

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. Sa2V22/Tai/Aga

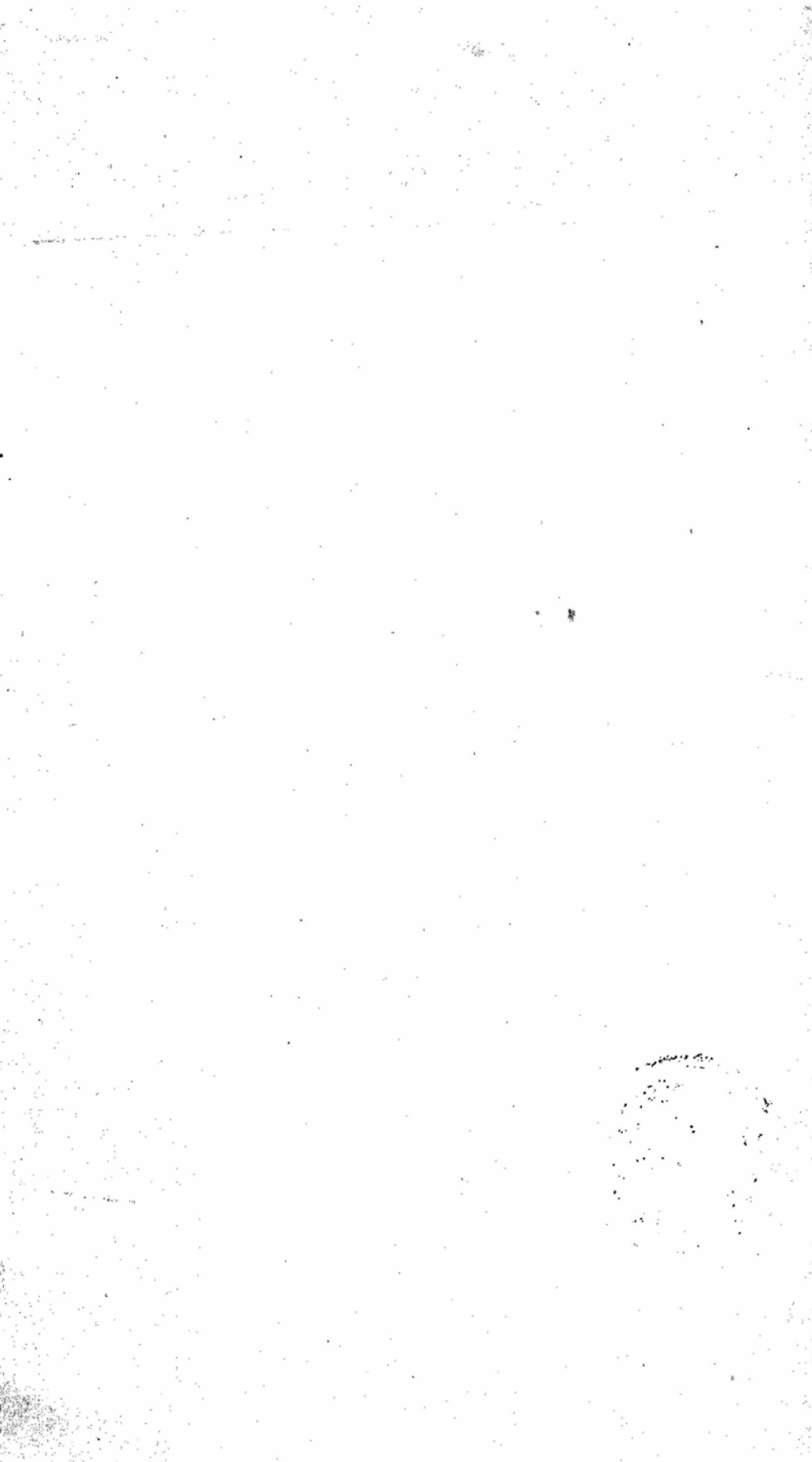
ACC.NO. 1900

D.G.

1900

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

अध्याकृत ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८) ।

एतत्पुस्तकं

वे. शा. सं. रा. काशीनाथशास्त्री आगाशे, इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

‘ गंगाधर बापूराव काळे ’

इत्येतैः

पुण्यारूपपत्तने

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

१८७४-

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७३ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९५१ ।

(आर्य-विश्वविद्यालय-राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकपत्रकम् (६) ।

CENTRAL

LIB.

Acc. N.

1898. 1900

Date.

25. 8. 54

Call

Sa 2v22

ks Aga T au Aga

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्राचीनवशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यम-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवशं करोति देवलोकमेव
तद्यजमान उपावर्तते परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देव-
लोको मनुष्यलोकाच्चास्माल्लोकात्स्वेतव्यभिवेत्याहुः
को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति
दिक्ष्वंतीकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभि-
जित्यै केशश्मश्रु वपते नखानि निष्कृन्तते मृता
वा एषा त्वग्मेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वच-
ममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमपैत्यङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रोवशयन्नप्सु
स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अथ रुन्धे तीर्थे
स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रोवशयन्तीर्थे स्नाति (२)
तीर्थमेव समानानां भवत्यपोऽक्षात्यन्तरत एव
मेध्या भवति वासंसा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं
देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षति सोमस्य
तनूरसि तनवं मे पाहीत्याहु स्वामेव देवतामुपै-

* एतत्पाण्डुराख्यानं भाष्यकृता प्रधानकाण्डपराख्यानेन सहैव कृतमिति तत्तत्रैव
द्रष्टव्यम् । तत्रैतदनुवाकस्य भाष्यम् १९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(क्षुरकभादिसंस्कृतस्य प्राग्वशप्रवेशाभिधानम्) ३

तथो आशिर्षमेवैतामा शास्तेऽमेस्तूपाधानं
 वायोर्वातिपानं पितॄणां नीविरोषधीनां प्रघातः
 (३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां
 देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदे-
 वत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवेनं
 देवताभिर्दीक्षयति बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्या-
 शनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षत आशितो
 भवति यावानेवास्यं प्राणस्तेन सह मेधमुपैति
 घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां
 तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्यं यन्नर्वनीतं यन्नर्वनीतेना-
 भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रच्युतो वा
 एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽ-
 न्तरेव नर्वनीतं तस्मान्नर्वनीतेनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं
 यजुषा व्यावृत्त्या इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका
 पराऽपतत्तदाज्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृ-
 व्यस्य वृङ्क्ते दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्य-
 ऽहि पूर्वं मनुष्या आजते न नि धावन्ते न वि हि
 मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परि-
 मितमाऽङ्क्ते परिमितं हि मनुष्या आजते
 सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आजते
 व्यावृत्त्यै यदपतूलयाऽऽजित वज्रं इव स्यात्सतू-
 लयाऽङ्क्ते भिन्नत्वाय (६) इन्द्रो वृत्रमह-
 न्तोऽप्योऽभ्यञ्जियत् तासां यन्मेध्यं यज्ञियं

(क्षुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

सदेवमाभीत्तदपोदकामत्ते दुर्भा अभवन्यद्वर्मपु-
 ज्जालैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा
 आपस्ताभिरेवैनं पवयति द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्रा-
 भ्यामिवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे
 लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः (७)
 पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञा-
 यैवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतवं ऋतु-
 भिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि
 छन्दाभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै
 पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या
 पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पयः
 आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गम्
 (८) पवयति चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह
 मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता
 पुनात्वित्याह सवितृप्रभूत एवैनं पवयति तस्य ते
 पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमित्या
 हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते (९) ॥

(अतीकाशान्करोत्येवैशयन्तीर्थे स्नाति प्रघातो मनुष्याणां तद्वा आङ्गुक्ते
 मित्रत्वाय पञ्चभिरपरिवर्गमष्टार्चत्वारिंशच्च ॥ १ ॥)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यावन्तो वै देवा यज्ञायपुनत त एवामभ्य
 एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवायि-
 त्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवायित्वा
 पुनं देवलोकं प्र णयत्यदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः
 स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्रुचा पञ्चमीं
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध
 आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकूत्या हि
 पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजेयेति मेधायै मन-
 सेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो
 यज्ञमभिगच्छति सरस्वत्यै पुष्णेऽग्नये स्वाहे-
 त्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव
 पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्त आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुः ।
 इत्याह या वै वर्णास्ताः (२) आपो देवीर्वृहती-
 विश्वशंभवो यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्विद्या आपोऽशान्ता
 इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुव इत्या-
 हास्मा एवैनां लोकार्यं शमयति तस्माच्छान्ता इमं
 लोकमा गच्छन्ति यावापृथिवी इत्याह यावापृथि-
 व्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
 बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे यद्ब्रूया-
 द्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्बृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव
 परि वृणाक्ति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परा-

(दीक्षाहृत्यभिधानम्)

हेत्स प्र यजुरवलीनात्प्र साम तमृगुदयच्छयहगुदय
 च्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमुचा (४) जुहोति यज्ञ-
 स्योद्यत्या अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
 ष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै द्वादश वात्सवन्धान्युद-
 यच्छजित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्ष-
 यति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतु-
 रित्याह सावित्र्येतेन मतो वृणीत सख्यम् (५) इत्याह
 पितृदेवत्यैतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
 धुमं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एष-
 क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवता-
 भिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
 यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशा-
 क्षरा तेन त्रिष्टुग्यद्वादशाक्षरा तेन जगती सा
 वा एषक्सर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति
 सर्वाभिरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदं
 सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्ध
 एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं
 तन्मनुष्या उप जीवन्ति पुर्णया जुहोति पुर्णं इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यू-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्नये ता वृधात्वृचा सख्यं तेन

जुहोति पञ्चदश च) ॥ २ ॥

(कृष्णाजिनादिभिर्दक्षिणकरणाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ऋ॒क्स॒मि वै दे॒वेभ्यो॑ य॒ज्ञाया॑ऽतिष्ठ॒माने॒ कृष्णो॑
 रूपं॑ कृ॒त्वाऽप॒क्रम्या॑तिष्ठतां॒ तैऽमन्य॑न्त॒ यं वा इ॒मे
 उ॒पाव॑त्स्यन्तः॒ स इ॒दं भवि॑ष्यतीति॒ ते उ॒पा॒मन्त्र॑यन्त
 ते अ॒होरा॒त्रयो॑र्महि॒मानं॑म॒पनि॑धाय॒ देवा॑नु॒पाव॑र्ते-
 तामे॒ष वा ऋ॒चो व॑र्णो॒ यच्छृ॑कृ॒ण् कृष्णा॑जिनस्ये॒ष
 सा॒मो यत्कृ॑ष्णमृ॒क्साम॑योः शिल्पे॒ स्थ इत्या॑ह-
 क॒समि॑ ए॒वाव॑ रुन्ध ए॒षः (१) वा अ॒हो व॑र्णो
 यच्छृ॑कृ॒ण् कृष्णा॑जिनस्ये॒ष रात्रि॑या यत्कृ॑ष्णं यदे-
 वै॒नयो॑स्तत्र न्य॒क्तं तदे॒वाव॑ रुन्धे कृष्णा॑जिनेन
 दीक्ष॑यति ब्रह्म॑णो वा ए॒तद्रूपं॑ यत्कृ॑ष्णाजिनं ब्रह्म-
 णै॒वेन॑ दीक्ष॑यतीमां धि॒यः शिक्ष॑माणस्य दे॒वेत्या॑ह
 यथा॑य॒जुरे॒वैतद्ग॑र्भो वा ए॒ष यद्दी॑क्षित उ॒त्वं वा॑सः
 प्रो॒णु॑ते तस्मात् (२) ग॒र्भाः प्रावृ॑ता
 जा॒यन्ते॒ न पु॒रा सोम॑स्य क॒याद॑पो॒र्ण्वीति॑ यत्पु॒रा
 सोम॑स्य क॒याद॑पो॒र्ण्वीति॑ ग॒र्भाः प्र॒जानां॑ प॒रापा॑-
 तु॒काः स्युः क्री॑ते सोमेऽपो॒णु॑ते जा॒यन्त ए॒व तद॑थो
 यथा॑ वसी॒यांसं॑ प्रत्यपो॒णु॑ते ता॒दृगे॒व तदङ्गि॑रसः
 सु॒वर्गं॑ लो॒कं यन्त॑ ऊ॒र्जं व्य॑भजन्त॒ ततो॑ यद॒त्य-
 शि॑ष्यत॒ ते श॒रा अ॑भव॒न्मूग॑वै श॒रा यच्छ॑र॒मयी॑
 (३) मे॒खला॑ भव॒त्यूर्ज॑मे॒वाव॑ रुन्धे म॒ध्यतः॑ सं

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम्)

नह्यति मध्यत एवास्मा ऊर्जा दधाति तस्मान्म-
 ध्यत ऊर्जा भुञ्जत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्य-
 मवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनहति मेध्यं चै-
 वास्यामेध्यं च व्यावर्तयतीन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राह-
 रत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
 स्तृतीयम् (४) यैः सन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा
 अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत्सलु
 वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति
 वज्रेणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽर्पं हते त्रिव-
 द्रवति त्रिवद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यज-
 माने दधाति पृथ्वी भवति रज्जनां व्यावर्त्त्यै
 मेखलाया यजमानं दक्षियति योक्त्रेण पत्नी
 मिथुनत्वाय (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्ता
 समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या
 इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य
 योनिमाऽच्छिनत्सा सुतवशाऽभवत्तत्सुतवशायै
 जन्म (६) तां हस्ते न्यवेष्टयत तां मृगेषु
 न्यदधात्सा कृष्णविषाणाऽभवादिन्द्रस्य योनिरसि
 मा मां हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति
 सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां
 सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वाय कृष्यै त्वां सुस-
 स्थाया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादौषधयः
 फलं गृह्णन्ति यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
 नंभार्चुकाः प्रजाः स्युर्यत्स्मर्येत नम्रंभार्चुकाः कृष्ण-
 विषाणयां कण्डूयेतऽपिगृह्य स्मर्यते प्रजानां गोपी-
 थाय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 च्छेद्यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 च्छेद्योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु दक्षि-
 णासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै
 यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनिविव
 योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय (८) ॥

(रुन्ध एष तस्माच्छरमयी यूपस्तृतीयं मिथुनत्वाय
 जन्म हस्तेनाष्टावत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या इन्दुभौ
 या तूणवे या वीणायां यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति
 वाचमेवाव रुन्ध और्दुम्बरो भवत्यूर्गवा उदुम्बर
 ऊर्जमेवाव रुन्धे सुखेन संमितो भवति सुखत
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते
 (१) क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति
 मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्विगभ्यो वाचं विभजति

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

तामुविजो यजमाने प्रतिं ष्ठापयन्ति स्वाहा यज्ञं
मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिमच्छति स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वा-
होरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
वातादा रभ इत्याहायम् (२) वाच यः पर्वते स
यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते मुष्टीं करोति वाचं य-
च्छति यज्ञस्थ धृत्या अदीक्षिष्टायं ब्राक्ष्ण इति
त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरुचैरुमथेभ्य
एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं
वि सृजेद्यत्परा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छि-
न्यात् (३) उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं छणुतेति वाचं वि
सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि
सृजति यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु ब्रूयाद्यज्ञो वै
विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञः संतनोति देवीं धियं मनामह
इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति सुपारा नो असद्वश
इत्याह व्यष्टिमेवाव रुन्धे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
होतव्यं दीक्षितस्य गृहाद्द्वा न होतव्या इमिति
हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुया-
द्यज्ञ जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनो-
युज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
ष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेवं हुतं नेवाहुतस्स्वपन्तं वै
दीक्षितः रक्षांसि जिघांसन्त्यामिः (५) खलु वै
रक्षोहाऽमे त्वंसु जागृहि वयंसु मन्दिषीमहीत्या-

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

हामिमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामर्पहत्या अव-
 त्यभिवा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्नि
 व्रतपा असीत्याहामि वै देवानां व्रतर्पतिः स एवैनं
 व्रतमा लम्भयति देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः (३)
 ह्येष सन्मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतत् हि यज्ञे
 ष्वीडतेऽप वै दीक्षितात्सुपुष इन्द्रियं देवताः काम-
 न्ति विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रान्नित्याहेन्द्रियेणै-
 चैनं देवताभिः सं नयति यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव
 पशूनाभि दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयत्
 (७) सोमाऽऽभ्यो भरेत्याहारपरिमितानेव पशून्व
 रुन्धे चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादे-
 वतमेवैनाः प्रति गृह्णाति वायवे त्वा वरुणाय त्वेति
 यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयदा
 देवताभ्यो वृश्चयेत यदेवमेता अनुदिशति यथादेव-
 तमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ(८)वृश्चय-
 ते देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वो मेध्यं यज्ञियत्
 सदेवं तद्वो माऽव क्रमिषमिति वावैतदाहाच्छिन्नं
 तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽ-
 त्येति (९) ॥

(भुञ्जतेऽयं छिन्त्याद्रुन्धेऽग्निराह देव इयदेवताभ्य आ त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(प्रायणीयाविधानम्)

अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

दे॒वा वै दे॒व॒य॒ज॒न॒म॒ध्य॒व॒सा॒य दि॒शो न प्रा॒जा॒न॒-
 न्ते॑ ऽन्यो॒न्यमु॒पा॒धा॒वन्त्व॒या प्र जा॒ना॒म त्व॒येति॑
 तेऽदि॒त्याः॑ स॒म॒ध्रिय॑न्त॒ त्व॒या प्र जा॒ना॒मेति॑ साऽअ॒-
 वी॒द्वरै॑ वृ॒णै प्र॒त्प्रा॒यणा॑ ए॒व वो॑ य॒ज्ञा म॒दु॒द॒य॒ना
 अ॒स॒न्निति॑ तस्मा॑दादि॒त्यः प्रा॒य॒णीयो॑ य॒ज्ञाना॑मा॒-
 दि॒त्य उ॒द॒य॒नी॒यः प॒ञ्च दे॒वता॑ य॒जति॑ प॒ञ्च दि॒शो
 दि॒शां प्र॒ज्ञा॒त्यै (१) अथो॒ पञ्चा॑क्षरा प॒ङ्क्तिः
 पा॒ङ्क्तौ य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे प॒थ्याः॑ स्व॒स्ति॒मं-
 य॒जन्प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्रा॒जा॒न॒क्ष॒त्रिणा॑ दक्षि॒णा
 सो॒मेन॑ प्र॒ती॒चीः स॒वि॒त्रोदी॒चीम॑दि॒त्योर्ध्वा॑ प॒थ्याः॑
 स्व॒स्ति य॑जति प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्र॒जा॒नाति॑
 प॒थ्याः॑ स्व॒स्तिमि॒ष्ट्वाऽग्नी॒षोमौ॑ य॒जति॑ चक्षु॒षी वा
 ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ य॒दग्नी॒षोमौ॑ ताभ्या॑मे॒वानु॑ पश्यति
 (२) अ॒ग्नी॒षोमा॑वि॒ष्ट्वा स॒वि॒तारै॑ य॒जति॑ स॒वित॑प्र॒-
 सू॒त ए॒वानु॑ पश्यति स॒वि॒तारामि॒ष्ट्वाऽदि॒तिं य॑जती॒यं
 वा अ॒दि॒तिर॒स्यामे॒व प्र॑ति॒ष्ठा॒यानु॑ पश्यत्य॒दि॒तिमि॒ष्ट्वा
 मा॒रु॒तीमृ॒चम॑न्वाह म॒रुतो॑ वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒व-
 वि॒शं स्व॒लु वै क॑ल्प॒मानं॑ म॒नुष्या॑वि॒शमनु॑ कल्पते
 यन्मा॒रु॒तीमृ॒चम॑न्वाह वि॒शां क॑लृ॒प्त्यै ब्र॒ह्म॒वादि॒नो
 व॒दन्ति॑ प्र॒या॒जव॑दन॒नूया॑जं प्रा॒य॒णीयं॑ का॒र्यम॑नूया॒-
 ज॒वत् (३) अ॒प्र॒या॒जमु॒द॒य॒नी॒यमि॒तीमे॒ वै प्र॑या॒जा
 अ॒मी अ॑नूया॒जाः सैव॑ सा य॒ज्ञस्य॑ सं॒त॒ति॒स्त॒त्तया॑
 न का॒र्यमा॑त्मा वै प्र॒या॒जाः प्र॒जाऽनू॑या॒जा य॒त्प्र॑-

(अरुण्या सोमक्रयाभिधानम्)

मा क॒दूर॑वो॒च॒दिति॑ जग॒त्युद॑पत॒च्चतु॑र्दशाक्षरा सती
 साऽप्रा॒प्य न्य॑वर्तत॒ तस्यै॒ द्वे अ॒क्षरं॑ अमीयेता॒ सा
 प॒शुभि॑श्च दी॒क्षया॒ चाऽग॑च्छ॒त्तस्मा॑ज्जगती छन्द॑सां
 प॒शव्य॑तमा॒ तस्मा॑त्पशुमन्तं दी॒क्षोप॑ नमति त्रि॒ष्टुगुद॑-
 पत॒त्रयो॑दशाक्षरा सती साऽप्रा॒प्य न्य॑वर्तत॒ तस्यै॒ द्वे
 अ॒क्षरं॑ अमीयेता॒ सा दक्षि॑णाभिश्च (२) तप॑सा
 चाऽग॑च्छ॒त्तस्मा॑त्त्रि॒ष्टुभो॑ लो॒के मा॒ध्यंदि॑ने सवने
 दक्षि॑णा नीयन्त ए॒तत्त्व॑लु वाव तप॒ इत्या॑हुयः स्वं
 द॒दाती॑ति॒ गाय॑त्र्युद॑पत॒च्चत॑रक्षरा सत्य॑जया ज्योति॑षा
 तम॑स्या अ॒जाऽभ्य॑रुन्ध तद॒जाया॑ अ॒जत्व॑ सा सोमं
 चाऽह॑र॒च्चत्वा॑रि॒ चाक्ष॑राणि साऽष्टाक्ष॑रा सम॑प-
 धत ब्र॒ह्मवा॑दिनो वदन्ति (३) कस्मा॑त्सत्याद्रा॒यत्री
 कनि॑ष्ठा छन्द॑सा सती यज्ञ॑मुखं परी॒याये॑ति यदे॒-
 वादः सोम॑माऽह॑र॒त्तस्मा॑द्यज्ञ॑मुखं पर्ये॒त्तस्मा॑त्तेज॑स्वि-
 नीत॑मा प॒द्भ्यां द्वे सव॑ने स॒मगृ॑ह्णान्मुखेनैकं यन्मु-
 खेन स॒मगृ॑ह्णा॒त्तद॑धय॒त्तस्मा॑द्द्वे सवने शुक्र॑वती प्रा-
 तःस॒वनं च मा॒ध्यंदि॑नं च तस्मा॑त्तृतीयस॒वनं ऋ॒जी-
 षमा॑भि पु॒ण्वन्ति॑ धीतमि॒व हि म॑न्यन्ते (४) आ॒शि-
 र॒मव॑ नयति सशुक्र॑त्वायाथो सं भर॑त्येवैन॒त्त सा-
 र॒ममा॑हियमाणं गन्ध॑र्वो विश्वा॑र्वसुः पर्य॑मु॒ष्णात्स
 तिस्रो॑ रात्रीः परि॑मृषितोऽवस॒त्तस्मा॑त्तिस्रो रात्रीः
 की॒तः सोमो॑ वसति ते दे॒वा अ॑ब्रुवन्स्त्रीका॒मा वै
 गन्ध॑र्वाः स्त्रिया निष्की॑णामेति ते वाच॑ स्त्रिय॑मे-
 क॒हाय॑नीं कृ॒त्वा तया॑ निर॑कीण॒न्त्सा रोहि॑द्वृषं

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

कृत्वा गन्धर्वेभ्यः (५) अपक्रम्यातिष्ठत्तद्देहितो
जन्म ते देवा अनुवन्नप युष्मदक्रमीन्नास्मानुपाव-
र्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगाय-
न्देवाः सा देवान्गार्यत उपावर्तत तस्माद्गायन्तः
स्त्रियः कामयन्ते कामुका एनः स्त्रियो भवन्ति य
एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवन्ति तेभ्य
एव ददत्युत यद्बहुर्तयाः (६) भवन्त्येकहायन्या
क्रीणाति वाचैवेनः सर्वया क्रीणाति तस्मादेक-
हायना मनुष्या वाचं वदन्त्यकूटयाऽकर्णयाऽका-
णयाऽश्लोणयाऽसत्तशफया क्रीणाति सर्वयैवेन
क्रीणाति यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्दुश्वर्मा यजमानः
स्याद्यत्कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः
स्याद्यद्द्विरूपया वात्रघ्नी स्यात्स वाऽन्यं जिनी-
यात्तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्षया क्रीणा-
त्येतद्वै सोमस्य रूपः स्वयैवेन देवतया क्री-
णाति (७) ॥

(निष्क्रीणीष्व दक्षिणामिथ वदन्ति मन्यन्ते गन्धर्वेभ्यो बहुर्तयाः
पिङ्गाक्षया दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तद्विरण्यमभवत्तस्माद्भ्यो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादनस्थिकेन प्रजाः

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

प्रवीर्यन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं घृतेऽव-
 धाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्र वीर्यन्तेऽ-
 स्थन्वतीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृत्तं
 तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह
 सतेजसमेवैनं सतनुं (१) करोत्यथो सं भर-
 त्येवैनं यदवद्धमवद्ध्यादूर्ध्वाः प्रजानां परापातुकाः
 स्युर्वद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै निष्टक्यै बध्नाति
 प्रजानां प्रजननाय वाग्वा एषा यत्सोमकयणी
 जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति
 धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा
 विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनं
 जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसव इत्याह
 सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे वै
 क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्त्येषे सलु
 वा अरक्षोहतः पन्था योऽमेध्व सूर्यस्य च सूर्यस्य
 चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एवा-
 रक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) वाग्वा
 एषा यत्सोमकयणी चिदासि मनाऽसीत्याह
 शास्त्येवैनमेतत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिद-
 सीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति
 मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत्करोति
 धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यारयति तद्वाचा
 (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा होषा
 यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनं करोति क्षत्रि-

(अरुणया सोमक्रयप्रकाराभिधानम्)

याऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी
 त्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य
 उदयनीयस्तस्मादेवमाह यदबद्धा स्यादयता
 स्याद्यत्पदिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यज-
 मानः स्यात् (५) यत्कर्णगृहीता वार्त्रिणी स्यात्स
 वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा
 पदि बध्नातिवत्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनै-
 वेनां पदि बध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै
 पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्य-
 क्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अर्धक्षं करोति (६)
 अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवै-
 नया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी
 ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि
 सोमं आहियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सो-
 मक्रयणीयाद्ब्रुवस्त्वाऽऽ वतयत्वित्याह रुद्रो वै
 क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्ताद्धात्यावृस्यै
 क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्ब्रुवस्य कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि
 क्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुन-
 रेहि सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं
 धत्तेऽनपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद (८)

(सतनुं विष्णव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा
 यजमानः स्यात्करोति क्रूरो वेद) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(पदसंग्रहणाभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

षट्पदान्यनुनिष्क्रामति षडहं वाङ्मनाति वद-
त्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे स-
प्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी
पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्हाः पशवः सप्ताऽऽरण्याः
सप्त छन्दाः स्युभयस्याव रुद्धयै वस्व्यसि रुद्राऽसी-
त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे
बृहस्पतिस्त्वा सुमे रण्वत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनाव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा-
चिकेतित्याहाऽऽवृत्त्यै पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघमि
देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेवयजनमि-
डायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-
वाति स्वाहा(२) इत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपीडयत
तस्मादेवमाह यदध्वर्युरेनमावाहुति जुहुयादध्वोऽ-
ध्वर्युः स्याद्रक्षाऽसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहो-
त्यभिवत्येव जुहोति नान्वोऽध्वर्युर्भवाति न यज्ञः
रक्षाऽसि घ्नन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः
रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलि-
खिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै(३) इदमहः
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
यं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि य-
ध्वेन द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो
वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्स्मृतः सं वपति पशूनेवाव
रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४)

पशुभ्यो नान्तरैति त्वे राय इति यजमानाय प्र य-
च्छति यजमान एव रायं दधाति ताते राय इति
पत्निया अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गुहंषु
निधत्ते तादृगेव तत्त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधात्य-
स्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आह-
वनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिल्लोके पशुमान्त्स्या-
द्यदाहवनीयेऽमुष्मिल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप-
वपत्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति (५) ॥

(महिमानः स्वाहाऽपहत्या अध्वर्युर्धीयते

चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा ३ न
विचित्या ३ इति सोमो वा ओषधीनां राजा
तस्मिन्पदापन्नं असितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद्य-
थाऽऽस्याद्असितं निष्विदति तादृगेव तद्यज्ञ विचि-
नुयाद्यथाऽक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत्क्षोधु-
कोऽध्वर्युः स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयि-
न्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदी-
तरमभयेनैव सोमविक्रयिणमपयति तस्मात्सोम-
विक्रयी क्षोधुकोऽरुणो ह स्माऽऽहौषवेशिः सोम-

(सोमोन्मानाभिधानम्)

कथं एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां
चर्ममिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः
सर्वनं यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्य मितो-
तर्क्षं वा अपशुव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत
पशुमान्त्स्यात् (२) इति लोमतस्तस्य मिमीते-
तद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे
पशुमानेव भवत्यपामन्ते क्रीणाति सरंसमेवैनं
क्रीणात्यमात्योऽमीत्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह-
इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो न साऽच्छं याति महि-
मानमेवास्याच्छं यात्यनंसा (३) अच्छं याति
तस्मादनोवाहं समे जीवनं यत्र खलु वा एतः
शीष्णां हरन्ति तस्माच्छोषंहायं गिरौ जीवनमभि-
त्यं देवसंवितारमित्यतिच्छन्दसचां मिमीतेऽति-
च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवैनं छन्दो-
भिर्मिमीते वर्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
यदतिच्छन्दसचां मिमीते वर्मेवैनं समानानां
करोत्येकैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽयांतयाग्नि-
यायातयान्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गु-
लयः सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्समा-
वद्दीर्योन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा अनु सं चरति
यत्सह सर्वाभिर्मिमीत सः श्लिष्टा अङ्गुलयो
जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते
पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीम्

(अन्यैः सोमकयभिधानम्)

(५) दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडञ्च विराङ्-
 विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमे-
 वाव रुन्धे यत्तुष्णीं भविष्यद्यद्वै तावनिव सोमः
 स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदः
 स्यानां प्रजाभ्यस्त्वित्युप समूहति सदस्यानेवान्वा-
 भजति वाससोप नहति सर्वदेवत्यं वै (६) वासः
 सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः
 प्राणाय त्वेत्युप नहति प्राणमेव पशुषु दधाति
 व्यानाय त्वेत्यनु शृन्थति व्यानमेव पशुषु दधाति
 तस्मात्स्वपन्तं प्राणा न जहति (७) ॥

(इतरं पशुमान्स्याद्यात्यनसोत्सर्गं तुष्णीं
 सर्वदेवत्यं वै त्रयस्त्रिंशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतारगो-
 अर्धं सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्यु
 गोस्तु महिमानं नाव तिरद्ववा ते क्रीणानीत्येव
 ब्रूयादोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं
 गोअर्धमध्वर्यु न गोर्महिमानमव तिरत्यजया
 क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशूकमेव (१) एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति सा-
 शिरमेवैनं क्रीणात्युषमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं

(अन्यैः सोमक्रयामिधानम्)

क्रीणात्यनहुहा क्रीणाति वह्निवा अनहुन्वह्निनैव
 वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथु-
 नस्यावर्द्धयै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः
 सवाभ्य एवेन देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पद्यन्ते
 दशाक्षरा विराड्भै विराड्विराजैवाज्जाद्यमथ रुधे
 (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्यं
 एव तदध्वर्युर्नि हनंत आत्मनोऽनामस्काय गच्छ-
 ति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद शुक्रं ते शु-
 क्रेण क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतदेवा वै येन हि-
 रण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽददत् को हि
 तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं
 करीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽत्म-
 न्धत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविकरयिणि तम इत्याह
 ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविकरयि-
 णमपयति यदनुपग्रथ्य हन्याद्वन्दशूकास्ताः
 समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां
 ग्रीवा उप ग्रथ्नामीत्याहाद्वन्दशूकास्ताः समाः
 सर्पा भवन्ति तमसा सोमविकरयिणं विध्यति स्वान
 (४) आजेत्याहेते वा अमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्ते-
 भ्योऽधि सोममाऽहरन्यदेतेभ्यः सोमकरयणाजानु-
 दिशेदकरीतोऽस्य सोमः स्याज्जास्यैतेऽमुष्मिल्लोके
 सोमः रक्षयुर्यदेतेभ्यः सोमकरयणाननुदिशति

(क्रीतसोमस्य शकटेन नयनभिधानम्)

क्रीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमः

रक्षन्ति (५)

(सशुकमेव रुन्ध इति येन हिरण्येन स्वान्

चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि
 सुमित्रधा इत्याह श न्त्या इन्द्रस्योरुमा विश दक्षि-
 णमित्याह देवा वै यः सोममकीर्णन्तमिन्द्रस्योरौ
 दक्षिण आऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रा यो
 यजते तस्मादेवमाहोदायुषा स्वायुषेत्याह देवता
 एवान्वारभ्योत् (१) तिष्ठत्यर्वन्तरिक्षमन्विहात्या-
 हान्तरिक्षदेवत्यो १ ह्येतर्हि सोमोऽदित्याः सद्दोऽ-
 स्यदित्याः सद् आ सीदित्याह यथायजुरेवैतद्वि वा
 एनमेतदर्धयति यद्वारुणः सन्तं मैत्रं करोति वारु-
 ण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं देवतया समर्धयति
 वाससा पर्यान्हति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभि-
 रेव (२) एनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसा-
 मर्धयत्ये वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि
 व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वास्वित्याह वाजः ह्यर्वत्सु
 पयो अग्नियास्वित्याह पयो ह्यग्निघासु हत्सु कर्तु-
 मित्याह हत्सु हि कर्तुं वरुणो विश्वमिमित्याह

(क्रीतसोमस्य शकटेन तयनाभिधानम्)

वरुणो हि विश्वमिं दिवि सूर्यम् (३) इत्याह
 दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो वा
 अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-
 देवमाहोदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं
 प्रत्यानहति रक्षसामपहत्या उस्त्रावेतं धूर्पाहा-
 वित्याह यथायजुरेवेतत्प्र च्यवस्व भवस्पत इत्याह
 भूतानां हि (४) एष पतिर्विश्वानामि धामा-
 नीत्याह विश्वानि ह्ये १ षोऽभि धामानि प्रच्यवते
 मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममा-
 ह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावंसुः पर्यमुष्णात्तस्मादि-
 वमाहापरिमोषाय यजमानस्य स्वस्त्ययग्यसीत्याह
 यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्ये वरु-
 णो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम
 उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह
 शान्त्या आ सोमं वहन्त्यभिना प्रति तिष्ठते तौ
 संभवन्तौ यजमानमभि संभवतः पुरा खलु वावैष
 मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यद-
 भीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण एवास्य स
 तस्मात्तस्य नाऽऽशं पुरुषनिष्कयण इव ह्यथो
 खल्वाहुरभीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जति
 यदभीषोमीयं पशुमालभते वार्जस एवास्य स
 तस्माद्वाशं वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन
 देवतया परि चरति (६) ॥

(आतिथ्येष्ट्याभिधानम्)

(अन्वारभ्योत्सर्वाभिरेव सूर्यं भूतानां

हेति यदाहुः सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्राचीनव॑शं याव॑न्त ऋक्॒सामि॑ वै वाग्वै दे॒वेभ्यो॑ दे॒वा वै दे॒वप॑र्जनं क॒द्रुश्च॑
तद्वि॒र॒ण्य॑ षट्प॒दानि॑ ब्रह्म॒वादि॑नां वि॒चित्यो॑ यत्क॒लया॑ ते वा॒रु॒णो वै क्री॑तः
सोम॑ इ॒काद॑श ॥ ११ ॥

प्राचीनव॑शं स्वाहेत्याहु॑ येऽन्तः शरा॑ खे॒ष संत॑पसा

च यत्कर्ण॑गृही॒तेति॑ लो॒मतो॑ वा॒रु॒णः

षट्स॑प्ततिः ॥ ७६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदु॒भो वि॒मुच्या॑ऽऽति॒थ्यं गृ॒ह्णी॑याद्य॒ज्ञं वि॒च्छि॒-
न्याद्य॒दुभा॑ववि॒मुच्य॑ यथाऽऽना॑गतायाऽऽति॒थ्यं क्रि॒यते॑
ताह॒मेव॑ तद्वि॒मुक्तो॑ऽन्योऽन॒इवा॒भ्वत्य॑वि॒मुक्तो॑ऽ-
न्योऽथा॑ऽऽति॒थ्यं गृ॒ह्णाति॑ य॒ज्ञस्य॑ संत॒तये॑ पत्न्य-
न्वा॒र॒भते॑ पत्नी हि पा॒रीण॑स्ये॒शे पत्नि॑यैवानु॒मतं॑

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो
 पत्न्या एव (१) एष यज्ञस्याऽवारम्भोऽनव-
 च्छित्ये यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो
 वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै
 सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यमेरातिथ्यमसि विष्णवे
 त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवैतेन करोत्य-
 तिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्स्यै (२)
 एवैतेन करोत्यमर्यं त्वा रायस्पोषदाने विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोम-
 भूते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्य-
 द्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदे-
 वादः सोममा (३) अहरत्तस्माद्वायत्रिया उभ-
 यत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
 शिरो वा एतयज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरो-
 ङाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विध्युतं नवकपालः
 पुरोङाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन
 संमितास्तेजस्त्रिवृतेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति नव-
 कपालः पुरोङाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता
 प्राणेन संमितास्त्रिवृदैः (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभि-
 पूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति प्रजापतेर्वा एतानि प-

क्षमाणि यदश्ववत्ता ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः
 प्रस्तुरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
 संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवस्ता असुरा
 निष्कावमादन्ते देवाः कार्मर्यमपश्यन्कर्मण्यो वै
 कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्मर्यमयान्परिधीन् (५)
 अकुर्वन्त तैर्देवैस्ते रक्षास्यपाघ्नन्त यत्कार्मर्यमयाः
 परिधयो भवेन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
 रक्षसामनश्ववचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
 ह्येवोषन्पुरस्तात्क्ष्मास्यपहन्त्यूर्ध्वं समिधावा दधात्यु-
 परिष्ठादेव रक्षास्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां
 मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपात्रजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६) अग्निश्च वा एतौ
 सोमश्च क्वा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नाम्नय इति
 यद्भावाग्निं मिथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं
 क्रियतेऽथो सत्त्वाहुरग्निः सर्षो देवता इति यद्ध-
 त्विरासप्राग्भुग्निं मन्यति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्षो
 देवत्तं मनयति (७) ॥

(पत्न्या एव जमेत्या आ त्रिवृद्धे परिधीन्वदन्त्ये-

कचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः । १ ॥

(तानूनप्रेष्यभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॑या
आ॒सन्ते १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै ज्येष्ठ॒भ्राया॑तिष्ठ॒मानाः
पञ्च॒धा व्य॑क्राम॒न्नभिर्व॑सुभिः सोमो रु॒द्रेरिन्द्रो मरु॒-
द्भिर्वरु॑ण आ॒दित्यै॒बृह॑स्पति॒र्विश्वे॑दे॒वैस्त॑ऽमन्य॒न्तासु॑-
रेभ्यो वा इदं भ्रातृ॒व्येभ्यो र॑क्ष्यामो यन्मि॒थो
विप्रि॑याः स्मो या न इ॒माः प्रि॒यास्तनु॑वस्ताः स॒म-
व॑द्यामहे ताभ्यः स नि॒र्ऋच्छा॒न्तः (१) नः प्रथ॑मो
१ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै द्रुह्या॒दिति॑ तस्मा॒द्यः स॒तानून॑प॒त्रिणां
प्रथ॑मो द्रुह्यति स आ॒र्तिमा॑च्छति य॒त्तानून॑प॒त्रं
स॒मव॑द्यति भ्रातृ॒व्याभि॑भूत्यै भव॒त्यात्म॑ना परा॑ऽस्य
भ्रातृ॒व्यो भव॑ति पञ्च कृ॒त्वोऽव॑ यति पञ्च॒धा हि
ते तत्स॑म॒वाद्य॑न्ताथो पञ्चा॒क्षरा प॑ङ्क्तिः पाङ्क्तो
यज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्ध आप॑तये त्वा गृह्णामीत्याह
प्रा॒णो वै (२) आप॑तिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि॒-
प॑तय इत्याह मनो वै परि॑पति॒र्मन॑ ए॒व प्री॑णाति
तनु॑प॒त्र इत्या॑ह व॒नुवो॑ हि ते ताः स॒मवा॑द्यन्त
शा॒क्राये॒त्याह श॑क्त्यै हि ते ताः स॒मवा॑द्यन्त
श॒कम॑न्नो॒जिष्ठा॑येत्याहौ॒जिष्ठं हि ते तदा॑त्मनः स॒म-
वा॑द्यन्ताना॒धृष्ट॑मस्यना॒धृष्ट॑मित्या॒हाना॑धृष्टं ह्येतद॑-
ना॒धृष्टं दे॒वाना॑मो॒जः (३) इत्या॑ह दे॒वानां
ह्येतदो॒जोऽभि॑शस्ति॒पा अ॑नभि॒शस्ते॒न्यमि॑त्या॒हाभि॑-
शस्ति॒पा ह्येतद॑भि॒शस्ते॒न्यमनु॑ मे वृ॒क्षां दू॒क्षा-

पतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्धृतं वै देवा
 वर्जं कृत्वा सोममघ्नन्नन्तिकमिव खलु वा अस्यै-
 तच्चरन्ति यत्तानूनप्रेषणं प्रचरन्त्यश्शुरश्शुस्ते देव
 सोमाऽऽप्यायतामित्याह यत् (४) एवास्यापु-
 षायते यन्मीर्यते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्य-
 मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभा-
 वेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय सखी-
 न्सन्या मेधयेत्याहत्विजो वा अस्य सखायस्ता-
 नेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्याम-
 शीय (५) इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते प्र
 वा एतेऽस्माल्लोकारुच्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्य-
 न्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः
 प्रेषे भगायेत्याह यावोपृथिवीभ्यामिव नमस्कृत्या-
 स्मिल्लोके प्रतितिष्ठन्ति देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा
 देवता इति ते (६) अग्निमेव वरूथं कृत्वाऽसु-
 रानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति
 योऽवान्तरदीक्षामुपैति भातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यात्मानमेव दीक्षया
 पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलाः समा-
 यच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तसब्रतो भवति
 मदन्तीभिर्माजयते निर्हामिः शीतेन वार्यति
 समिद्ध्यै या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवै-
 नद्देवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(उपसद्धामाभिधानम्)

(यो वा ओज आह यदर्शयेति तैऽग्र एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मद्यवमाऽथ
रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नवन्ता उपस-
देवाजिगीषन्तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताभिमनिके
सोमः शल्यं विष्णुं तेजनं तैऽब्रवन्क इमामसिष्यतीति
(१) रुद्र इत्यब्रुवन्रुद्रो वै कूरः सोऽस्यत्विति
सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवांसृजत्स तिस्रः
पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदत्त यदुपसदं
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्थै नान्यमाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२) अन्यन्मुखं
कुर्यात्स्रवेणाऽऽधारमा धारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै
पराङ्मतिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान्प्राणदत्ते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणयैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याजित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्न-
हस्ताभिरसुरान्प्राणदन्त याः सायः रात्रियै ताभि-
यन्सायंप्रातरुपसदः (३) उपसद्यन्तैऽहोरात्राभ्यामेव
तयजमानो भ्रातृव्यान्प्राणदत्ते याः प्रातर्याज्याः

स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वाय
 तिन्न उपसद उपैति त्रयं इमे लोका इमानेव लोका-
 न्प्रीणाति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्री-
 णाति द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः सम
 (४) पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 प्रीणात्याराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेता-
 स्मिन्मे लोकेऽधुंकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ
 त्रीनथ चतुरं एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽ-
 स्मिन्नेवास्मै लोकेऽधुंकं भवति परोवरीयसीमवा-
 न्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽ-
 धुंकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेषा
 वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽ-
 धुंकं भवति (५) ॥

(असिष्यतीति जुहुयात्सायंपातरुपसदश्चतुर्विंशतिः

सं चतुरोऽग्रे षोडश ष) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति
 तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेपीति सूची
 यमिव यो वै स्वार्थेतां यताऽश्रान्तो हीयत उत स
 निष्ठचार्य सह वसति तस्मात्सकृदुच्चीय नापरमुच्च-

(वेद्यभिधानम्)

येत दध्नोन्नयेतैतद्वै पञ्चानां रूपं रूपेणैव पञ्चान्व
रुन्धे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा हस्तान्त्संरभ्यै-
च्छन्तमिन्द्रं उपर्युपर्यत्यकामत्सोऽब्रवीत्को माऽय-
मुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं
दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विच-
वेद्यमसुराणां विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽ-
सीति स दर्भपुञ्जीलमद्रुहं सप्त गिरीन्भित्त्वा तमह-
न्त्सोऽब्रवीद्दुर्गाद्वा आहताऽवोचथा एतमा हरेति
तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरथत्तद्विचं वेद्यमसुराणा-
मविन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदित्वमसुराणाम् (३) वा इय-
मग्रं आसीद्यावदासीनः परापश्यति तार्वदेवानां ते
देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किथद्वो दा-
स्याम इति यावदियं सलावुकी त्रिः परिक्रामति
तार्वन्नो दत्तेति स इन्द्रः सल पुकी रूपं कृत्वेमां
त्रिः सर्वतः पर्यकामत्तदिमामविन्दन्त यदिमामवि-
न्दन्त तद्वेद्यं वेदित्व (४) सा वा इयं सर्वैव वेदि-
रियति शक्यामीति त्वा अवमार्य यजन्ते त्रिंश-
त्पदानि पश्चात्तिरश्वी भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्वी दशदश सं पयन्ते दशा-
क्षरा विराडन्नं विराडविराजैवाजायमव रुन्ध उ-
द्धन्ति यदेवास्यं अमेध्यं तदप हन्त्यद्धन्ति तस्मा-
दोषधयः परा भवन्ति बहिः स्तृणाति तस्मादोष-

(व्रतनिरूपणम्)

धयः पुनरा भवन्त्युत्तरं बहिर्ष उत्तरबहिः स्तृणा-
ति प्रजा वै बहिर्यजमान उत्तरबहिर्यजमानमेवा-
यंजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमाना-
दुत्तरः (५)

(रुग्धे वाममोषो वेदित्वमसुराणां वेदित्वं

भवन्ति पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिङ्गते
यद्वादश साहनस्योपसदः स्युस्तिस्रोऽहीनस्य य-
ज्ञस्य विलोमं क्रियेत तिस्र एव साहनस्योपसदो
द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवोर्यत्वायाचो सलोम
क्रियते वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकः
स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१)
क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान्भ्रातृव्यान्नुदते
प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैवि
चतुरोऽग्रे स्तनान्ब्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमे-
तद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव
जायते प्रजया पशुभिर्धवागू राजन्यस्य व्रतं क्रुरेव
वै यवागूः क्रूर इव (२) राजन्यो वज्रस्य रूपः
सभृद्दध्या आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं
पृष्ट्यै पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पय-

(व्रतनिरूपणम्)

स्तेजसैव तेजः पर्य आत्मन्धत्तेऽथो पर्यसा वै गर्भा
वर्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य
पर्यो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति त्रिव्रतो वै
मनुंरासीद्विव्रता असुरा एकव्रताः (३) देवाः
प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनोव्रतमासीत्पाकयज्ञस्य
रूपं पृथ्यै प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मध्यं क्षुधो
रूपं ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां
ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकभायन्यदस्य मध्यंदिने
मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अर्जेन भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
(४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति गर्भो वा एष
यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यदीक्षितो दीक्षित-
विमितात्प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव
तच्च प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथायैष वै व्याघ्रः
कलगोपो यदभिस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत्स एन-
मीश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै
दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व
एवाऽऽयतने शयेऽग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव
यज्ञमभ्यावृत्य शये ॥ ५ ॥

(एतद्वै कुर इवैकव्रता आत्मना यजमानस्य त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(काम्ययागभूम्यभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैन-
मुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्येतद्वै
पुरोहविदेवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रु-
वन्नभिमप आदित्यमभि विपश्यत्युपैनमुत्तरो यज्ञो
नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयत्याप्ते देवयजने याज-
येद्भ्रातृव्यवन्तं पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तृ वा याव-
जानंसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं देव-
यजनमाप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्येको-
न्नते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोन्नताद्वै देवय-
जनादङ्गिरसः पशूनंसृजन्तान्तरा संहोहविधाने
उन्नतः स्यादितद्वा एकोन्नतं देवयजनं पशुमानेव
भवति व्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं व्युन्न-
ताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन्नन्त-
राऽऽहवनीयं च हविधानं च (२) उन्नतः स्याद-
न्तरा हविधानं च सदर्श्वान्तरा सदर्श्व गार्हपत्यं
चेतद्वै व्युन्नतं देवयजनं सुवर्गमेव लोकमेति प्रति-
ष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्वै प्रतिष्ठितं
देवयजनं यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यन्नान्याअन्या
ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत्पशुकाममेतद्वै
पशुनाः रूपः रूपेणैवास्मै पशुन् (३) अव-
रुन्धे पशुमानेव भवति निर्ऋतिगृहीते देवयजने
याजयेद्यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमि-
त्येतद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्या

(उत्तरवेदिनिरूपणम्)

ऋक्षं निऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति व्यावृत्ते देवयजने
 याजयेद्वावृत्तामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमां-
 सेरन्प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्राचीनं गार्हि-
 पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं वि प्राप्मना भ्रातृ-
 व्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते
 कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामं कार्यो वै पुरुषो
 भवत्येव (४) ॥

(यातवै हविर्धानं च पशून्प्राप्मनाऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तेभ्य उत्तरवेदिः सि ही रूपं कृत्वोभयानन्त-
 राऽपक्रम्यातिष्ठते देवा अमन्यन्त यतरान्वा ह्यमु-
 पावत्स्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त
 साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वांन्मया कामान्व्यश्रवथ पूर्वा
 तु माऽमेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वा-
 मग्नेव्याधारयन्ति वारंवृतं ह्यस्यै शम्यया परि-
 मिमीते (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्त-
 मव रुन्धे वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानाव-
 त्तिक्तायनी मेऽसीत्याह तित्कान्हेनानावदवतान्मा
 नायितमित्याह नायितान्हेनानावदवतान्मा व्यथि-
 तमित्याह व्यथितान्हेनानावद्विदेरभिन्नंभो नाम
 (२) अग्ने अङ्गिर इति त्रिहिरति य एवैषु लोके-

(व्याघारणविधिः)

ष्वस्यस्तानेवाव रुन्धे तुष्णीं चतुर्थं हंरत्यनि-
 रुक्तमेवाव रुन्धे सिंहीरांसि महिषीरसीत्याह
 सिंहीरिषा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ-
 दुरु प्रथमस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमा-
 नमेव प्रजयां पशुभिः प्रथयति ध्रुवा (३)
 असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः
 शुभस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्या
 इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्याह दिग्भ्य
 एवैनां प्रोक्षति देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्तीहैव वि-
 जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त
 तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत्त
 मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्वा-
 द्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति
 दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदत्त इन्द्रो
 यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तर-
 वेद्या आदन्यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत
 उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र कूरं तत्तेन शमयति
 यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

मिमिति नाम ध्रुवाऽप शुचा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वान्मया कामान्व्यश्रवयेति

(व्याघारणविधिः)

ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानाभि भवेमेति
 तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यभवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि
 सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
 वि॒त्त्वा (१) अ॒काम॑यन्त प॒शून्वि॑न्देमहीति
 तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते
 प॒शून्वि॑न्दन्त ते प॒शून्वि॒त्त्वाऽका॑मयन्त प्रतिष्ठां
 वि॒न्देम॑हीति तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्यादित्यवनिः स्वा-
 हेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां
 वि॒त्त्वाऽका॑मयन्त देवतां आशिष उपेयामेति
 तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्या वह देवान्देवयते (२)
 यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽय-
 न्पञ्च कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्षणया व्याघारयति
 तस्मादक्षणया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
 भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूता-
 स्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति पौतुद्रवान्प-
 रिधीन्परि दधात्येषाम् (३) लोकानां विधृत्या
 अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो आतर आसन्ते देवेभ्यो
 हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सौऽग्निरविभेदित्थं वाव
 स्य आर्तिमाऽरिण्यतीति स निलायत स यां वन-
 स्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु तां सुगन्धि-
 तेर्जने यां पशुषु तां पेतृस्यान्तरा गृहे तं देवताः

(व्याघारणविधिः)

प्रेषमैच्छन्तमन्वविन्दन्तमब्रुवन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव
 गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिस्कन्दात्तन्मे भ्रातॄणां
 भागधेयमसदितितस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
 परिधिस्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन
 प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः
 प्रामेषतास्थानिं शातया इति स यानि (५)
 अस्थान्यशातयत तत्पूतुद्वभवयन्मांसमुपमृतं
 तद्गुल्गुलु यदेतान्संभारान्सं भरत्यग्निमेव तत्सं
 भरत्यग्निमेव तत्सं भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्याहामेहीत-
 त्पुरीषं यत्संभारा अथो खल्वाहुरेते वावैनं
 ते भ्रातरः परि शेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय
 इति (६) ॥

(विच्चा देवयत एषामब्रुवन्यानि

चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र
 णेनेक्ति मेध्ये एवैनं करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविधाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्तयति
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यदु-
 त्सर्जेद्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्यां
 आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै पत्नी (१)

(व्याघातविधिः)

उपा० नक्ति० पत्नी० हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै
पत्नी० यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै वत्सर्मा वा
अन्वित्य यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति वैष्णवी-
भ्यामृग्भ्यां वत्सर्मा नोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव
रक्षाःस्यप हन्ति यदध्वर्युरनवावाहुतिं जुहुयाद-
न्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षाःसि यज्ञः हन्त्युः (२)
हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाःसि भ्रन्ति प्राची
प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं
गमयत्यत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्या इत्याह वर्ष्म
ह्येतत्पृथिव्या यद्वैयजनं शिरो वा एतद्यज्ञस्य
यद्वैविधानं दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्याः
(३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य
मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान
आशिषोऽव रुन्धे दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य
हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनद्यत्तुतीयं छदि-
हंविर्धानं योरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्याव-
रुद्ध्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्वैविधानं विष्णो
रराट्मसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा
शिरो विष्णुतं विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्धुवमसी-
त्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं यं प्रथमं
ग्रन्थि ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्रः सयेदमेहेनाध्वर्युः
प्र मीयेत तस्मात्स विस्त्रस्यः (४) ॥

(पत्नीं हन्युर्वा पृथिव्या विष्युतं विष्णोः

षड्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिरमा दंते
प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवा-
नामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै
वज्र इव वा एषा यदाभिरभिरसि नारिरसीत्याह
शान्त्यै काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षा
ऽसि जिघाऽसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलि-
खिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै (१)
इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव
द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति
दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहेभ्य
एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति परस्तादूर्वाचीं प्रोक्षति
तस्मात् (२) परस्तादूर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप
जीवन्ति कुरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनरयोऽव
नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यव ऊर्गुदुम्बर
ऊर्जैर्बोर्जः समर्धयति यजमानेन संभितौदुम्बरी
भवति यावनेव यजमानस्तावतीभेवास्मिन्नूर्ज
दधति पितृणां सदनमसीति बहिरव स्तृणाति

(सद्योभिधानम्)

पितृदेवत्यम् (३) ह्येतद्यन्निखातं यद्ग्रहिर्न-
वस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्या निखाता स्याद्ग्रहिर्-
वस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुहं-
मेवैनां करोत्युद्विवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहिषां
लोकानां विधृत्यै द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोत्वित्याह
द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं
मिनोति तेनैव (४) एनां भिनोति ब्रह्मवर्णि-
त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतद्युतेन द्यावापृ-
थिवी आ पृणेत्यामित्यौदुम्बरीं जुहोति द्यावापृ-
थिवी एव रत्तेनानक्त्यान्तमन्ववस्त्रावयत्यान्तमेव
यजमानं तेजसाऽनक्त्यैन्द्रमसीति छदिरधि नि
दधात्यैन्द्रः हि देवतया सद्यो विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्सद्यो नवच्छदि
(५) तेजस्कामस्य मिनुयाच्चिवृता स्तोमेन
संभितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रि-
याव्यैव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
वज्रो भ्रातृव्याभिभृत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य
सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशति-
छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकाविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद्य ऊर्गुदुम्बरीं मध्यत औदु-
म्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
स्मात् (६) मध्यत ऊर्जा भुजते यजमानलोके

(उपरवाभिधानम्)

वै दक्षिणानि छदीर्षिं भ्रातृव्यलोक उत्तराणि
 दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमाना-
 दुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्त-
 र्वर्तान्करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जी-
 वन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवै-
 तदिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्वाहैन्द्रः हि
 देवतया सदो यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयद्ग्रन्थं न
 विस्त्रांसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात्स वि-
 स्रस्यः (७) ॥

(अपहृत्यै तस्मात्पिबृहेवत्यं तेनैव नवछदि

तस्मात्सदः पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविधानं प्राणा उप-
 रवा हविधानं स्वायन्ते तस्माच्छीर्षप्राणा अध-
 स्तास्वायन्ते तस्माद्धस्ताच्छीर्ष्णः प्राणा रक्षो-
 हणो बलगहणो वैष्णवान्स्वनामीत्याह वैष्णवा हि
 देवतयोपरवा अक्षुरा वै निर्यन्तो देवनां प्राणेषु
 बलगान्नयस्वन्तान्बाहुमात्रेऽन्वविन्दन्तस्माद्बाहुमा-
 त्राः स्वायन्त इदमहं तं बलगमुद्रपामि (१) यं
 नः समानो यमसमानो निचस्वानेत्याह द्वौ वाव
 पुरुषौ यश्चैव समानो यश्वासमानो यमेवास्मै तौ

(उपरवाभिधानम्)

वल्गं निखनतस्तमेवोद्धपति संतृणत्ति तस्मात्सं-
 तृण्णा अन्तरतः प्राणा न सं भिनत्ति तस्मादसं-
 भिन्नाः प्राणा अपोऽव नयति तस्मादाद्रा अन्तरतः
 प्राणा यवमतीरव नयति (२) ऊर्ग्व यवः प्राणा
 उपरवाः प्राणेष्वेवोर्ज दधाति बहिरव स्तृणाति
 तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणा आज्येन व्याघा-
 रयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव
 तेजो दधाति हनु वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न
 सं वृणक्त्यसंतृण्णे हि हनु अथो खलु दीर्घमोमे
 संतृत्यै धृत्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानिम्
 (३) प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म
 ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नाभिकोत्तरवे-
 दिरुदरः सदा यदा खलु वै जिह्वया दर्त्स्वाधि
 खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथो-
 दरं गच्छति तस्माद्धविधानि चर्मजधि ग्रावभिर-
 भिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यश्वः परेत्य सदासि
 भक्षयन्ति यो वै विराजो यज्ञमुखं दोहं वेदं दुह
 एवेनामियं वै विरादतस्यै त्वक्चर्मोधोऽधिषवणे
 स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति
 सोमः पयो य एवं वेदं दुह एवेनाम् (४) ॥

(वषामि यवमतीरव नयति हविधानमेव

त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(धिष्णिग्याभिधानम्)

यदुभौ देवासुरा मिथस्तेषां सुवर्गं यद्वा अनीशानः पुरोहविषि तेभ्य उत्त-
रवेदिः सोत्तरवेदिर्वद्धं देवस्याभिः शिरो वा एकादश ॥ ११ ॥

यदुभावित्याह देवानां यज्ञो देवेभ्यो न रथाय यजमानाय
परस्ताद्वर्चां नवपञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

चात्वालाद्धिष्णिग्यानुपं वपति योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं यज्ञस्य सयोनित्वाय देवा वै यज्ञं परा-
ऽजयन्त तमाग्नीध्रात्पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापरा-
जितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्णिग्यान्विह्राति यदेव
यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते पराजि-
त्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः
सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१) आहाग्नीदग्नी-
न्वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति
यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्यङ्गारैर्द्वे सर्वने
वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं
भरत्येवैनद्धिष्णिग्या वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्ते-
भ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्ववायन्तं पर्यविशन्त्य एवं

(धिष्णिगामिधानम्)

वेदं विदन्ते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन
 व्याध्यन्ते ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अंबु-
 वन्देद्रे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न
 वेत्यमयो वा अथ धिष्णिग्यास्तस्माद्द्विनामा ब्राह्म-
 णोऽधुंकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन्ते सोमपीथं
 प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रियो होत्रीयो मार्जाली-
 यस्तस्मात्तेषु जुह्वत्यतिहाय वर्षदकरोति वि हि
 (३) एते सोमपीथेनाऽऽध्यन्ते देवा वै याः प्राची-
 राहुतीरजुह्वर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताःस्ताभिः
 प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्वादसुरा आसन्ताःस्ता-
 भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्महा-
 सीनो धिष्णिग्यान्व्याधारयति पश्वाच्चैव पुरस्ताच्च
 यजमानो भ्रातृव्यान्प्राणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्राणा वा
 एते यद्धिष्णिग्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्महिष्णिग्यानति-
 सेपेत्प्राणान्तं कर्षेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा
 यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खिलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाङ्मपानो
 यदध्वर्युः प्रत्यङ्महोतारमतिसेपेदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
 मायुकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्यु-
 यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे (५) वाचः सं प्र यच्छे-
 दुपदासुकाऽस्य वाक्स्याद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासः
 स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्महोऽर्तिग्यादर्थं कथा
 दाक्षिणानि होतुमेति यामो हि स तेषां कस्मा

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनुं ज्ञास्मन्तीत्युत्तरे-
 णाऽऽग्नीध्रं परित्यं जुहोति दाक्षिणानि न प्राणा-
 न्सं कर्षति न्यन्ये धिष्णिष्या उप्यन्ते नान्ये यान्नि-
 वर्षति तेन तान्प्रीणाति यान्न निवर्षति यदनुदि-
 शति तेन तान् (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि वीयन्ते प्रतीचीरुद्राव
 उप्यन्ते चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वैसर्ज-
 नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यर्जमानः प्रति-
 ष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आह-
 वनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति देवान्वै
 सुवर्गं लोकं यतो रक्षाःस्यजिघाःसन्ते सोमेन
 राज्ञा रक्षाःस्यपहत्याप्तमात्मानं कृत्वा सुवर्गं
 लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽत्तः सोमो भव-
 त्यथ (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै त्व-
 सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्येष द्वेषोभ्योऽन्यकृ-
 तेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाःस्युरु यन्ताऽसि
 वरुथमित्याहोरु णस्कृधीति वावैतदाह जुषाणो
 अप्तुराज्यस्य वेत्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा
 सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

सोमं ददते (२) आ ग्राव्ण आ वायव्यान्या
 द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्त-
 यन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति
 नयवत्यर्चाऽऽग्नीधे जहोति सुवर्गस्थं लोकस्या-
 भिनीत्यै ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र
 उप वासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत्सहोर्पवासयेदपु-
 वायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयां (३) एवैनं
 देवतया प्र पादयत्यादित्याः सदोऽस्यादित्याः सद
 आ सीदेत्याह यथायजुरेनैतद्यजमानो वा एतस्थ
 पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह
 सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्येतत्त्वम्
 सोम देवो देवानुपांगा इत्याह देवो ह्येष सन् (४)
 देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो १
 ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अप-
 शुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह
 प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते नमो देवेभ्य
 इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य
 इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणामिदमहं निर्व-
 रुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यतेऽग्ने
 वतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि
 तद्वेद यद्वसीयान्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न
 वेति ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना य
 एवं विद्वान्ग्राव्ण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलि-
 म्लसेना विन्दति (६) ॥

(अथ ददते स्वया सन्तस्वधाकारो हि विन्दति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छैति वैष्णवो वै
द्वतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽच्छैत्यत्यन्यानगां
नान्यानपुगामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपै-
त्यर्वाकत्वा परैरविदं परोऽर्वरैरित्याहावाग्येनं परै-
र्विन्दति परोऽर्वरैस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देवय-
ज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्तित्वत्याह तेजसैवैनमनक्तयोषधे
त्रायस्वैनं स्वधिते भैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै
स्वधितिः शान्तये स्वधितेर्वक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन
शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः
परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२) एवैनमा हरतीमे
वै लोका यूपोत्प्रयतो बिभ्यति दिवमग्रेण मा
लैखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहैभ्य
एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि
रोहेत्यावश्चने जुहोति तस्मादावश्चनाद्बुक्षाणां भू-
यांस उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमे-
त्याहाऽऽशिषंभवैतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३) वृश्चे-
धदक्षसङ्गं वृश्चेदधदं यजमानस्य प्रमायुकं
स्याद्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै

मर्षा ७३ अनु ३] छण्णयजुर्वेदीयतौत्तरीयसंहिता ।

(यूपसण्डनाभिधानम्)

वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव
 भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै
 शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशुव्योऽपशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै
 बहुशाखं वृश्चेदेष वै (४) वनस्पतीनां पशव्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाधोने रूढः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृश्चेत्स हि मेघ-
 यभ्युपनतः पश्चारत्निं तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतोर्पनमु-
 च्चरो यज्ञो नमेदिति पश्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ
 यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञः (५) नमति षडरत्निं प्रति-
 ष्ठाकामस्य षडवा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः
 शकरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोमेन संभितं तेजस्त्रिवृत्तेजुस्त्वेव भवत्ये-
 कादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारत्निं
 भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्त-
 दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-
 पतेरपत्या एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैक-
 विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाश्रिभ-
 वत्युष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन संभितः (६) ॥

(यूपस्थानामभिधानम्)

वैष्णव्यर्था (३) कल्पयति वैष्णवो वै देवतया
यूपः स्वयंवेन देवताया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति
द्विपाद्यमानः प्रतिष्ठित्ये यं कामयेत तेजसैनं
देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयेयमित्यभिष्टां तस्याश्रि-
माहवनीयादित्यं चेत्यं वाऽति नावयेत्तेजसैवेन
देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयति यं कामयेत तेजसैनं
देवताभिरिन्द्रियेण समर्थयेयमिति (४) अभिष्टां
तस्याश्रिमाहवनीयेन सं मिलुयात्तेजसैवेन देव-
ताभिरिन्द्रियेण समर्थयति ब्रह्मवर्जि स्वा क्षत्र-
वनिमित्यहं यथायजुर्वेदतत्परि व्ययत्यूर्ध्वं रक्षना
यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जां सम-
र्थयति नाभिद्वये परि व्ययति नाभिद्वय एवास्मा
उर्जं दधति तस्मात्नाभिद्वय उर्जा भुञ्जते यं
कामयेतोर्जनम् (५) व्यर्थयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्या-
वाचीं वाऽहोर्दुर्जैवेन व्यर्थयति यदि कामयेत
वपुः पञ्चः स्यादित्यवाचीमवोर्दुर्दृष्टिमेव नि-
यच्छति यदि कामयेतावपुः स्यादित्यूर्ध्वामुदहे-
दुर्दृष्टिमेवोर्दुर्दृष्टिं मिलुयां निखातं प्रनुष्माणामूर्ध्वं
निखातादा रक्षणाया ओषधीनां रक्षणा विश्वे-
षाम् (६) देवानामूर्ध्वं रक्षणाया आ चषालादि-
नस्य चषालः साध्यानामर्त्तिरिक्तः स वा एष
सर्वदेवयोः यजुषो यजुषं मिनोति सर्वा एव देवताः
प्रियावन्ति यजुषो वै देवाः सुवर्मा लोकमाप्नुतेऽमन्यन्त

मनुष्या नोऽन्वामविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तद्यु-
 पस्य यूपत्वम् (७) यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातः हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्यज्ञो
 नारुपृशत्तान्यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतद्यज्ञस्य यदग्नाध्वं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात्तेषां तद्भा-
 गधेयं तानेव तेन प्रीणाति देवा वै सःस्थिते सोमे
 प्र सुचोऽहरन्प्र यूपं तैऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं
 कुर्म इति ते प्रस्तरः सुचां निष्करणमपश्यन्स्वरुं
 यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरः हरति जुहोति
 स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(दधाति प्रत्युचा समर्धयेयमित्युजैर्न

विश्वेषां यूपत्वमतिरिक्तमेतद्वि-

चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

साध्या वै देवा अस्मिल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
 मिपत्तैऽग्निमेवाग्नये मेधायाऽलभन्त न ह्यन्यदा-
 लभ्यमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो
 वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं
 मन्थेद्बुद्राय यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमायुकः
 स्यादथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशु-
 रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽस-
 न्नाय सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तत्रे-
 वाऽऽलब्धं नेवानालब्धमग्नेर्जनित्रं मसीत्याह्वाग्नेर्ह्ये-
 तज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) ह्येता-
 वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय घृतेनाक्ते वृषणं
 दधात्यामित्याह वृषणं ह्येते दधाते ये अग्नि
 गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र
 जनयत्यग्नये मन्थ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्री-
 मृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति जातायानु
 ब्रूहि (३) प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड
 एवैनं क्रियमाणे समर्धयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
 गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्ध-
 यत्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ
 संभवन्तौ यजमानमाभि सं भवतो भवतं नः
 समनसावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जातायै-
 वास्मा अन्नमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
 प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो
 तेजसा (४) ॥

(यजमानमाह वृषणौ जातायानु ब्रूह्य-

ष्टादश च) ।

(सामिधेन्याद्यभिधानम्)

स्वदत्तेनमित्याह स्वदयत्येवैनमुपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरि-
 ष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं
 करोत्यथस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति
 (४) ॥

(वसूनीति प्रसव इत्यद्भ्योऽन्तरत
 एवैनं दशं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यमवज्रमये
 समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै
 सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः
 प्रजापतिरपत्यै सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः
 पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जा-
 यन्ते प्रजानां प्रजननाय देवा वै सामिधेनीरन्वय
 यज्ञं नान्वपश्यन्तः प्रजापतिस्तृष्णीमाधारम् (१)
 आऽधास्यत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तृष्णी-
 माधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्वा असुरेषु वै
 यज्ञ आसितं देवास्तृष्णीं होमेनावृजत यस्तृष्णी-
 माधारमाधारयति भ्रातृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृक्षे परि-
 धीन्तसं मांष्टिं पुनात्येवैनान्त्रिभिः सं मांष्टिं व्या-
 वृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश(२)मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो

संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
 सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
 यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अर्च रुन्धे शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुः
 समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
 दधाति सं ते प्राणो वायुनां गच्छतामित्याह
 वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति
 सं यज्ञत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
 मेवास्याऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उप-
 रिष्ठात्पशुमभ्यवभीत्तस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नवि द्यन्ति
 यदुपरिष्ठात्पशुः समनक्ति मेध्यमेव (४) एनं
 करोत्यृत्विजो वृणीते छन्दाःस्येव वृणीते सप्त
 वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
 छन्दाःस्युभयस्यावरुद्ध्या एकादश प्रयाजान्यजति
 दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावन्नेव
 पशुस्तं प्र यजति वषामेकः परि शय आत्मैवाऽऽ-
 त्मानं परि शये वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो
 घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममन्नघृतेनाक्तौ
 पशुं त्रियेथामित्याह वज्रैणैवैनं वशं कृत्वाऽऽ-
 लभते (५) ॥

(आधारं पद्यन्ते द्वादशऽऽत्मन्नेव यज्ञस्य
 मेध्यमेव खलु वा अष्टादश च)

(पशुहिंसनाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाया-
स्कन्नां हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति त्रिः पर्यग्निं क-
रोति व्यावृद्धिं यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै ब्रह्मवादिनो
वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्निन्वारभ्या इति मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमारुको
यजमानः स्यादथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष
लोकार्यं नीयते यत् (१) पशुरिति यज्ञान्वारभेत
सुवर्गाल्लोकाद्यजमानो हयित वपाश्रपणीभ्याम-
न्वारभेत तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धमुप प्रेष्य
होतृहव्या देवेभ्य इत्याहेषितं हि कर्म क्रियते
रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विंशतेत्याह यथायजुरेवैत-
द्गनिना पुरस्तादिति रक्षसामपहत्यै पृथिव्याः संपृचः
पाहीति बर्हिः (२) उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नां हि
तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति पराङ्मा
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव तान्नि
हन्त आत्मनोऽनात्रस्काय गच्छति श्रियं प्रपशूना-
मोति य एवं वेद पश्वाल्लोका वा एषा प्राच्युदानी-
यते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै
रश्मयः (३) आतामास्तेभ्य एव नमस्करोत्यनर्वा
प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुस्ये घृतस्य

कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेतेत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्या-
ह यथायजुरेवैतत् (४) ॥

(लोकार्थं नीयते यद्वर्ही रश्मयः

समाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठ्यष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाच्छृगच्छति वाक्कु
आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्यं
एवास्य शुचं शमयानि सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी
शुक्लं विंशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्रा-
भ्यामेव पृथिव्यै शुचं शमयत्योषधे त्रायस्वैनं
स्वधिते मैत्रं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः
(१) शान्त्यै पार्श्वत आ च्छन्ति मध्यतो हि
मनुष्या आ च्छन्ति तिरश्चीनमा च्छन्त्यनूची-
नं हि मनुष्या आ च्छन्ति व्यावृत्त्यै रक्षसां
भागोऽसीति स्थविमतो बहिरुक्त्वाऽपास्यत्पस्नैव
रक्षांसि निरवदयत इदमहं रक्षोऽधमं तमो
नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ
वाव पुरुषौ यं चैव (२) द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तान्
भावधमं तमो वयसीधे त्वेति वपामुत्तिवदतीच्छत

(वषाहिभामिषानम्)

इव ह्येष यो यजते यद्वपुतुन्याद्वृद्धोऽस्व पशुन्धातुकः
स्याद्यन्नोपतुन्यादयता स्यादन्ययोपतुणस्यन्यया न
धृत्यै धृतेन यावापृथिवी प्रोष्वांथामित्याह यावापृ-
थिवी एव रसेनानकस्यच्छिन्नः (३) रायः सुवीर
इत्याह यथायजुरेवैतत्कुरमिव वा एतत्करोति यद्व-
पामुस्तिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै प्र वा
एषोऽस्माल्लोकाञ्चयवते यः पशुं मृत्यवे नीयमान-
मन्वारमते वषाश्रपणी पुनरन्वारमतेऽस्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठत्यग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो
देवता एव हस्येन (४) अन्वेति नान्तममङ्गा-
रमति हरेद्यदस्तममङ्गारमतिहरेद्देवता अति मन्येत
वायो वीहिं स्तोकानामित्याह तस्माद्विमक्ताः स्तोका
अव पद्यन्तेऽग्रं वा एतत्पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां
वहिरग्रेणैवाग्रं समर्धयत्ययो ओषधीष्वेव पशु-
न्प्रति धापयति स्वाहाकृतीभ्यः प्रण्येत्याह (५)
यज्ञस्य समिष्ट्यै प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृ-
षदाज्यमात्मा वषा पृषदाज्यममिधार्यं वषामभि
धारयत्यात्मज्ञेव पशूनां प्राणापानौ दधाति स्वाहो-
ध्वनंमसं मारुतं गच्छतमित्याहो ध्वनंभा ह स्म वै
मारुतो देवानां वषाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र
हरति विषूची प्र हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणा-
पानौ (६)॥

(अंबदानाभिधानम्)

(स्वधितिश्चैवाच्छिन्नो हव्येनेष्येत्याह षट्त्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा
लभते वपया प्रचयं पुरोडाशेन न चरत्युग्वै
पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो
पशोरेव छिद्रमपि दधाति पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः
पृच्छति शृत*हवी ३ः शमितरिति त्रिषत्या हि देवा
योऽशृत*शृतमाह स एनसा प्राणापानौ वा एतौ
पशूनाम् (१) यत्पृषदाज्यं पशोः खलु वा
आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाज्येन
हृदयमभिधारयत्यात्मज्ञेव पशूनां पाणापानौ दधाति
पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनु-
ष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरच्छित्त्वा मेधं
प्राक्षारयन्तस् प्रक्षोऽभवत्तत्प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत्प्लक्ष-
शास्त्रोत्तरबार्हिर्भवति समेधस्यैव (२) पशोरव द्यति
पशुं वै द्वियमाण* रक्षा*स्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं
चाऽऽहवर्नीयं च हरति रक्षसामपहत्यै पशोर्वा
आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हविषोऽव-
दीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्ध ए-
कादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३) द्यति

(अवदानाभिधानम्)

हृदयस्याग्नेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यद्वै
हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्याति यथापूर्वं
मेवास्य पशोरवत्तं भवति मध्यतो गुदस्याव द्यति
मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव द्यति (४) उत्तमो
हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि-
भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्य-
ते तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयत्ता आस-
न्ते देवा अग्निमब्रुवन्त्वया वीरेणासुरानाभि भवामे-
ति (५) सोऽब्रवीद्वरं वृणे पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वाधस्य गुदं मध्यतः
श्रोणिं जघनाधस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा
यत्त्र्यङ्गणाः समवद्याति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षण्याऽव द्यति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
(६) ॥

(एतौ पशूनाः समेधस्यैव तस्यावोत्तमस्याव

द्यतीति पञ्चवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।

मेदसा जुचौ प्रोणोति मेदोरूपा वै पशवो
 रूपमेव पशुषु दधाति युषज्वधाय प्रोणोति रसो
 वा एष पशूनां यदू रसमेव पशुषु दधाति पार्श्वेन
 वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वे
 रस एष पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति
 मध्यत एव पशूनां रसं दधाति अन्ति (१) वा
 एतत्पशुं यत्संज्ञपर्यन्त्येन्द्रः खलु वै देवतया प्राण
 ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदि-
 त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति देव त्वहभूरि
 ते सः संमेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो विषु-
 रूपा यत्सलक्षमाणो भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते सन्तः
 सलक्षमाण एतर्हि भवन्ति देवत्रा यन्तम् (२)
 अवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्वित्या-
 हानुमतमेवेन मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्य-
 धर्चं वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अधर्चं इयमधर्चं इमे
 एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनान-
 क्त्यथो दिग्भ्य एवोर्जं रसमव रुन्धे प्राणापानौ
 वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु (३)
 वे देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह वन-
 स्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव
 पशुषु दधात्यन्यस्यान्यस्य समवत्तः समवद्यति
 तस्मान्नानारूपाः पशवो युष्णोप सिञ्चति रसो वा
 एष पशूनां यदू रसमेव पशुषु दधाबीडामृषं ह्रयते

(अनुयाजकथनम्)

पशवो वा इडां पशूनेवोप ह्वयते चतुरुपं ह्वयते
(४) चतुष्पादो हि पशवो यं कामयेतापशुः स्यादि-
त्यमेदस्कं तस्मा अद् दध्वान्मेदोरूपा वै पशवो
रूपेणैवैनं पशूभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति यं काम-
येत पशुमान्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्वान्मे-
दोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशून्व रुन्धे पशुमा-
नेव भवति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यम् (५)
पुरस्तादसृजत फूजं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मा-
दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूनां मध्यतः पृषदाज्ये-
नानूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात्सृष्ट* होकाद-
शानूयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति घ्नन्ति वा एतत्पशुं
यत्संज्ञपर्यन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां
यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानूयाजान्यजति प्राणापा-
नावेव पशुर्षु दधाति (६) ॥

(घ्नन्ति यन्तं खलु चतुरुपं ह्वयत आज्यं यत्पृ-

षदाज्येन पट् च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वात्सलास्तुवगोय वैसर्जनानि वैष्णव्या च धिन्वे साध्या इने सेत्वग्निना
पर्वणि पशोः पशुमालभ्य मेदता सुचामेकादश ॥ ११ ॥

वात्सलादेवानुपैवि मुञ्चति महिषमाप्ताय पर्वणि पशुमा-

लभ्य चतुष्पादो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके-

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिर-
 रेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यज-
 मानः सृजते जघनाधादव द्याति जघनाधाद्धि प्रजाः
 प्रजायन्ते स्थविमतोऽव द्याति स्थविमतो हि प्रजाः
 प्रजायन्तेऽसंभिन्दन्नव द्याति प्राणानामसंभेदाय न
 पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेद्ददावर्तः प्रजा ग्राहुकः
 स्वात्समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेतः (१) एव
 तदधात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै
 प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते
 देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितुप्रसूत ए-
 वास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्या-
 हाहोरात्राभ्यभिवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे ह्यनु
 प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा (२)
 इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति
 सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा
 यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति
 छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि

(वसतीविर्यभिधानम्)

पशूनेवाव रुन्धे द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि
गृह्णाति नमः (३) दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नियच्छत्याग्निं वै-
श्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता
अस्यां प्रतिं धापयति प्राणानां वा एषोऽव द्यति
योऽव द्यति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह
प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते पशोर्वा आलब्धस्य
हृदयं शुगच्छति सा हृदयशूलम् (४) अग्नि
समेति यत्पृथिव्यां हृदयशूलमुद्गासयेत्पृथिवीं
शुचाऽर्पयेद्यदस्वपः शुचाऽर्पयेच्छुक्कस्य चाऽऽ-
द्रस्यं च संधावुद्गासयत्युभयस्य शान्त्यै यं द्विष्यात्तं
ध्यायेच्छुचैवैर्नमर्पयति (५) ॥

(रेतो मित्रावरुणो गच्छ स्वाहा नमो

हृदयशूलं द्वाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्य-
शिष्यत तदब्रुवन्वसन्तु नु न इदमिति तद्वसती-
वरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन्प्रातर्न समं शक्नुवन्त-
दप्सु प्रावेशयन्ता वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा
शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाव रुन्धेऽस्मै वै
लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्याद्यदा-
हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्तस्यादुभ-
योरुप सादयत्युभयो रेवैनं लोकयोः पशुमन्तं
करोति सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्या इन्द्राग्नि-
योर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतदाग्नीध्र उप
वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति यतः
खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च
रक्षाश्चैव चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति क्रियमा-
णमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय न ह्येता
ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेर यज्ञस्य
संतत्यै (६)

(स्यादिन्द्रो गृह्णायादस्त्वमुष्मिन्क्रियते

षड्विंशतिश्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः
सोममुपावहरन्तसर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे
त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मन्त्रं त्वेत्याह

पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन*
 सर्वाभ्य उपावहरति पुरा वाचः (१) प्रवदितोः
 प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्तामव रुन्धेऽ-
 पोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि
 वाचं वि सृजति सर्वाणि छन्दा*स्यन्वाह पशवो वै
 छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे गायत्रिया तेजस्कामस्य
 परि दध्यान्निष्ठुर्भेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्या-
 नुष्ठुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽन्नकामस्य गृणोत्वग्निः समिधा हवम् (२)
 म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छै-
 त्यप इष्य होतरित्यहिषित* हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति देविरापो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हवि-
 ष्कृतानामेवाभिष्टतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णि-
 रसी-
 त्याह शर्मलमेवाऽऽसामप प्लावयति समुद्रस्य
 वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमाना
 आपो न क्षीयन्ते योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो
 वसतिवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च स*
 स्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वा-
 याथो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपाऽ
 इत्याहोतेमनञ्जमुतेमाः पश्येति वावैतदाह यथ-
 मिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि मांष्टि

(सोमिन्मानकथनम्)

यथातिरात्रो यजुर्वदन्प्र पद्यते यज्ञकर्तॄणां व्यावृत्तये

(४) ॥

(वाचो हवपमिधृतानां गृह्णात्युत पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति श्रवाणमा दत्ते
प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतै प-
शवो वै सोमो व्यान उपांशुसर्वनो यदुपांशुस-
र्वनममि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय
त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आहियते
पञ्च कृत्वो यज्ञषा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीं
दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडञ्जं विराड्विराजै-
वाच्चाद्यमव रुन्धे श्वात्राः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा
अपां सोमपीथो य एवं वेद नाप्स्वातिमाच्छति
यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनम् (२)
लोकेभ्यः सं भरति सोमो वै राजा दिशोऽभ्य-
ध्यायत्स दिशोऽनु प्राविशत्प्रागपागुदगधरागित्याह
दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव
रुन्धेऽम्ब नि प्वरेत्याह कामुका एनं स्त्रियो भ-
वन्ति य एवं वेद यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति

(उपांशुग्रहकथनम्)

(३) आहैष वै सोमस्य सोमपीथो य एवं वेद
न सौम्यामार्तिमाच्छंति घ्नन्ति वा एतत्सोमं यद-
मिषुण्वन्त्यञ्शूनपं गृह्णाति त्रायत एवैनं प्राणा
वा अञ्शवः पशवः सोमोऽञ्शूपुनरपि सृजति
प्राणानेव पशुषु दधाति द्वौद्वावपि सृजति तस्मा-
द्द्वौद्वा प्राणाः (४)

(यजुषा मिमीत एनं जागृवीति

चतुश्चत्वारिञ्शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाञ्शुर्यदुपाञ्श्वग्रा ग्रहा
गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः
प्रातःसर्वन एवाहं यज्ञञ् सञ्स्थापयामि तेन ततः
सञ्स्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽमि पुणोत्यष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसर्वनं प्रातःसर्वनमेव
तेनाऽऽप्नोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा
त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
सर्वनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
जगती जागतं तृतीयसर्वनं तृतीयसर्वनमेव तेना-
ऽऽप्नोत्येताञ्हु वाव स यज्ञस्य सञ्स्थितिमुवाचा-
स्कन्दायास्कञ्च हि तद्यज्ञस्य सञ्स्थितस्य

(उपांशुग्रहकथनम्)

स्कन्दत्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृभ्यो भवति य
 एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिपुत्य
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा
 गृह्यन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति
 ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्तियाह वाचैवैनं
 पवयति वृष्णो अंशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावःशू
 यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना
 ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह
 देवो ह्येषः (३) सन्देवानां पवित्रं येषां भागोऽस्ति
 तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं
 गृह्णाति स्वां कृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमंकृत
 मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इदं
 स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
 वेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति
 मनस्त्वा (४) अष्टवित्याह मन एवाश्नुत
 उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः
 स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभ-
 वस्यो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा
 मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा
 मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति
 यदि कामयेत वषट्कः पञ्चन्यः (५) स्यादिति नीचा
 हस्तेन नि मुञ्च्याद्बुद्धिमेव नि यच्छन्नि यदि

(अन्तर्यामग्रहकथनम्)

कामयेतावपुंकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्वष्टि-
मेवोद्यच्छति यद्यभिचरेंदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति
ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्तन्हन्ति यदि दुरे स्यादा त-
मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति यद्यभिचरें-
दमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसञ्जो
वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति षडभिरंशुभिः
पवयति षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः
पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः
पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यान्त्रयः
पशूनां हस्तादाना इति यच्चिरूपांशु हस्तेन
विगृह्णाति तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(माध्यंदिनमष्टावष्टावेष मनस्त्वा पर्जन्योऽमुष्य पुरुषो द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
उपांशौ यज्ञं स स्थाप्यमपश्यन्तमुपांशौ सम-
स्थापयन्तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा
विभ्यन्त इन्द्रमुपाधावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरधत्त
तदन्तर्यामस्यान्तर्यामित्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रत-
व्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्धत्तेऽन्तस्ते (१) दधामि
द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्यहोभिरेव लोकैर्य-

(ऐन्द्रवायवग्रहकथनम्)

जमानो भ्रातृव्यान्तर्धत्ते ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो
वा इदमभूद्यद्वयं स्म इति तैऽब्रुवन्मघवज्जनु न
आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव
देवाः परे ये चावरे तानुभयान् (२) अन्वाम-
उत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे
ये चावरे तानुभयानन्वामजत्यन्तर्यामे मघवन्मा-
दयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरैत्युपयामग-
हीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै यदुभावंपवित्रौ गृह्ये-
यातां प्राणमपानोऽनु न्यच्छेत्प्रमायुकः स्यात्पवि-
त्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै
प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्चन्तर्यामौ व्यान
उपाश्चसर्वनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्य-
संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि-
च्छिनत्ति ताजकप्र मीयते यं कामयेत सर्वमायु-
रियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य
प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति (४) ॥

(त उभयान्गृह्यते चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठोऽष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा
ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति वायुं देवा
अब्रुवन्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै

(ऐन्द्रवायवमहकथनम्)

मदग्रा एव वो अहां गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवा-
 यवाग्रा अहां गृह्यन्ते तमंघ्नन्तोऽपूयत्तं देवा नोपा-
 धृण्वन्ते वायुमंघ्रवज्जिमं नः स्वदय (१) इति
 सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदेवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता
 इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्ते
 तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत्तस्माद्यत्पूर्यति तत्प्रवाते वि-
 पंजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता तस्य
 विग्रहणं नाविन्दन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ
 मया वि गृह्णीध्वं मदेवत्या एव वः सोमाः (२)
 सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदे-
 त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि
 योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै
 तस्मादेवमाह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा
 इन्द्रमब्रुवज्जिमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं
 वृणै मह्यं चैवैष वायवं च सह गृह्याता इति तस्मा-
 दैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवकम्य
 व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते तस्मात्सकृ-
 दिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विवायवे द्वौ हि स बरा-
 ववृणीत (३) ।

(स्वदय सोमाः सहाष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(मैत्रावरुणग्रहकथनम्)

अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

मित्रं देवा अंब्रवन्त्सोमं राजानं हनामेति
 सोऽब्रवीच्चाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तम-
 ब्रुवन्न हनामैवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पर्यसेव मे सोमं
 श्रीणाञ्जिति तस्मान्मैत्रावरुणं पर्यसा श्रीणन्ति त-
 स्मात्पशवोऽपांक्रामन्मित्रः सन्क्रूरमंकरिति क्रूर-
 मिव खलु वा एषः (१) करोति यः सोमेन य-
 जते तस्मात्पशवोऽपं क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पर्य-
 सा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समर्धयति पशु-
 भिर्यजमानं पुरा खलु वाविवं मित्रोऽवेदप मत्क्रूरं
 चक्रुषः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मादेवमंब्रुणीत
 वरुणं देवा अंब्रवन्त्वयाऽशभुवा सोमं राजानं
 हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै महीं च (२) एवैष
 मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः
 सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजानमशभुवा घ्नन्ति
 वैश्येन वैश्यं शूद्रेण शूद्रं न वा इदं दिवा न
 नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं
 नो वि वासयतमिति तावब्रूता वरं वृणावह्य एकं
 एवाऽऽवत्पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः
 पूर्वो मैत्रावरुणाद्गृह्यते प्राणापानौ ह्येतौ यदुपा-
 श्वन्तर्यामौ मित्रौऽहरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो वा
 इदं व्यौच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै (३) ॥

(एष चैन्द्रवायवो द्वाविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुव-
न्मिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति
तावब्रूतां वरं वृणावहे अर्ह एव नावत्रापि गृह्यता-
मिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्ततो वै तौ यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै
तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)
मिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो
ह्ये १ षोऽमेध्यो यो मिषक्तौ बहिष्पवमानेन पव-
यित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पमाने
स्तुत आश्विनो गृह्यते तस्मादेवं विदुषा बहिष्प-
वमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मान-
मेव पवयते तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यदधुरमौ तृती-
यमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रम् (२)
उपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाय भेषजं कुर्या-
द्यावदेव भेषजं तेन करोति समधुकमस्य कृतं
भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा
द्विदेवत्यां गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्ते इति यदेकपात्रा
गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते
तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठाप्राणाः प्राणा वा एते यद्विदे-
वत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(शुक्रामान्यग्रहकथनम्)

ह्वयेत (३) पशुभिः प्राणानन्तर्ध्वीति प्रमायुकः
स्याद्विदेवत्यान्भक्षयित्वेडाभुपं ह्वयेत प्राणानेवाऽऽ-
त्मन्धित्वा पशूनुपं ह्वयेत वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मै-
त्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्ष-
क्षति तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुस्तान्मैत्रावरुणं
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमा-
श्विनं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा
एते यद्विदेवत्याः (४) अरिक्तानि पात्राणि
सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु
वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः रक्षा-
ःस्यैव चरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति
क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय
दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्याः सादयति
वाच्यैव वाचं दधात्या तृतीयसवनात्परि शेरे
यज्ञस्य संतत्यै (५) ॥

(मनुष्यचरावुदपावमुपह्वयेत द्विदेवत्याः

षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्काव-
सुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तै-
१ ऽन्योऽन्यं नाशंकुवन्नभिर्भवितुं ते देवाः शण्डा-

मर्कावुषामन्त्रयन्त तावन्कृतां वरं वृणावहे ग्रहा-
 वेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थि-
 नावगृह्णन्ततौ देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः
 शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)
 अस्य भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन
 इन्द्रायाजुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रू-
 याद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहापं नुदते स
 प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्येनावात्मन इन्द्रायाजु-
 हवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिंकरदचरदसौ वा
 आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ निः
 (२) करामतस्तस्मात्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति
 प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुकरामन्थिनौ नासि-
 कोत्तरवेदिरामितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादमितो
 नासिकां चक्षुषी तस्माज्जासिकया चक्षुषी विधृते
 सर्वतः परिं करामतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः
 प्राचीराहुंतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ता-
 भिः प्र (३) अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा
 आसन्ताऽस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो
 हूयन्त प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चेव पुरस्ताच्च
 यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते तस्मात्परांचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते शुक्रामन्थिनौ वा अनु
 प्रजाः प्र जायन्तेऽजीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः

(आग्रयणग्रहकथनम्)

प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा (४)
 सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थिशो-
 चिषेत्याहिता वै सुवीरा या अत्रीरेताः सुप्रजा
 या आद्या य एवं वेदाज्यस्य प्रजा जायते ना-
 ऽऽद्या प्रजापतेरक्षयश्चयत्पराऽपतत्तद्विकङ्कतं
 प्राविशत्तद्विकङ्कते नारमत तद्यत्वं प्राविशत्तद्यत्वेऽ-
 रमत तद्यत्वंस्य (५) यत्वं यद्वैकङ्कतं मन्थि-
 पात्रं भवति सक्तुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
 सं भरति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्या-
 न्मन्थिपात्रं सदो नाश्नुत इत्यार्तपात्रं हीति
 ब्रूयाद्यदश्नुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमार्छेत्तस्मान्जा-
 श्नुते (६) ॥

(आत्मना परा निष्प शुक्रशोचिषा यवस्य सप्तविंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
 आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्यन्तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं
 पर्यायिन्यस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्तेऽग्र-
 मेव समानानां पर्येति रुग्णवत्यर्चां आतृव्यवती
 गृह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति
 ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याह (१) एतावतीवै
 देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णात्येष ते योनि-

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया
 वाग्वै देवेभ्योऽपाकामयज्ञायातिष्ठमाना ते देवा
 वाच्यर्पकान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत साऽभ्येत
 वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदा-
 ग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
 संज्यते यत्तूष्णीं पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्सारयन्ति
 म आस्व इयति नाप रात्स्यामीत्युपावसुजत्येवमेव
 तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि
 संजते त्रिहिं करोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते प्रजापतिर्वा
 एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति
 प्रजापतिरेव (३) तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्वत्सं
 जातं गौरमि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदा-
 ग्रयणः सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मज्ञेव यज्ञः सं
 तनोत्युपरिष्ठादा नयति रेत एव तद्वधात्यधस्तादुप
 गृह्णाति प्रजनयत्येव तद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मा-
 त्सत्याद्वायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि
 सर्वनानि वहतीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रय-
 णस्तमेव तदभिनिवर्तः सर्वाणि सर्वनानि वहति
 तस्माद्वत्समपाकृतं गौरमि नि वर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणत्वं प्रजापतिरेवेति विशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽमुक्तः ॥ ११ ॥

(उक्थ्यमहकथनम्)

यज्ञेन ता उपयङ्भिर्देवा वै यज्ञमाग्निं ब्रह्मवादिनः स त्वै देवस्य आवाणं
माणो वा उपाश्वग्रा देवा वा उपाश्वौ वाग्वै मित्रं यज्ञस्य शिरो बृहस्पतिर्दे-
वा वा आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥

यज्ञेन लोके पशुमान्त्स्यात्सर्वनं माध्यंदिनं वाग्वा अरिंकानि
तत्प्रजा एकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्सो वृत्रो वज्रादुद्यता-
दविभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छ-
त्तस्मै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति
वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा
उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुर-
न्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य-
मेव प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्यज्ञो हि तस्य
मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धक्त इन्द्राय त्वा

बृहद्वृत्ते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छ-
 तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत
 जहीति तस्माद्विष्णमन्वामजाति त्रिर्निर्गहणाति त्रिर्हि
 स तं तस्मै प्रायच्छदेष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह
 पुनः पुनः (३) हस्मात्रिर्गहणाति चक्षुर्वा एत-
 द्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा
 अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं
 बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति
 तस्मादेको बह्वीजाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्य-
 रात्मानं यज्ञयज्ञसेनाप्येयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च
 हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेत् (४) आत्मानमेव
 यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत यजमानं यज्ञ-
 यज्ञसेनाप्येयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नये-
 द्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत
 सदस्यान्यज्ञयज्ञसेनाप्येयमिति सद आलभ्याव
 नयेत्सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति (५) ॥

इतिन्द्रियमेव पुनःपुनर्नयेन्नयस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां
 गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं मूर्धानं दिवो

(ऋतुग्रहकथनम्)

अ॒र॒तिं पृ॒थि॒व्या इ॒त्याह॑ मूर्धा॒नं॒मै॒वेन॑ ५ स॒मा॒ना॒नी
क॒रो॒ति वै॒श्वान॒रमु॒ताय॑ जा॒तम॒ग्निमि॒त्याह॑ वै॒श्वान॒
र॒ ५ हि दे॒वत॒याऽऽयु॑रु॒भय॑तो॒वैश्वान॑रो गृह्यते त-
स्मा॒दु॒भय॑तः प्रा॒णा अध॑स्ता॒च्चो॒परि॑ष्ठा॒च्चाधि॑-
नोऽन्ये॒ ग्रहा॑ गृह्यन्तेऽर्धी॑ ध्रु॒वस्त॑स्मात् (१)

अ॒र्घ्य॒वाङ्प्रा॒णोऽन्येषां॑ प्रा॒णाना॑मु॒पोते॑ऽन्ये॒ ग्रहाः
सा॒द्यन्ते॑ऽनु॒पोते॑ ध्रु॒वस्मा॑द॒स्थना॑ऽन्याः प्र॒जाः प्र॑ति-
तिष्ठ॑न्ति मा॒ऽसेना॑न्या अ॒सुरा॑ वा उ॒त्तर॑तः पृ॒थि॒र्वीं
प॒र्याचि॑कीर्षि॒न्तां दे॒वा ध्रु॒वेणा॑ह॒न्तद्ध्रु॒वस्य॑
ध्रु॒वत्वं यद्ध्रु॒व उ॒त्तर॑तः सा॒द्यते॑ धृ॒त्या आ॒युर्वा
ए॒तद्य॑ज्ञस्य यद्ध्रु॒व आ॒त्मा होता॑ यद्धो॒तुच॑म॒से
ध्रु॒वम॑व॒नय॑त्या॒त्मन्ने॒व य॑ज्ञस्य (२) आ॒युर्द॑धाति
पु॒रस्ता॑दु॒क्क्यस्या॑व॒नीय॑ इत्याहुः पु॒रस्ता॑द॒ध्यायु॑षो
भु॒ङ्क्ते म॑ध्यतो॒ऽवनी॑य इत्याहुर्म॑ध्यमे॒न ह्यायु॑षो
भु॒ङ्क्ते उ॒त्तरा॑र्धेऽव॒नीय॑ इत्याहुरु॒त्तमे॒न ह्यायु॑षो
भु॒ङ्क्ते वै॒श्वदे॒व्यामृ॒चि श॒स्यमा॑ना॒याम॑व॒ नय॑ति
वै॒श्वदे॒व्यो वै प्र॒जाः प्र॒जास्वे॒वाऽऽयु॑र्द॑धाति : (३) ॥

(अ॒र्धी ध्रु॒वस्त॑स्मा॒दे॒व य॑ज्ञस्यैका॒न्यच॑त्वा॒रि॒श्श॒च॒व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

य॒ज्ञेन॑ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑य॒न्तेऽम॑न्यन्त
मनु॒ष्या नोऽन्वा॑भविष्यन्तीति ते सँवत्स॒रेण॑ योष-

यित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु
 प्राजानन्यहंतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
 प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ
 तस्माद्द्वौद्वावृतु उभवतौमुखमृतुपात्रं भवति कः
 (१) हि तद्वेद यतं ऋतूनां मुखमृतुना प्रेष्येति
 षट्कृत्वं आह षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणात्युतुभि-
 रिति चतुश्चतुष्पद एव पञ्चप्रीणाति द्विः पुनर्ऋतु-
 नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं
 आहृतुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पञ्च ऋतूनुप
 जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतूनाऽऽह तस्माद्विपादश्च-
 तुष्पदः पञ्चानुप जीवन्त्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं आ-
 हृतुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतूनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव
 तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समं-
 ष्चै नान्योऽन्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येत-
 तुर्ऋतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्र-
 सिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति
 षडुत्तरेणोपयामगृह्णीतोऽसि स ऽसर्पोऽस्य ऽहस्पत्याय
 त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्री-
 णाति (४) ॥

(को जीवन्ति द्विः स्युश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एते लोकार्यं गृह्यन्ते यद्वतुग्रहा
ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति
ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्या-
नुरूपात्था ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नी
यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावा-
दित्यः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदन्ति
तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः
शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजा-
स्वेव तेजो दधाति (२) ॥

(तस्मादसावादित्यस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो मरुद्भिः साविद्येन माध्यंदिने सर्वने वृत्र-
महन्त्यन्माध्यंदिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
वार्त्रेणा एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृत्रं

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहकथनम्)

जघ्नुष ऋतवोऽमुह्यन्तस् ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानग-
हणात्ततो वै स ऋतून्प्राजानायदृतुपात्रेण मरुत्व-
तीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै वज्रं वा एतं यज-
मानो भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव
प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयैः
स्तृणुते तृतीयेनाऽऽयुधं वा एतद्यजमानः स
स्क्रुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय
इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्विती-
येन विध्यति तृतीयेनेन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्त-
मगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स
एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानंगृहीत(२)
प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं
तृतीयेनाऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते
यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं
द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा
अब्रुवन्महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्म-
हेन्द्रस्य महेन्द्रत्वं स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत
वृत्रं हत्वाऽन्यासु देवतास्वाधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत
उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वाधि
शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्र-
स्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति
यजमान एव तेजो दधाति (३) ॥

(प्रथमेनागृह्णीत देवतास्वष्टाविंशतिश्च) ।

(आदित्यग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदन-
मपचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त
तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमप-
चत्साऽर्मन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशि-
ष्यामीतो मे वसीयांसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे
प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत
साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म
इदं श्रान्तमस्त्विति तैऽब्रुवन्वरं वृणामहे योऽतो
जायाता अस्माकं स एकोऽसद्योऽस्य प्रजायामृ-
ध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वा-
नादित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्या-
स्तास्वेक एवर्धो यो यजते स देवानां भोगाय
भवति देवा वै यज्ञात् (२) रुद्रमन्तरायन्तस
आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्प्रापद्यन्त तान्न
प्रति प्रायच्छन्तस्मादपि वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र
यच्छन्ति तस्माद्द्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते
यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणादगृह्यते ति-
सृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथु-
नमुल्बं गर्भो जरायु तदेव तत् (३) मिथुनं
पशवो वा एते यदादित्य उग्रां वि दृष्ट्वा मध्यतः

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति शृता-
 इक्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं देहे पशवो वा
 एते यदादित्यः परिरिथ्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै
 पशून्गृह्णाति पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो
 यदग्निः परिरिथ्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तदधाति
 (४) एष वै विवस्वानादित्यो यदुपांशुसर्वनः
 स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवना-
 द्विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्त-
 मेवाऽऽदित्यः सोमपीथेन समर्धयति या दिव्या
 वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणी-
 याद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजकप्रस्कन्देद्वर्षकः
 पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षको न सादयत्यसन्नाद्धि
 प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदकरोति यदनुवषदकु-
 र्याद्वर्षं प्रजा अन्ववसृजेन्न हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वी-
 क्षेत चक्षुरस्य प्रमायकः स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः
 (५) ॥

(एव यज्ञाज्जरायु तदेव तदन्तदधाति न
 सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्नयणाद्गृह्णाति प्र-
 जापतिर्वा एष यदाग्नयणः प्रजानां प्रजननाय न
 सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदक-

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

रोति यदनुवपट्कुयाद्भुद्रं प्रजा अन्ववसृजेदेष वै
गायत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रिये लोके गृह्यते
यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
स्तृतीयः सर्वनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवन-
भागः सन्तं तृतीयसवनमभि पर्थणयन्ततो वै ते
तृतीयः सर्वनमुदयच्छन्यत्तृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयस्य सर्वनस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्व-
देवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः
कलशः सविता प्रसवानांभीशे यत्सवितृपात्रेण
वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै
प्रजाः प्र (२) जनयति सोमे सोममभि गृह्णाति
रेतं एव तदधाति सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह
सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतास्मिन्वा
अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुश-
र्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन
करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम
इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावर्तविं देवता-
स्ताभ्य एवेनः सर्वाभ्यो गृह्णात्येष योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः (३) ॥

(विश्वे प्र पितृभ्य एवैतेन करोत्येकान्रविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाश्चुर्यदुपाश्चुपात्रेण प्रथ-
मश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येतै प्राणमेवानुं प्रयन्ति प्राण-
मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपा-
श्चुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाश्चुपात्रेण
पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय
तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतइतः
पत्नीः सुवर्गम् (१) लोकमजिगासन्ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पात्नीवतमपश्यन्त-
मगृह्णत ततो वै सुवर्गं लोकं प्राजानन्त्यत्पात्नी-
वतो गृह्येतै सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै स सोमो
नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं
कृत्वाऽन्नन्तं निरिन्द्रियं भुतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो
निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात्पुंस उपस्ति-
तरम् (२) वदन्ति यदघृतेन पात्नीवतश्च श्रीणाति
वज्रैणैवैनं वशं कृत्वा गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसी-
त्याहियं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र
जायन्ते बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयतीन्दो इत्याह
रेतो वा इन्द्रु रेत एव तदधातीन्द्रियाव इति (३)
आह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्यग्ना
इ इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय
सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकद्रुपमेव पशुषु दधाति देवा वै

(हारियोजनेग्रहकथनम्)

त्वष्टास्मजिघांसन्तस् पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति
प्रायच्छन्तस्मादपि (४) वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र
यच्छन्ति तस्मात्पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते न
सादयत्यासन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट्क-
रोति यदनुवषट्कुर्याद्भुदं प्रजा अन्ववसृजेयन्नानु-
वषट्कुर्यादशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपाश्वनु वष-
ट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नी-
त्सोमं भक्षयत्यग्नीन्नेष्टुरूपस्थमा सीद (५) नेष्टुः
पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति
नेष्टा पत्नियामुद्रात्रा सं स्यापयति प्रजापतिर्वा
एष यदुद्राता प्रजानां प्रजननायाप उप प्र वर्त-
यति रेत एव तत्सिञ्चत्युरुणोप प्र वर्तयत्युरुण हि
रेतः सिच्यते नम्रं कुर्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि
नम्रं कुरुमवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ
प्रजाः प्र जायन्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्तितरमिन्द्रियाव इत्यपि

सीद मिथुन्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य शीर्षकपालमुदौञ्जत्स
द्रौणकलशोऽभवत्तस्मात्सोमः समस्रवत्स हारियो-
जनोऽभवत्तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ मा हौषा ३-
मिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामः हौष्यामि यन्न

होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभियत
 होतुः सोऽग्निरब्रवीन्न मय्यामः होष्यसीति तं
 धानाभिरश्रीणात् (१) तः शृतं भूतमजुहो-
 यद्धानाभिर्हारियोजनः श्रीणाति शृतत्वाय शृत-
 मेवैनं भूतं जुहोति बह्वीभिः श्रीणात्येवावतीरेवा-
 स्यामुष्मिह्लोके कामदुघा भवन्त्यथो खल्वाहुरेता
 वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा यद्धारियोजमीरिति
 तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीयाद्वक्सामेवा इन्द्रस्य हरी
 सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य
 परिधीज्जुहुयादन्तराधानाभ्याम् (२) घासं प्र य-
 च्छेत्प्रहृत्य परिधीज्जुहोति निराधानाभ्यामेव घासं
 प्र यच्छत्युन्नेता जुहोति यातयामेव ह्येतर्ह्यध्वर्युः
 स्वगाळतो यदध्वर्युज्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनक्ति
 तादृगेव तच्छर्षिर्ज्ञाधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि
 स समभवद्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हिन्द्रो वृत्र-
 महन्त्समृद्धयै पशवो वै हारियोजनीर्यत्सामि-
 न्द्यादल्पाः (३) एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठे-
 रन्यन्न सैमिन्याद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप
 तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं
 पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त उन्नेतयुपहवमिच्छन्ते
 य एव तन्न सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत उत्तरवेद्यां
 नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो
 हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्प्रति ष्ठापयन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानाभ्यामल्पाः स्थापयन्ति) ।

(आग्रयणादीनां पुनर्ग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ग्रहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपाश्व-
न्तर्यामावजावर्यः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा क्रतुग्रहा-
नेकशफा आदित्यग्रहं गावं आदित्यग्रहो भूयि-
ष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावंः पशूनां भूयिष्ठा-
यन्त्रिरुपाश्व हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ
त्रीनजा जनयत्यथावयो भूर्यसीः पिता वा एष य-
दाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कल-
शाद्गृहणीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित
उपधावति तादृगेव तद्यत्कलशं उपदस्येदाग्रयणा-
द्गृहणीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो य-
द्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृहणी-
यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वाय-
व्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन
ब्रह्महाऽवभृथमव यन्ति परां स्थालीरस्यन्त्युद्वाय-
व्यानि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्यु-
त्पुमांसं हरन्ति यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस
आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा
वस्यस आहृत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति

यथा वस्यस उपनिधायपक्रामति तादृगेव तद्यद्वै
 यज्ञस्य साम्ना यजुषा किरयते शिथिलं तद्यद्वैचा
 तद्वृद्धं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुप-
 यामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै (३) ॥

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव
 तद्यद्वृष्टादंश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति
 पराङ्खिव ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्ते
 हममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं
 लोकः प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति
 यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः
 पुनरा भवन्ति प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि
 यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पश-
 वोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु
 ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति यो वै ग्रहाणां
 निदानं वेद निदानवान्भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै
 ग्रहाणां निदानं यदुपांशु शस्सति तत् (२)
 उपांश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै

(सोमपात्रस्तुतिः)

अ॒हा॒णां नि॒दानं॒ य एवं॒ वेदं॒ नि॒दानं॒वान्भवति॒ यो
वै अ॒हा॒णां मि॒थुनं॒ वेदं॒ प्र प्र॒जयां॒ प॒शुभिर्मि॒थुनै-
र्जा॒यते॒ स्था॒लीभि॒रन्ये॒ अहा॒ गुह्यन्ते॒ वाय॒व्यैरन्य
एत॒द्वै अ॒हा॒णां मि॒थुनं॒ य एवं॒ वेदं॒ प्र प्र॒जयां॒
प॒शुभिर्मि॒थुनैर्जा॒यत॒ इन्द्र॒स्त्वष्टुः॒ सोम॒मभी॒षहा-
ऽपि॒बत्स वि॒ष्वङ् (३) व्या॒च्छत्स आ॒त्मन्ना॒रम॒णं
नावि॒न्दत्स ए॒तान॑नु॒सवनं॑ पु॒रोडा॒शा॒नप॒श्यत्ता॒भिर-
वप॒त्तैर्वै स आ॒त्मन्ना॒रम॒णम॒कुरु॒त तस्मा॑दनु॒सवनं॑
पु॒रोडा॒शा निरु॑प्यन्ते॒ तस्मा॑दनु॒सवनं॑ पु॒रोडा॒शानां॑
प्राश्नी॒यादा॒त्मन्ने॒वाऽऽर॒मणं॑ कुरु॒ते नैन॑ सोमोऽति
प॒वते॒ ब्रह्म॒वादि॒नो वंद॑न्ति॒ नचा॑ न यजु॒षा प॒ङ्क्ति-
रा॒प्यते॒ऽथ किं॑ यज्ञ॒स्थं पा॒ङ्क्त॒त्वमि॒ति धा॒नाः
क॒र॒म्भः परि॒वापः पु॒रोडा॒शः प॒यस्या॑ तेन॒ प॒ङ्क्ति-
रा॒प्यते॒ तद्यज्ञ॒स्थं पा॒ङ्क्त॒त्वम् (४) ॥

(भवन्ति यानि पुनः शस्ति तद्विष्वङ्किं चतुर्दश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्राया॑ऽऽयुर्वै॒ यज्ञेन॑ सुवर्गाय॒न्द्रो मरु॒द्भिर॑र्दितिरन्तर्यामपात्रेण॒ प्राण॑ उ॒पा-
शु॒पात्रे॒णेन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑हन्तस्य॒ अहान्वै॑ पान्यानि॒ पात्रा॒ण्येका॑दश ॥ ११ ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्राय॒ पुन॑र्क॒तुना॑ऽऽह मि॒थुनं॒ प॒शवो॒ नेष्टः॒ पत्नी॑मुपाश्व-
न्तर्यामयो॒र्द्धिच॑त्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्दक्षि-
 णानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः
 प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते
 सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्यां-
 मृगभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारो-
 हयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोक-
 स्याभिनीत्यै दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यम् (१)
 हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासाः रूपमभ्यैति
 यद्विरण्येन तथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह
 तथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि
 भजति तेनैवैना वि भजत्येतत्तं अग्ने राधः (२)
 ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः ह्यस्य राध
 ऐति तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य
 पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतः स-
 त्येनैवैना ऋतेन वि भजति यज्ञस्य पथा संविता
 नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यद्दक्षिणा
 ब्राह्मणमथ राध्यासम् (३) ऋषिमार्षेयमित्या-
 हेष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान्तस्मादे-
 वमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्ग-
 मेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यैरित्याह मित्र-

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

त्वायास्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदाता-
रमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मान्-
नमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वावैतदाह
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते सुवर्गस्थं लोकस्यानुख्यात्या अग्नीधेद-
दात्यभिमुखानेवतूर्न्प्रीणाति ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै
होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति (५) ॥

[हिरण्यं राधो राध्यासं मधुमतीरा विशतेत्यष्टाभिश्शब्द] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै
यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यद-
तिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण
संभितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति षड्ऋग्भिर्वाणि
जुहोति षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति अग्नि
यजूंषि (१) त्रय इमे लोका इमानेव लोका-
न्प्रीणाति यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह
यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह
स्वामेवैनं योनिं गमयत्येष तै यज्ञो यज्ञपते सह-
सूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं

दधाति वासिष्ठो हं सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ
 यत्सृज्यान्बहुयाजिनोऽययिजो यज्ञे (२) यज्ञं
 प्रत्यतिष्ठिषा ३ यज्ञपता ३ विति स होवाच यज्ञ
 पताविति सत्याद्वै सृज्याः परा कथुरिति होवाच
 यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापरा-
 भावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातु
 मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति स्थापयति यजमान-
 स्यापराभावाय (३) ॥

(यजूंषि यज्ञ एकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवावाचीनमेकहा-
 यनादेनः करोति तदेव तेरव यजतेऽप्योऽवभृथमवै-
 त्यप्स वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्मना
 वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्नां
 प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षतामपहत्यै
 त्रिनिधनमपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
 रक्षांसि (१) अप हन्ति पुरुषः पुरुषो निवत-
 मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षतामपहत्या
 उरुः हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शतं ते
 राजन्मिदजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-
 मिष्टितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

तिष्ठति ब॒र्हि॒रभि जु॒हो॒त्याहु॒तीनां॑ प्रति॒ष्ठित्या॑ अथो
 अ॒ग्नि॒वत्ये॒व जु॒हो॒त्यप॑व॒र्हिषः॑ प्रया॒जान् (२)
 य॒जति॑ प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शान्मु॑-
 अ॒त्याज्य॑भागौ यजति य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑षी नान्तरै॒ति
 वरु॑णं यजति वरुणपा॒शादे॒वैनं॑ सु॒अत्य॑ग्नीवरु॒णो
 यजति॑ सा॒क्षादे॒वैनं॑ वरुणपा॒शान्मु॑अत्यप॑व॒र्हिषा॒वनू-
 या॒जो य॑जति प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शा-
 न्मु॑अति च॒तुरं॑ प्रया॒जान्य॑जति द्वा॒वनू॒याजो॑ यद॒सं
 प॒द्यन्ते॑ षड्वा ऋ॒तवः॑ (३) ऋ॒तुष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठ-
 त्यव॑भृथ निचङ्क॒णत्या॑ह यथा॒दितमे॒व वरु॑णम॒व
 यज॑ते स॒मुद्रे॑ ते हृद॒यम॑प्स्वन्तरि॒त्याह॑ स॒मुद्रे॑ ह्यन्त-
 र्वरु॑णः सं त्वा वि॒शन्त्वोष॑धीरु॒ताऽऽप॑ इत्या॒हाद्भि-
 रे॒वैन॑मोष॑धीभिः स॒म्यञ्चं॑ दधाति दे॒वीरा॑प ए॒ष वो
 गर्भ॑ इत्या॒ह यथा॑य॒जुरे॒वैतत्प॑शवो वै (४) सोमो
 यद्भि॒न्दुनां॑ भक्षये॒त्पशु॑मान्स्याद्वरु॒णस्त्वेनं॑ गृह्णीया-
 द्यन्न॑ भक्षये॒त्पशुः॑ स्या॒ज्जैनं॑ वरु॒णो गृह्णी॑यादुपस्पृ-
 श्यमे॒व प॑शुमा॒न्भव॑ति नेनं वरु॒णो गृह्णा॑ति प्रति-
 युतो॑ वरु॒णस्य॑ पा॒श इत्या॑ह वरुणपा॒शादे॒व निर्भु॑-
 च्यतेऽप्र॑तीक्ष॒मा य॑न्ति वरु॒णस्यान्त॑र्हि॒त्या एधो॑ऽस्ये-
 धिषी॑महीत्या॒ह स॒मिधै॒वाग्निं॑ नम॒स्यन्त॑ उ॒पाय॑न्ति
 तेजो॑ऽसि तेजो॒ मयि॑ धेहीत्या॒ह तेज॑ ए॒वाऽऽत्म॑-
 न्धत्ते (५) ॥

(रक्षांसि मया॒जानु॑तवो वै नम॒स्यन्तो॑ द्वा॒दश॑ च)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं
मिनोति त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र
हरति स्तृत्यै यदन्तर्वेदि मिनुयः देवलोकमभिजये-
यद्देहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनात्युभ-
योर्लोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोककामस्य च-
षालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्समान्प्रतिष्ठा-
कामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्यै-
तान्वै (१) अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति व्यतिषजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुमिव्यतिषजति
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य
मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ हसीयाऽसमेषा वै
गर्तमिदस्यैवं मिनोति ताजकप्र मीयते दक्षि-
णार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हसीयाऽ-
समाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (२) यदेकस्मिन्यूपे द्वे रश्ने
परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यज्ञैकाऽ
रश्नां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ
पती विन्दते यं कामयेत स्वर्गस्य जायेतेत्युपान्ते
तस्य व्यतिषजेत्स्वर्गवास्य जायते यं कामयेत

(पञ्चैकादशिनीकथनम्)

पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वैष्टयेत्पुमानेवास्य
(३) जायतेऽसुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्ता-
न्वेवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं
यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्स्यै सर्वे
वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्त-
स्य यजमानः पशुर्यज्ञ निर्दिशेदार्तिमाच्छेद्यजमा-
नोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव (४)
द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादाखुस्ते
पशुरिति ब्रूयाच्च आम्भ्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽरण्या-
न्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽज्ञायैनं व्याधृत स
एतामैकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽज्ञायमवारुन्ध
यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराड्त्रै विराड्वि-
राजैवाज्ञायन्तं रुन्धे (५) य एकादशः स्तनं
एवास्यै स दुह एवैनं तेन वज्रो वा एषा सं मी-
यते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यर्धं यज्ञः
संमर्दितोर्यत्पोत्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तब्ध्ये
सयत्वाय (६) ॥

(वै सर्पष्टयै पुमानेवास्य यमेव रुन्धे विश्वच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत
स एतामैकादशिनीमपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्नेधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो

(पञ्चेकादशिनीकथनम्.)

यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी
भवत्यायुरेव तयैन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति
रेतः (१) सौम्यनं दधाति प्र जंनयति पौष्णेन
बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
णैवास्मै प्रजाः प्र जंनयति वैश्वदेवो भवति वैश्व-
देव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जंनयतीन्द्रिय-
मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनाजो बलमैन्द्राग्नेन
प्रसवार्य सावित्रो निर्वरुणत्वार्य वारुणो मध्यत
ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
(२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं
वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमयत
ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड्वै मरुतो विश-
मेवास्मा अनु बध्नाति यदि कामयेत योऽवगतः
सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य
लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
(३) य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः
सोऽव गच्छति यदि कामयेत प्रजा महेयुरिति
पशून्वतिषजेत्प्रजा एव मोहयति यदभिवाहृतोऽपां
वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत
उदञ्चमा लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्रा-
हाय (४) ॥

(रेतो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रः सप्तविंशच्च) ।

(सौम्यचरुकरणम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत्तां पर्यग्निकृतामुद-
सृजत्तया मनुराध्नोद्यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमसृजति
यामेव मनुर्ऋद्धिमाध्नोत्तामेव यजमान ऋध्नोति
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परा भवति यज्ञं
पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन
पात्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
प्रतिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वपया
(१) भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्र
चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्हेवास्य याम-
स्त्वाहो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि
वि करोति तमेव वषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै
रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वपया षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अन्ति वा एतत्सोमं यदभिवृण्वन्ति यत्सोम्यो
भवन्ति यथा मृतायांनुस्तरणीं अन्ति तादृमेव
तद्यदुत्तरार्धे वा मध्यै वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वे पितॄणां दिक्स्वाया-
मेव दिशि पितॄभिरवदयत उद्गातृभ्यो हरन्ति साम-

देवतयो वै सौम्यो यदेव साग्रश्छम्बटकुर्वन्ति
 तस्यैव स शान्तिरव (१) ईक्षन्ते पावित्रं वै सौम्य
 आत्मानमेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येदि-
 तासुः स्यादभिर्दिदि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्हात्मानं
 परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः
 स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा भे अपरा-
 गतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति
 मन एवाऽऽत्मन्दाधार (२) न गतमना भवत्यप
 वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानादनीजानमभ्या-
 म्नावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्याग्निः सर्वा देवता
 विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारोपांशु य-
 जति मिथुनत्वाय ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो
 यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो इरिष्टं कं तर्हि यज्ञः
 कं यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणी वशामाल-
 भते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य स्विष्टं शमयति व-
 रुणेन इरिष्टं नाऽऽर्तिमार्छति यजमानो यथा वै
 लाङ्गलेनोर्वरीं प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्तो
 यन्मैत्रावरुणी वशामालभते यज्ञायैव प्रभिजाय
 मर्थमन्ववांस्यति शान्त्यै यातयामानि वा एतस्य
 छन्दांसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वशा
 यन्मैत्रावरुणी वशामालभते छन्दांस्येव पुनरा
 प्रीणात्ययातयामस्वायाथो छन्दःस्येव रसं दद्याति
 (४) ॥

(अथ दाधार मित्रेणैव प्रीणाति पश्य) ।

(अतिग्राह्यग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं१ व्यभजन्त ततो यद-
त्य शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणाम-
तिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं
यजमान आत्मन्धत्ते तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण
ब्रह्मवर्चसं सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यद-
तिग्राह्याश्वके पृष्ठानि यत्पृष्ठेन गृह्णीयात्प्राश्वं
यज्ञं पृष्ठानि सः गृणीयुर्धदुक्थ्ये (१) गृही-
यात्प्रत्यश्वं युज्जमतिग्राह्याः सः गृणीयुर्विश्वजिति
सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय प्रजापति-
देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप न्यधत्त
तदतिग्राह्या अभवन्वितवुस्तस्य यज्ञ इत्याहुयस्या-
तिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सतनुत्वाय देवता वै सर्वाः सहशीरासन्ता
न व्यावृतमगच्छन्ते देवाः (२) एत एतान्ग्रहा-
नपश्यन्तान्गृह्णताऽऽग्नेयमग्निरैन्द्रमिन्द्रः सौर्यं२-
सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छन्त्य-
स्यैवं विवुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना
भ्रातृव्येण गच्छतमि लोकाज्योतिष्मन्तः समा-
वदीयाः काया इत्याहुराग्नेयेनास्मिह्लोके ज्योति-
र्धत्त एन्द्रेण३ इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्येणा-

(अदाभ्यग्रहकथनम्)

मुष्मिँल्लोके (६) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्यानेनान्कुरुत एतान्वै
ग्रहान्वन्वाविश्ववयसावविचां ताभ्यामिमे लोकाः
पराञ्चश्चावाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा
गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्चावाञ्चश्च
भान्ति (४) ॥

(उक्थेयं देवा अमुष्मिँल्लोक एकाचचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
अदाभ्ये छन्दांसि सर्वनानि समस्थापयन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वै देवा
असुरानदाभ्येनादभ्यन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं
वेद दभ्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दभ्नोति (१)
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य
उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्वा अति पाप्मानं
भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद भन्ति वा एतत्सोमं
यदभिपृण्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे
यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः
कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो

(अष्टमहकथनम्)

वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्त-
मेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति वि वा एतयज्ञं
छिन्दन्ति यददाभ्ये सःस्थापयन्त्यः शूनपि सृजति
यज्ञस्य संतत्यै (२) ॥

(दध्नोत्यनभिषुतस्य गृह्णात्येकाञ्चविंशतिम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वै प्रबाहुग्रहानगृह्णात स एतं प्रजाप-
तिरःशुमपश्यत्तमगृह्णाति तेन वै स आध्नोद्यस्यैवं
विदुषोऽःशुगृह्यत ऋध्नोत्येव सकृदभिषुतस्य गृ-
ह्णाति सकृद्धि स तेनाऽऽध्नोन्मनसा गृह्णाति
मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या औदुम्बरेण
गृह्णात्यागूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे चतुः
सक्ति भवति दिक्षु (१) एव प्रति तिष्ठति यो
वा अःशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति वामदे-
व्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गार्ग-
मानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यदध्वयुरःशुं
गृह्णन्नार्धयेंदुभाभ्यां नर्धयताध्वयवै च यजमानाय
च यदध्वयेंदुभाभ्यामृध्येतानवानं गृह्णाति सैवा-
स्यर्धिर्हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः
प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति शतमानं भवति

(षोडशिमहकथनम्)

ज्ञातायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठति (२) ॥

(दिक्ष्वनिति विश्वतिथि)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत्स रिरिचा-
नोऽन्यत स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मा-
नेमभि समंस्विदत्तत्षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम
यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रः षोडशः शस्त्रं
तेन षोडशी तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी
गृह्यते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः (१) न प्रभवंत्त एतः
षोडशिनमपश्यन्तप्रगृह्णन्त ततो वै तेभ्यः सुवर्गो
लोकः प्रभवंद्यत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोक-
स्याभिजित्या इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं प्रायच्छ-
त्तप्रगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्यैद्यस्यैवं
विदुषः षोडशी गृह्यते (२) अग्रमेव समानानां
पर्यैति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः
प्रातःसवनः स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति सवनेसव-
नेऽभि गृह्णाति सवनेत्सवनादेवैनं प्र जनयति
तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी

(षोडशिग्रहकथनम्)

पशवस्तृतीयसवनं वज्रैर्वास्मै तृतीयसवनात्पशू-
नव रुन्धे नोकथ्यं गृह्णीयात्प्रजा वै पशव
उक्तानि यदुक्त्यै (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
निर्दहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी वज्रैर्वास्मै पशूनवरुध्य रात्रियोपरिष्ठा-
च्छमयत्यर्घ्यमिष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृ-
त्कामो हि राजन्यो यजते साह एवास्मै वज्रं
गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निवां दहत्ये-
कविंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत
इन्द्रस्य प्रियं धाम (४) उपाऽऽप्नोति कनीया-
सि वै देवेषु छन्दास्यासज्यायास्यसुरेषु ते
देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यश-
सन्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृजत यत्कनीयसा
छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशंसति भ्रातृव्य-
स्यैव तल्लोकं वृद्धक्ते षडक्षराण्यतिरेचयन्ति षड्वा
ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्प-
यन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे द्वे
उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति
वाग्वा अनुष्टुप्स्मात्प्राणार्णा वागुत्तमा समयवि-
पिवे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै
लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र
हरत्यरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणे तद्वै वज्रस्य रूपं
समुद्ध्यै (६) ॥

(लोको विदुषः षोडशी गृह्यते यदुक्थ्ये धाम कल्पयन्ति
सप्तचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यद्वाक्षिणानि समिष्टयजूर्ध्ववभूथयजूर्ध्वि रफमेन वेदिं प्रजा-
पतिरिन्द्रो धनन्ति देवा वा इन्द्रियं देवा वा अदाभ्ये देवा वै प्रवाहुकप्रजापतिः
स रिरिचानः स यज्ञानां षोडशधैकादश ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यजति प्रजाः सौम्येन गृह्णीयात्प्रत्यञ्चं गृह्णीयात्प्रजां
पशून्त्रिचत्वारिंशत् ॥ ४३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टके-प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठकाण्डे-प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-अष्ट० ६ प्र० ३९ अ० ५२४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चयनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।

षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं क्रमात् ॥ २ ॥

उक्तं मन्वास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।

विभिरुक्ता ब्राह्मणं च व्याख्यातं तत्र तैः सह ॥ ३ ॥

षट्स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेव च ।

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् चम्पनुक्रमात् ॥ ४ ॥

प्राग्वंशं क्षुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।

आद्ये प्रोक्तं द्वितीये तु दीक्षाहुतय ईरिताः ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेखलया तथा ।

कुर्यात्तृतीये तत्प्रोक्तं तथा कृष्णविषाणया ॥ ६ ॥

चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्ययौ ।

छत्वाऽसौ दीक्षितो भूत्वा नियमाननु तिष्ठति ॥ ७ ॥

पञ्चमे प्रायणीया स्यात्षष्ठे त्वरुणया क्रयः ।

सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदसंग्रहः ॥ ८ ॥

सोमोन्मानं तु नवमे दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।

एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ॥ ९ ॥

प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।

प्रपाठके द्वितीयेऽनानुवाकार्थान् क्रमाद्भुवे ॥ १० ॥

आतिथ्येष्टिरिहाऽऽद्ये स्यात्तानूनघ्नं द्वितीयके ।

तथाऽवान्तरदीक्षा च तृतीये तूपसद्भवेत् ॥ ११ ॥

वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णयः ।

षष्ठे काम्या यागभूमिः सप्तमे वेदिरुत्तरा ॥ १२ ॥

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

व्याघार्षा त्वष्टमे स्याद्विधानमनन्तरे ।

दशमे तु सदः प्रोक्तं प्रोक्ता उपरवाः परे ॥ १३ ॥

प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नुदीरिताः ।

तृतीयस्याऽऽदिमे सर्वे त्रिणिषाः स्युर्द्वितीयके ॥ १४ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपखण्डनम् ।

चतुर्थे स्थापयेद्यूपं वह्निं पथनाति पञ्चमे ॥ १५ ॥

नियुनक्ति पशुं षष्ठे सप्तमिधेन्यस्तु सप्तमे ।

आधारौ च प्रयाजाश्च सप्तमे हिंसनं पशोः ॥ १६ ॥

नवमे स्याद्वपहोमोऽवदानानि त्वनन्तरे ।

एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽयं प्रपाठकः ॥ १७ ॥

गुदयागश्चतुर्थाद्ये वसतीवर्य ईरिताः ।

द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ॥ १८ ॥

सोमोन्मानं चतुर्थे स्यात्पञ्चमादिषु सप्तसु ।

उपांशुप्रमुखा आम्रयणान्ता हि ग्रहाः श्रुताः ॥ १९ ॥

उपांशुरन्तर्यामश्च तृतीयश्चैन्द्रवायवः ।

मेवावरुणनाभा स्यादादिनाख्यग्रहस्तथा ॥ २० ॥

शुक्रामन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्यः प्रपाठकः ।

उक्थ्यग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये ध्रुव ईरितः ॥ २१ ॥

ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्रस्तु चतुर्थके ।

मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुताः ॥ २२ ॥

स्यादादित्यग्रहः षष्ठे सावित्रः सप्तमे तथा ।

वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुतः पात्नीवतो ग्रहः ॥ २३ ॥

ह्यरियोजनसंज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।

क्षये त्वाग्रयणादीनां दशमे स्यात्पुनर्ग्रहः ॥ २४ ॥

*सोमपात्रस्तुविस्त्वन्त्ये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।

षष्ठाद्ये दक्षिणोहोमः सप्तमिष्टयजुरुत्तरे ॥ २५ ॥

* एतदर्थस्थाने स्व. च. पुस्तकयोः 'सवनीयमुद्देशाविधिरेकादशे स्थितः । प्रपाठके
पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमीरिताः' एतद्वशः श्लोको वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारुपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तृतीयेऽवभृथस्तुर्थे यूपैकादशिनी स्मृता ।
 पथेकादशिनी तूर्ध्वे षष्ठे पात्नीवतः पशुः ॥ २६ ॥
 सौम्यश्चरुः सप्तमे स्यादतिग्राह्यास्तथाऽष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्वदंशुस्तु दशमे श्रुतः ॥ २७ ॥
 षोडशेकादशे प्रोक्त एवं षष्ठः समापितः ।
 एकाहाहीनसत्राणि सोममेदा इमे वयः ॥ २८ ॥
 वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्वाः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतींषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो मताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतींषीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽयमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरग्निदेवतानां ज्योतिर्विरादछ-
 न्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराज-
 माभि सं पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ
 प्रातःसवनं बह्वतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्यं-
 दिनः सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयस-
 वनं यथा वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष
 यज्ञोऽस्थूरिः (१) यं कामं कामयते तमेतेना-
 भ्यश्नुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्नुतेऽग्निष्टोमेन वै

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

प्रजापतिः प्रजा अंसृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृ-
 ह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत तस्यानु-
 हाय रेत आऽदत्त तद्वदमे न्यमादृतस्माद्वदमो
 द्विरेता अथो आहुर्वदवायां न्यमादिति तस्माद्वदवा
 द्विरेता अथो आहुरोषधीषु (२) न्यमादिति
 तस्मादोषधीषोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः
 प्रजाम् न्यमादिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-
 तरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्वर्हिष्यन-
 वकृत्तः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकृत्तोऽति ह्यप्र-
 वत य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजन्ते प्राजाताः
 प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहु-
 र्य्येष्ठयज्ञ इति (३ प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येते-
 नाग्नेऽयं यत प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स
 मुखतस्त्रिवृतं निरमिमिति तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
 गायत्री छन्दो रथंतरः सामं ब्राह्मणो मनुष्याणा-
 मजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो-
 रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमिति तमिन्द्रो देव-
 ताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४) सामं
 राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त मध्यतः सप्तदशं निर-
 मिमिति तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती
 छन्दो वैरूपः सामं वैश्यो मनुष्याणां गावः
 पशूनां तस्मात्त आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोभयोर्विधानम्)

तस्माद्भूयांसोऽन्येभ्यो भूर्यिष्टा हि देवता अन्व-
सृज्यन्त पत्त एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप्छन्दः
(५) अन्वसृज्यत वैराजसाम शुद्रो मनुष्या-
णामश्वः पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च
शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलतो न हि देवता
अन्वसृज्यत तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृ-
ज्येतां प्राणा वै त्रिवृद्धमासाः पञ्चदशः प्रजा-
पतिः सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एतस्मिन्वा एते श्रिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता
य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति-
तिष्ठति (६) ॥

(अस्थूरिरोषधीषु ज्येष्ठयज्ञ इति बृहदनुष्टुप्छन्दः प्रतिष्ठिता नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक प्रथमोऽनुवाकः) ।

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्ट्वं तावद्दर्शयति—

प्रजननमिति । मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनं ज्योतिः । अपत्यरहितास्तु
म्लानमुखास्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः । अन्यासां देव-
तानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नेरन्यापेक्षाऽस्ति । छन्दसां मध्ये विरा-
दूच्छन्दो ज्योतिः । दीप्तिवाचकेन राजतिधातुना व्यवहियमाणत्वात् । तदेत-
न्निविधमपि लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोमपागे संपादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिता-
धनरूपत्वं तावद्दृश्यते—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इति ।
अग्निरूपत्वं विराडूपत्वं चात्रैव संपाद्यते । या वाचो विरादुपलक्षिता दश-

(ज्योतिष्टोमन्तर्वाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

संख्या दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः, सेयं संख्याऽग्नौ समाप्यते । तथा हि-प्रातः-
सवने बहिष्पवमानारूपस्तोत्रस्य त्रिवृत्स्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिंस्तिस्र
ऋच इत्येवं नव स्तोत्रियाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ध्याज्यस्तोत्रेषु पञ्चद-
शस्तोमे सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमा-
नारूपस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथाऽस्मि-
न्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्टषष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते ।
तथा तृतीयसवन आर्भवपवमानारूपस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोत्रे सति सप्तदश स्तोत्री-
याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्यंदिनपवमानारभवपवमानयोः सूक्तभेदादृचोऽत्यन्तं
बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्या गणनेयमित्यविरोधः । तथा
तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्येकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
संपद्यन्ते । तदेवं प्रातः सवन एकोनसप्ततिर्माध्यंदिनसवने त्र्यशीतिस्तृतीयसव-
नेऽष्टाविंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
ताश्च दशभिर्विभक्ताः सत्य एकोनविंशतिविराड्रूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
स्तोत्रीयारूपा वाचः संबन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसंख्याऽग्नौ समाप्यते ।
अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याजानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमाभिसंपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्पजो-
त्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयागस्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ।

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य संबन्धिनी ज्योतिष्टोमनाञ्च ज्योतिरित्यय-
मंशः प्रतिपादितः । अथावशिष्टमंशं प्रतिपादयति--

द्वाविति । तत्र त्रिवृत्स्तोमो बहिष्पवमानारूपं स्तोमं वहति निष्पादयति ।
पञ्चदशस्तोमश्चत्वार्याज्यस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं निर्वहतः ।
यथा लोफे पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् । ततः पञ्चदशस्तोमो
माध्यंदिनं पवमानस्तोत्रं वहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि वहति । एवं
द्वौ स्तोमौ माध्यंदिनसवनं वहतः । यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूददर्शनशब्द-
श्रवणव्यवहारं वहतस्तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्भवपवमानं वहति । एकविंश-
स्तोमो यज्ञायज्ञियस्तोत्रं वहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहतः । यथा
पुरुषस्य वागिन्द्रियं पादेन्द्रियं चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् । प्रति

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तिष्ठन्ति मार्गे यया पादेन्द्रियपवत्रस्या सेयं प्रतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्निष्पन्नोऽर्कः
सोमभागः पुरुषसदृशो नतु स्थूरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते, नत्वर्क-
न्यूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे तति ज्योतीरूपाः स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नातम्—“ तदाहुः । कतमानि वाव तानि
ज्योतीरुषि । य एतस्य स्तोमा इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि
वाव तानि ज्योतीरुषि । य एतस्य स्तोमाः ” इति । स्तोमानां च स्वरूपविशेषः
प्रथमकाण्डे राजमूयप्रकरणे समिधमातिष्ठत्यनुवाके सामब्राह्मणोदाहरणेन विस्तरः
प्रतिपादितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुच्यति—

यमिति । एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां (गर्गं) प्राप्तुं शक्यत्वादियं ज्योतिष्टोमं
कुर्यादित्याभिप्रायः । यस्माल्लोकेऽप्यस्थूरिणा सर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन तत्फलं
सर्वमप्युच्यते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनानेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता ।

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय तदीयास्तु सप्तसंस्थास्तु मध्ये
प्रथमसंस्थारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निष्टोमेनेति । पुरा सिसृक्षुः प्रजापतिरग्निष्टोमेन साधनेन प्रजाः सृष्ट्वा
तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां प्रजानां मध्ये गर्दभा-
श्चाभ्यामुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्यन्तदूरं
गतः । स च प्रजापतिस्त्वस्याश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारभूतं रेत
आदाय गर्दभशरीरे न्यमार्दं नितरां मृष्टवान् । अत एव गर्दभो द्विविधरेतो-
युक्तः । गर्दभजातिरश्वतरजातेश्चोत्पादनेन द्विविधत्वम् । अपि चान्ये केचिदभिज्ञा
एवमाहुः—वडवायामश्वयोषिति नितरां मृष्टवानिति । तस्मादियं वडवा रेतोदय-
युक्ता । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽभिज्ञा एव-
माहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणां च घृत-
तैलाभ्यङ्गनामवेऽपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्दृश्यन्त इत्यर्थः । अपि

(ज्योतिष्टोमतदायसंख्यारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

चान्येऽभिज्ञा एवमाहुः—प्रजासु मनुष्यजातिषु नितरां मृष्टवानिति । अत एव क्वचिदेकस्मिन्गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मादयमश्वतरः प्रजापत्यपहृतरेतस्कस्तस्मान्नपुंसकवदयं प्रजामुत्पादयितुमसमर्थः । यस्माच्चायं निसारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा तत्रायं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तुं समर्थत्वादतिलङ्घितपाकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति । ‘ अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति ’ इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवमिति । अग्निष्टोमयाजी पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजा उत्पादयितुमुत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिग्रहीतुं समर्था भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्न एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशः स्तोमस्तेन संपाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इति, तदिदं मुखादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरिति । सिसृक्षुः प्रजापतिस्तत्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सत्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखात्रिवृदादय उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव निर्मितः सन्नादौ त्रिवृत्स्तोमः सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यमनु साम्नां मध्ये रथंतरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ।

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यामिति । पूर्ववद्विचारव्येयम् । वीर्ययुक्ताद्बाहुदेशादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ।

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यत इति । मध्यत उदरप्रदेशात् । यस्मादन्नाधारादुदरादसृज्यन्त तस्मा-

(ज्योतिष्टोमउदायसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

दाद्या भोग्याः । वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वान्द्रोग्याः । गावश्च क्षीरदिसंपादनेन भोग्याः । यस्मादतिबहून्विश्वान्देवानन्वेते वैश्याः सृष्टास्तस्माद्वाणिज्यकर्तारो लोके भूयांसः ।

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

पत्त एकविंशमिति । पत्तः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पन्नानां ब्राह्मणादीनां संक्रामः सम्यगाक्रमणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो ययोरथशूद्रयोस्तावुभौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम् । अर्थानां च वहनेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिदेवता सृष्टा, तस्माद्देवानामनु सृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितुं न योग्यः । यस्मादथशूद्रो पादत उत्पन्नो तस्मात्पादादेव तथोर्जीविनसाधनम् । शूद्रो हि ब्राह्मणाद्याज्ञया पद्भ्यां यत्र क्वापि गमनागमने कुर्वन्जीवति । अथश्च ब्राह्मणादिवाहिपादैर्यत्र क्वापि गच्छन्स्वाद्यं लभते ।

एवं सृष्टिसाधनमग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतोत्पत्त्युक्तान्स्तोमान्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा इति । बहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रित्वादेकैकस्मिन्सूक्ते भक्तीनां त्रित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां त्रित्वात्तत्साम्यम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् । प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्यम् । आदित्यस्य संख्ययैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं त्रय इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेवमानातम्—“ द्वादश माताः पञ्चदशस्य इमे लोका असावादित्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्तान्स्त्रिवृदादय आश्रिताः । अधिकसंख्यायामल्पसंख्यान्तर्भावात् । किंचैतस्मिन्नेव स्तोमाः प्रतिष्ठिताः समाप्ताः नष्टेकविंशादूर्ध्वमग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो विद्यते । य एवमेतस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो भवति । अग्निष्टोममनुष्ठातुं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते
 स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन
 पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण
 सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन
 प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव
 तत्स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोम-
 मभि प्र णयति यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामा-
 स्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतींष्येतावन्त एव
 स्तोमानेतावन्तः कामनितावन्तो लोकानेतावन्ति
 ज्योतींष्यव रुन्धे (१) ॥

(तावन्तो लोकास्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
 रूपोऽग्निष्टोमश्चेत्सुभयं विहितम् ।

अथ तत्र स्तोमानां मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां संभूयकारित्वं
 तावदादौ दर्शयति—

प्रातःसवन इति । आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन्प्रातःसवनकाल उपास्मै
 गायता नर * इत्येतन्मन्त्रगतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तस्तावता परितोषं प्राप्य
 त्रिवृत्स्तोमसिद्धयर्थं ज्योतिर्दधत्तद्विषयप्रसारितां मनोवृत्तिं धारयन्नेति प्रवर्तते,
 त्रिवृत्स्तोम इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवाऽस्त इत्यर्थः । स च स्तोमो ब्रह्म-
 वर्चसपदत्वात्तद्वृत्तः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-

* सर्वपुस्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

१ क. 'नुष्ठितावन्तः' ।

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

दशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शारीरबलस्येन्द्रियताम-
र्थस्य च हेतुत्वात्तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय
मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽश्रावयेत्याद्यक्षरसाम्यात्तदक्ष-
रात्मकप्रजापतिसंबन्धि(न्धी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि
पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सन्नुत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्भनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अपि च
तथा प्रवृत्तः सन्नुत्तरस्तोमभाभिमुख्येन प्रणयति ।

इत्थं स्तोमानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोमान्प्रशंसति—

यावन्त इति । स्तोमा यावन्तो यावत् । ख्याकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि
फलानि तैर्निष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेवं सूचितम् । त्रिवृता ब्रह्मवर्चसं निष्पद्यते ।
पञ्चदशेनौजो वीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वापित्वं प्रजोत्पादकत्वं च । तत्रयम-
त्रैव सूचितम् । एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्प्रति-
ष्ठतीति सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोमास्तावन्तः कामाः संख्याः । तत्फ-
लभोगाधारभूता देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव
ज्योतीषि । तान्यपि तावन्त्येव ।

इत्थं स्तोमान्प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजेत तस्य फलं प्रशंसति—एतावत इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सत्त्वे यजेत योऽग्निष्टोमेन
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति यस्तं त्रिवृ-
त्तमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यायन्ति प्राणेषु वेऽण्व-
सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजेत यस्तं
पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये वेऽण्व-

(अतिरात्रविध्युन्नयम्)

सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
 सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
 यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्या-
 न्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्युतुश्च
 तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्युतुषु मेऽप्यस-
 न्नक्षत्रियां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देव-
 तास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै
 यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमानामवमं
 परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै
 स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
 गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजीति चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथममुवाकविहिते ज्योतिष्ठेने पुरुषं परोचयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप्र-
 शंसा कृता । अग्निष्टोमस्य तु माथम्यं “तस्मादाहुर्व्येष्टयज्ञः” इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तत्माथम्यवत्माथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—‘अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समापनन्ति’ इति ।

तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुन्नयति—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन चैव-
 जेत् तदा स एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति

(अतिरात्रविध्युत्तयमम्)

विधिरुन्नेयः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिण-
वधयस्त्रिंशवापि स्तोमो विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिवृतमिति । यस्य यजमानस्य यागे वर्तमाना ऋत्विजस्त्रिवृत्स्तोमस-
न्तरितं कुर्युस्तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् ऋत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणानि-
वान्तरितान्कुर्वन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागि-
त्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमोऽवश्यंभावी ।

अथ द्वितीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वाच्चदन्तराये वीर्यस्या-
न्तरायः । अन्यत्पूर्ववत् । अथ तृतीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य सप्तदशमिति । पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थस्तोमं प्रशंसति—

यस्यैकविंशमिति । पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिणवमिति । ऋतुत्वेन त्रिणवस्य स्तुतिः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्या ।
अतस्त्रिणवस्यान्तराय ऋतुनामेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसं-
ख्याकाः स्तोत्रीया नक्षत्राणि च छत्तिकादीनि सप्तविंशतिसंख्याकानि । विरा-
दशब्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु श्रूयमाणं फलसमूहमुपलक्षयति । तथा
सति त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसंबन्धिन्या विराजोऽन्तरायः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रयस्त्रिंशमिति । त्रिष्वपि लोकेषु प्रत्येकमेकादशसंख्याका देवताः ।
तांश्च “ ये देवा दिव्येकादश स्थ ” इति मन्त्रे समान्नाताः । तथा सति
त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमारूप्य (रूपा) साम्यात्तासां देवतानाम-
न्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्नः । देवतासु यत्फलं तदपि मे भूया-
दित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविवक्षया सर्वे स्तोमाः
प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मिंश्चिदतिरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव सुपरिष्ठादि-
धास्यति—‘ सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् ’ इति ।

तथाऽन्यमतिरात्रगतं विशेषं विधित्सया प्रशंसति—

(आङ्गिरसाद्विरात्राहनिवीधिकथनम्)

यो वा इति । स्तोमानां मध्ये ह्यनसंख्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत्स्तोमोऽवर्धः
 स एवोत्तमः तस्मै च परमत्वादन्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रमुञ्चते ।
 त्रिष्टुप्संख्यैः संप्रिरिति चरमे संप्रिस्तोत्रे त्रिष्टुतो विधानात् । य एवं वेदेति
 पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

मैत्रेयचिरायसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सत्रमांसत ते सुवर्गं लोकमाय-
 न्तेषां हविष्मांश्च हविष्कृच्छाहीयेतां तावकाम-
 यतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमप-
 श्यतां तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं
 लोकमैतां य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव
 लोकमेति तावेतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छतामुत्तरेण (१)
 अभिप्लवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽग्नि-
 ष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र उत्तरं सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यविरुद्ध्यै
 गायत्रं पूर्वेऽहन्त्सामं भवति तेजो वै गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते
 त्रैष्टुभमुत्तरं ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोजं एव वीर्यं-
 मात्मन्धत्ते रथंतरं पूर्वं (२) अहन्त्सामं भवतीयं
 वै रथंतरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरंऽसौ वै
 बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति तदाहुः कं जगती
 चानुष्टुप्चेति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्सामं भवति तेन

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

जगत्स्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभोऽथाऽऽहुय-
 त्समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याह्ना वीर्यमनुपद्ये-
 तेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानै-
 वार्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतो हविष्म-
 जिधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कज्जिधनमुत्तरं प्रति-
 क्षित्यै (३) ।

(उत्तरेण रथंतरं पूर्वेऽन्वेकविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः । सचैकाह इति सर्वेऽप्येकाहा एते-
 नोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चत्वारो हि द्विरात्र-
 भेदाः ! तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ।

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्तास्त-
 दानीं तेषां मध्ये हविष्मान्हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गं तावपि हीनौ स्या
 (नावभव) ताम् । तौ पुनः स्वर्गं प्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्राख्यं यागं तत्साध-
 नत्वेन निश्चित्य तृतीयां सापत्नीं संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्नुवन् । अतोऽप्योऽपि
 स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ।

अथाहर्विशेषं विधत्ते—

तावैतामिति । तौ हविष्पद्धविष्कृज्जामानावुषी द्विरात्रगतेन पूर्वेणाह्ना स्वर्गं
 प्रविष्टौ । अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनसाध्यस्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्ट-
 वाख्यः कश्चित्पट्टहयागविशेषः । तस्य च प्रथमादिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपो
 ऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिष्टवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भ-

(अङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

पति, पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनातिरात्रेण सोऽयमतिरात्रविशेषो गतिः । स च गतिरुत्तरमहर्भवति, द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।

उक्तार्थस्पष्टीकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्टाम इति । अभिष्टव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपितास्त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वंस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनं च भवति । द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽभिष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः (ता) स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ।

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रमिति । गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामै(म)कं साम, तदेतद्धोतुराभिमुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽह्नि द्रष्टव्यम् । गाय-
त्र्या अभिना सहोत्पन्नत्वात्तेजस्त्वं, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मवर्चस्त्वं, तदुभयम-
नेन साम्ना स्वस्मिन्समापद्यन्ति । यद्यपि वैष्टुमारूपं किञ्चित्साम नास्ति
तथाऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् ।
तेन शरीरं बलमिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं चोदकप्राशविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरमिति । प्रकृतौ तु बृहद्रथंतरयोरोच्छिको विकल्पः । इह तु दिन-
भेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुरिति । अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः
पूर्वस्मिन्गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन्स्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतं, न
सत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्पनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति ।
तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसारूपं
साम तत्पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगती-
त्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृहती-
चतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशाच्चा-
पेति । षोडशिशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिबीतारूपं सामोच्यते । तच्चो-

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

चरेऽहनि गयेत् । तदाधारभूतामूचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् तेन षोड-
शी(शि) साम्नाऽयं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशाच्चापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अथाऽऽहुरिति । शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव
यद्युभे अहनी स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् ।
इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् ।
शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिक्षार्धमासवर्तिस्वाङ्गिचवीर्यं
भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निति । पञ्चधा विभक्तस्य सात्रः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्म-
च्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्ननिधनं, पूर्वदिने हविष्मदिति शब्दः
प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितरत्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्मच्छब्द इत्यर्थः ।
निधनयोर्द्वित्वात्पादसदृशत्वेन प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ।

अत्र मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थाधिकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽधिर्मासः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागबस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विरुतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य
प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोव्य-
नीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तत इति संशयः । इह-
शास्त्ररूपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तत
इति पूर्वं पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमात्रायते—‘ यत्प्रथमं तद्द्वितीयं यद्धि-
तीयं तत्तृतीयम् ’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेयं तद्द्वादशा-
हस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम्
तथा जगतीपन्त्यन्तीति जागतस्याह्नोऽन्तराय आम्नायते । तच्च वर्जने लि-
ङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽवशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षित-
स्तत्र तावान्प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम् ॥

तत्रैव त्रयोदशाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यमासः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः नामौ परिसंख्याऽतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘ वैखानसं पूर्वेऽह-
न्त्साम भवति, षोडश्युत्तरे ’ इति । सोऽयं षोडश्यमासः सन्विधीयते । न च
चोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेः । चोदको ह्यनुमानिक-
त्वेन विच्छिन्वित इति प्राप्ते ब्रूमः—‘ पा भूचोदकः । अस्ति सनारभ्याधीतं
प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—‘ उत्तरेऽहनिद्विरात्रस्य गृह्यते ’ इति । तेषु (न) सर्वेषु
द्विरात्रेषु प्राप्तेः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते ।
ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यत इतरेष्वतिरात्रविच्छित्तिव्यति-
देशाद्विकल्प्यते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ॥

तत्रैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे (क्षौ) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यान्या (स्यैवा) नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न भवति । विधित्सितवैखानससामवा-
क्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परिसंख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया ।
प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र
प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजाप-

(गर्गात्रिरात्रामिधानम्)

तिर्वायुर्भूत्वाऽर्धरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽ-
 हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द्दसाऽप्रथत् सा
 पृथिव्यभवत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्प्र-
 जापतिः स देवानंसृजत् वसून् रुद्रानादित्यान्ते देवाः
 प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति सोंऽब्रवीत् (१)
 यथाऽहं युष्मास्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि प्रजनन-
 मिच्छध्वमिति तेभ्योऽभिमायतनं प्रार्थच्छदेतेना-
 ऽऽयतनेन श्राम्यतेति तैऽभिनाऽऽयतनेनाश्राम्यन्ते
 सैवत्सर एकां गामंसृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य
 आदित्येभ्यः प्रार्थच्छजेता रक्षध्वमिति तां
 वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रु-
 द्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२)
 शतानि त्रयस्त्रिंशत् चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्ते
 देवाः प्रजापतिमब्रुवन्तसहस्रेण नो याजयेति सोंऽ-
 मिष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चा-
 ददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन्तेऽन्तरिक्षमजय-
 न्तच्चाददुः सोंऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत्तेऽमुं
 लोकमजयन्तच्चाददुस्तदन्तरिक्षम् (३) व्यवे-
 र्यत् तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः
 शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्य-
 तेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्ना आय्यं भवति संघाना-
 नि सुक्तानि शस्सति षोडशिनं शस्सत्यह्नो
 धृत्या अशिथिलं भावाय तस्मात्त्रिरात्रस्यामिष्टोम
 एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽर्थातिरात्र एषां

लोकानां विधृत्यै त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनह-
 मव्यवच्छिन्नानि ददाति (४) एषां लोकानामनु
 संतत्यै दशतं न विच्छिन्द्याद्विराजं नेद्विच्छिन-
 दानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च वि-
 ष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया वा
 इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां
 द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत
 उभा जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५)
 एव शंसत्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होताऽ-
 नाप्तस्याऽऽपयिताऽथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा
 एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्त्विजामथाऽऽहः
 सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा
 वशी चरेदित्यथाऽऽहुरब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति
 (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीधं ऐन्द्रो वै
 ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीध्रथैव तावकल्पेतामित्यथाऽऽ-
 हुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेत्यथाऽऽहुर्या द्वि-
 रूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै
 तद्वा एतत्सहस्रास्यायनः सहस्रः स्तोत्रीयाः
 सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै (७) ॥

(अब्रवीच्च तदन्तरिक्षं ददात्यच्छावाकश्च देयेति

सप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे विरात्रोऽभिहितः । अथ विरात्रं विधातुं काचिदारव्यायिकोच्यते ।
तस्यां चाऽऽख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति—

आपो वा इति । इदमित्यादानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्पृथि-
व्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केवला आप एव नतु भूतान्तरं
तत्कार्यं वा किञ्चिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्तस्य शरीरस्यावस्थातुं
स्थानाभावाद्वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्वत्राचरत् । चरित्वा च सलिले
निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा दंष्ट्राग्रेण तां भूमिं जलस्योपर्याहरत् ।
आहत्य च वराहरूपमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्रत्यं
द्रवमपनीय तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथि-
व्यभवत् । प्रथमादेव पृथिवीनाम संपन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति—

तस्यामिति । तस्यां भूमौ स प्रजापतिः स्वनैव शरीरेणावस्थाय सिसृक्षु-
रश्राम्यत्तपः कृतवान् । तस्माच्च तपःसामर्थ्यान्नान्वस्वादिदेवगणानसृजत । ते च
वस्वादयः प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । स च प्रजापतिर्मद्वत्तपसि
कृते सति पश्चाद्युत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आधारभूतमग्निं
दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा
तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त । तां च गां स प्रजापतिर्वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्त-
वान् । सा च रक्षिता सती वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशत् चोत्पादयामास ।
ततः प्रजापतिस्तमेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुद्रार्थमपि सा तथैवोत्पादयामास ।
एवमादित्यार्थमप्युत्पादयामास । तमिमं (दिवं) पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव
वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्यं विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोन-
सहस्रं गवां संपन्नम् । येयं सहस्रतमी गौः सेयं सहस्रसंख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन विरात्रयागेन (ण) याजनं दर्शयति—

ते देवा इति । वसुरुद्रादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं

(गगत्रिरात्राभिधानम्)

प्रजापतिं प्रार्थयामासुः । त च प्रजापतिर्देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमाद-
 भिष्टोमेकथ्यातिरात्रैर्याजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽभिष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र
 उक्थ्यः । एकोनविंशस्तोत्रोऽतिरात्रः । ते च तैर्लोकत्रयमजयन् । स्वकीयं
 स्वकीयं तत्तद्गोधनं च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विधत्ते—

तदन्तरिक्षमिति । यदन्तरिक्षं रुद्रैर्जितं तदन्तरिक्षं व्यवैर्यतं विशीर्णमभूत् ।
 गृहरूपं लोकसंस्थानं भग्नमभूदित्यर्थः । तस्माद्बुद्धानामायतनमन्तरिक्षलोकस्थानं
 विशीर्णमभूत्तस्मादायतनाभावाद्बुद्धाः कोपाविष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽ-
 भवन् । यस्मात्फलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तत्साधनमात्रं त्रिरात्रयागस्य
 मध्यममहः केनापि वैकल्येन शिथिलमित्येवमाभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याह्नो
 दाढयेन शैथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छस्त्राण्यनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्कायामृ-
 च्युत्पन्नं त्रैष्टुभं होतुराज्यशस्त्रं शंसनीयम् । तथा संयानारूपानि दाशतय्यां
 प्रसिद्धानि सूक्तानि शंसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि शस्त्रं शंसेत् ॥

इत्थमाख्यायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्रयागस्याहर्विशे-
 षान्विधत्ते—

तस्मादिति । यस्माद्वस्वादिभिरहस्त्रयेण लोकत्रयजयायाहस्त्रयसंघातरूप-
 मनुष्ठितं तस्मात्त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशतं च प्रथ-
 मेऽहनि ददात्येवं द्वितीये तृतीये च साहस्रयतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते—

त्रीणित्रीणीति । अनुक्रमेणाश्चति प्रवर्तत इत्यनूचीनं, तादृशं च तदहश्चा-
 नूचीनाहं प्रतिदिनमित्यर्थः । प्रतिदिनमावीच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि
 त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्ये-
 कैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च
 लोकानां भूरादीनां संतत्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षिणानयने न्यूना दशधा नयेत्’ इति, तदेतद्वि-
 धत्ते—

दशतं नेति । दशानां वर्गो दशतस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् । वेदेदं-

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

क्षिणस्यां दिश्यवस्थिता गाः प्राग्वंशसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्थं
नयति तदानीमेकैकं दशकं सहेव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसं-
ख्याया विराड् रूपत्वात् विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु
त्रिंशत उपरि त्रयमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् । न्यूनत्वस्यैवात्र
[दशधेति] विधानात् ॥

एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिशिष्यते । तद्दानं तु
बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—

अथ येति । क्लृप्तिः कल्पनं, तेयैव क्लृप्त्या तस्यां सहस्रतम्यां गवि
निमित्तभूतायां ममैवेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः ।
तदानीमिन्द्रो मनस्येवमचित्तवत्—तां गां गृहीत्वा विष्णुरनया गवा सहस्रमिदं
सर्वं गां वर्जयित्वा स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्मये(य्ये)वाधिकेन भागेन भवि-
तव्यमिति । ततस्तावुभौ तस्यां मव्यकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ । इन्द्रो द्विभागे
व्यवस्थितः । विष्णुस्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तदेतमर्थमभिलक्ष्य काचिद्व्यवेदे-
ऽप्युक्तमनुच्यते । सा च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम् ‘ उभा जिग्य-
थुः ’ इत्येतत् । इयं चोपरिवनेऽनुवाके समाम्नास्यते ॥

अथैतस्या ऋचः संसननियमं विधत्ते—

तां वेति । विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ येति । प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं
सहस्रतम्यतिरिच्यते । यत्तु द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यै-
वातिरिच्यते । होता ह्यनाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्राप्तिता । तस्माद्धोत्रे सहस्र-
तमी देयेत्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरिति । एषा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उन्नेताऽप्यु-
त्विजां मध्येऽतिरिक्तवीर्यः । अत एव हि हारियोजनमक्षे श्रूयते—‘ उन्नेत-
र्युपहवमिच्छन्ते ’ इति । तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुः सर्वेभ्य इति । अत्रोपपत्तिर्बहिरेव द्रष्टव्या । ‘ यावन्तो वै
सदम्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः ’ इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति--

अथेति । अत्राप्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता । इयं चैका भागवैषम्यं च न युक्तम् । अतो यज्ञभूमेरुद्धतां कृत्वा स्ववशत्वेन यथा चरति तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्ब्रह्मण इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागकल्पितस्तद्वत्तदीययो-
र्ब्रह्माग्नीध्रयोर्देया ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । इयं वै सहस्रतमी न कस्मैचिद्देया । किं त्वेतर्पतिनि-
धिरूपी या काचित्कृत्याग्नी बहुक्षीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । या गौः शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये
शुक्लकेशोपेतत्वादुभयव एनी, सहस्रसंख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म प्रशंसति--

तद्वा एतदिति । त्रिरात्राख्यं यत्कर्मेकं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्ति-
हेतुः । यस्मादत्र त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोत्रीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षि-
णाश्चोक्तरीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः,
[तस्मात्] तादृशस्य स्वर्गस्याभिजयायेदं कर्म योग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सोमो वै सहस्रं विन्दत्तामिन्द्रोऽन्वविन्दत्तौ यमो
न्यागच्छत्तावब्रवीदस्तु मेऽन्नापीत्यस्तु ही ३ इत्य-
ब्रूताः स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा
अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति तावब्रवीदियं
ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताः सर्वे वा एतदे-

(सहस्रतम्यभिधानम्)

तस्यां वीर्यम् (१) परि पश्यामोऽशमा हरामहा इति तस्यामशमाऽहरन्त तामप्सु प्रावेशयन्तसोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं कीर्णियाथ एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं कीर्णाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च (२) शतैः सोमः कीतो भवति सुकीतेन यजते तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा पृष्ठौही वात्रिंशी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां पृष्ठौहीं वात्रिंशीं दद्याथ एवं विद्वान्रोहिणीं लक्ष्मणां पृष्ठौहीं वात्रिंशीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि सा दत्ता (३) भवति तामप्सु प्रावेशयन्त्यमायोदेहीति सा जरती मुखी तज्जघन्या रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माज्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत य एवं विद्वान्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमुष्मिंल्लोके भवति वागेव सहस्रतमी तस्मात् (४) वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति तथाऽस्य तत्सहस्र-

मप्रतिगृहीतं भवत्युभयतएनी स्यात्तादाहुरन्यतएनी
 स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति यैव वरः (५) क-
 ल्याणी रूपसंमृद्धा सा स्यात्सा हि वरः समृद्धयै
 तामुत्तरिणाऽऽभीष्टं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
 द्रोणकलशमध्वं द्रापयेदा जिघ्र कलशं मह्युद्धा-
 रा पयस्वत्या त्वा विशन्तिवन्दवः सनुद्राभिव सि-
 न्धवः सा या सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः
 सह पुनर्माऽऽविंशताद्रायिरिति प्रजयैवैनं पशुभी-
 रय्या सम् (६) अर्धयति प्रजावांन्पशुमान्त्रयि-
 मान्भवति य एवं वेद तया सहाऽऽभीष्टं परेत्य
 पुरस्तात्प्रतीच्या तिष्ठन्त्यां जुह्यादुभा जिग्यथुर्न
 परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पर्धथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथा-
 भिति त्रेधाविभक्तं वै त्रिराने सहस्रं साहस्रीमे-
 वैनं करोति सहस्रस्यैवैनं मात्राम् (७) क-
 रोति रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाः समर्धयति
 तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेदिडे रन्तेऽदिते सर-
 स्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रत्येतानि ते आग्निये
 नामानि सुकृतं मा देवेभ्य ब्रूतादिति देवेभ्य एवै-
 नमा धेदयत्यन्धेनं देवा बुध्यन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यमस्य त्रिभिश्च दत्ता सहस्रतमी तस्मादेव वरः सं
 मात्रामेकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(सहस्रतम्यभिधानम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतमीं प्रपञ्चयितु-
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वा इति । पुरा कदाचित्सोमो गोसहस्रमलभत । तमनुगम्येन्द्रोऽपि
तदेव गोसहस्रमलभत । तौ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आग-
च्छत् । आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत् । तां अपि
तथाऽस्त्वित्यङ्गी कुरुतः । आदरार्थः प्लुतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मि-
न्सहस्र एकस्वामुत्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य
वीर्यं विभर्तीति मनसा निश्चित्येयमेव ममास्तु युवयोरितरत्सहस्रमिष्यब्रवीत् ।
ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वैतस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं
परीक्ष्य तस्यामंशमेकैकं स्वी कुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्स्विति । ते त्रयोऽपि मिलित्वा तामुत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुव-
न्तोऽप्सु प्रावेशयन् । सोमस्य यद्यावद्रूपं योग्यं तत्तावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्ग-
च्छेत्यर्थः । ततः सा गौरप्सु पविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थितं रूपं
कृत्वोद्गच्छत् । तदेव रूपं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला
पिङ्गलाक्षयेकहायन्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा
गवामन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जलादुद्गच्छत् ।
यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं धृतवती तस्माद्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्षया
सोमं क्रीणीयात् । तथा क्रीतः सोमश्चयस्त्रिंशदधिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति ।
ततः सुक्रीतेन सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । लक्षणा शृङ्गपुच्छाद्यवयवसौष्टवयोग्यलेक्ष-
णोपेता । षष्ठौ चतुर्वर्णा । वार्द्धनी दर्शनमात्रेण मानसकलेशापहन्वी ।
यस्मादिन्द्रस्येदृशी भियोदैत्तस्मादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्निति । जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव ज-

घन्या तज्जघन्या, इयमेवात्यन्तकुरूपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणी मृतं पुरुषमनु
यां गां हत्वा तदवयवान्प्रेतपुरुषावयवेष्ववास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी । सा च
जरादिगुणयुक्ता कार्या । * (अ) स्याऽऽस्तरणेन परलोके त्रयस्त्रिंशदधिकगो-
शतत्रयं संपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अत्र कथयदानानुस्तरणीविषयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमारुपाधिकया सहस्रतमीं प्रशस्याथ प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

वागेवेति । येयं सहस्रतमी सोमाद्यर्थे रूपत्रयं रवीकृत्य जलादुद्गता सा
वाग्देवतैव । यस्मादस्या वाग्देवतैव (ता) रूपं (पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे यागे
वाग्देवतात्वसंपादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः । यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो
गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी
दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रासदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न
प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्राप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचि-
त्प्रतिगृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत्-योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दि-
श्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्-इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्दिशे सति वर-
प्रतिग्रहेऽपि सहस्राप्रतिग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमीं बहुधा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते-

उभयतएनीति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते-

तदाहुरिति । तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः-अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे
शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं चैवमाहुः-एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य
परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र शुक्लरेखाऽपेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते-

यैवेति । या गौः कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती रूपसमृद्धै (द्वा) समी-
चीनशृङ्गपुच्छाद्युपेता सैवात्र वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तद्दानेनैव समृ-
द्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराष्ट्रापणं विधत्ते-

* सर्वपुस्तकेषु 'तस्यास्तरणेन' इति वर्तते, परं त्वत्र पदच्छेदविषये संदेहः । अतः
श्रुत्यनुकूलतया 'अस्याऽऽस्तरणेन' इति स्थापितम् । अस्यापि शेषवृत्तिनार्थो ज्ञेयः ।

(सहस्रतम्याभिधानम्)

तामुत्तरेणेति । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रद-
क्षिणत्वेनाऽऽनयाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोमपवधरापयेत् ॥

तस्मिन्नाध्यापणे मन्त्रमुत्पादयति—

आ जिघ्र कलशमिति । महीति गोर्नाम ल(व)क्ष्यते । हे महि त्वं
द्रोणकलशं सर्वतो जिघ्र । कीदृशी त्वम्, उरुधारा दीर्घंक्षीरधारोपेता । पय-
स्वती बहुलक्षीरोपेता । तादृशीं त्वामिन्द्रवः सोमविन्द्रव आविशन्तु । यथा
समुद्रं सिन्धवः प्रविशन्ति तद्वत् । सा त्वं मामस्मिन्गोसहस्र आभज सर्वतः
प्रापय । तथा रयिधनं प्रजया पशुभिश्च सह मां पुनराविशतु ॥

आध्यापणस्य फलं दर्शयति—

प्रजयैवैनमिति । वेदनं प्रशंसति—

प्रजावानिति । अथ तदङ्गभूतं कंचिद्धोषं विधत्ते—

तयेति । आहवनीयसमीपे स्थितया तथा गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे
प्रत्यागत्य तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति—

उभा जिग्यथुरिति । हे इन्द्राविष्णू युवामुभोभौ जिग्यथुः सर्वत्र जित-
वन्तौ, न पराजयेथे क्वापि पराजयं न प्राप्नुथः । एनेरेनयोऽभयोर्मध्ये कतर-
श्चनैकोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो त्वमिन्द्रश्चोभौ यद-
पस्पृधेथां यदा परस्परं स्पर्धितवन्तौ तदा गोसहस्रं त्रेधा विभज्यैरयेथामिन्द्रस्य
द्वौ भागौ विष्णोरेको भाग इत्येवं प्राप्तवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्रेधाविभक्तमिति । त्रिरात्रारुखे यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्त-
व्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेव गां सहस्रीं सहस्रोपेतां करोति, न केवलं
सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामेवैनां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—

रूपाणीति । रोहिणी पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि
जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेयाः । एतस्मिन्हेमे कृते सत्य-
पोक्षितै रूपैरैवैनां गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

(सहस्रतमीदानविधिः)

तस्या उपोत्थायेति । तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्य-
माणं मन्त्रं जपेत् ॥

तमिमं मन्त्रं दर्शयति-

इंहे रन्तेऽदित इति । केनापि न हन्यत इत्यदिनया गौः । हेऽदितये, इडा-
दीनि तव नामानि । अतस्तैर्नामभिरिह संबोध्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये
मां यजमानं सुकृतं पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति-

देवेभ्य इति । एतन्मन्त्रपाठेनेयं गौर्देवेभ्य एवैनं यजमानमावेदयति । ते च
देवा एनं यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः
सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सा मा ज्योति-
ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं
गमयति सा मा सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह स-
र्वानेवैनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयि-
रिति प्रजयैवैनं पशुभि ररुघां प्रति धापयति
प्रजावान्पशुमान्प्रयिमान्भवति य एवं वेद तामग्नीधे
वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा दद्या-
त्सहस्रामस्य सा दत्ता भवति सहस्रामस्य प्रति-
गृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति

(सहस्रतमीदानविधिः)

तां प्रति गृह्णियादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा
भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूताऽऽ
विंश मा सहस्रमित्येकामैवैनां भूतां प्रति गृह्णाति
न सहस्रं य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदां सुशेवां
स्योना माऽऽ विंश सुषदा माऽऽ विंश सुशेवा
माऽऽ विंश (३) इत्याह स्योनैवैनं सुषदा सु-
शेवा भूताऽऽ विंशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवाद्भिर्नो
वदन्ति सहस्रं सहस्रात्म्यन्वेती सहस्रतमी
सहस्रात्मिति यत्प्राचीमुत्सृजेत्सहस्रं सहस्रतम्य-
न्वियात्तत्सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानी-
यात्प्राचीमुत्सृजति तां सहस्रमनु पर्यावर्तते सा
प्रजानती सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति
क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवा-
न्गच्छति (४) ॥

(लोकाङ्गमयति साऽविद्वान्सुशेवा पाऽऽ विंश
यजमानं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमीं प्रशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम् । अथ सप्तमे
तद्वानं विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ' तां यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं
गमयेति ' इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्राश्चतुरो ह्युक्ताश्च व्याचि-
ख्यासुः प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

(सहस्रतमीदानविधिः)

सहस्रतम्येति । यजमानोऽयं सहस्रतम्या गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात्ता मेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतमि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मेति । ज्योतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः पुण्याः । प्रतिष्ठां स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह रायिर्धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावानिति । तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध इति । अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

सहस्रमस्येति । यो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति, तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव गोरसि नतु सहस्रम् । अतस्त्वामेकामेवं भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा प्रविश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं प्रशंसति—

एकामेवैनमिति । अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्योनाऽसीति । हे सहस्रतमि त्वं स्योना सुखपदा सुषदा दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तुं शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येनं न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जनं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्तदानीं पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात् । तस्मात्तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीमेनामुत्सृजेत् । तदानीं पुरतो गच्छन्तीं तां सहस्रतमीमनु पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति । सा च सहस्रतमी मा-
र्गभिज्ञा सती स्वर्गं प्राप्नोति ॥

(आग्नेयचतुरात्राभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

यजमानमिति । ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीय तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्येनोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे त्वत् एव काले सहस्रमुत्पद्यते । इयं च सहस्रतमी दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीयते । स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमानेन सह देवान्गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचा-
नोऽमन्यत निर्वीर्यः क्षिथिलो यातयामा स एतं
चतुरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै तस्य
चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सूद्वाता स्वध्वर्युः
सुसंभेयो य एवं विद्वाश्चतुरात्रेण यजत
आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूद्वाता
स्वध्वर्युः सुसंभेयो ये चतुर्विंशः पर्वमाना
ब्रह्मवर्चसं तत् (१) य उच्यन्तः रतोमाः श्रीः
साऽत्रिंशश्चतुर्देवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि
नोपानमस्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यः स एतां-
श्चतुरश्चतुष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहरत्तेरयजत तेज
एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृ-
तीयेनाचार्यं चतुर्थेन य एवं विद्वाश्चतुरश्चतुष्टो-
मान्सोमानाहरति तैर्यजते तेज एव प्रथमेनाव
रुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनाचार्यं

चतुर्थेन यामेवात्रिक्रंद्धिमाध्नोत्तामेव यजमान

ऋध्नोति (२) ॥

(तत्तेज एवाष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयबैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् । तावता पञ्चममारभ्य त्रिष्वनुवाकेषु गर्गविराजः समापितः । अथाष्टमनवमयोर्द्वौ चतुरात्रावुच्येते ॥

तत्रात्रेश्चतुरात्रमष्टमेऽभिधत्ते—

अत्रिरददादिति । उर्वस्य पुत्र और्वः । स च पुत्रकामोऽग्निं याचितवान् । तस्मै सोऽग्निः स्वकीयां प्रजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन्मनस्येवममन्यत—अहं निर्वीर्यः प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, शिथिलः कार्येष्वक्षमः, यातयामा गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य तत्सामग्रीमाहृत्य तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः । ते च ह्यौत्र औद्गात्र आध्वर्यवे यज्ञपयोगोपदेते च कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चतुरात्रेणेष्ट्वा तादृशान्पुत्राल्लभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानार्भवपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोमविशेषं विधत्ते—

ये चतुर्विंश इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋक् आवृत्ताः स स्तोमश्चतुर्विंशः । तादृशेन स्तोत्रेण युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा सति तत्पवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्यया गायत्रीजपादिना ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरोत्तरस्तोमैर्वृद्धिं विधत्ते—

य उद्यन्त इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोमा उद्यन्तस्तोमाः । तादृशा ये सन्ति सैव श्रीः । तद्धेतुत्वेन तेषां श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूच्यते—सन्ति त्रिवृत्पञ्चदशसप्तशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशत्पञ्चदशः षट्स्तोमाः । यत्र

१ च. 'संख्यया गायत्रीछन्दसा च ग्रं' । २ ख. 'यत्रया न' । ३ क. घ. ङ. 'मविशेषं वि' ।

(जामदग्न्यचतुरात्राभिधानम्)

प्रथमेऽह्नि प्रातःसवनं त्रिवृत्स्तोमयुक्तम् । माध्वंदिनं सवनं पञ्चदशस्तोमयुक्तम् ।
तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् । अथ द्वितीयेऽह्नि त्रिवृतं परित्यज्यैकाविंशं
स्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकाविंशैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽह्नि
सप्तदशैकाविंशत्रिणवैः । चतुर्थे त्वह्नि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशैः । तदिदमुद्य-
त्स्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुरात्रेनिकारं प्रशंसति—

अत्रिः श्रद्धादेवामिति । श्रद्धादेवो यस्यासौ श्रद्धादेवः । यथा देवताया-
मादरस्तथा श्रद्धायामित्यर्थः । तादृशोऽत्रिर्यजमानः सर्वदा यागान्करोति ।
तथाविधं यजमानं तेज आदीनि न माप्नुवन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं
चक्षुरादिभ्यामर्थम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । अन्नाद्यं स्वादनसंपत्तिः ।
एकैकस्मिन्त्वह्नि पवमानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तसीत्या त्रिवृदाद-
यस्त्रयः स्तोमाः । एवं चतुर्ष्वपि दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठाने-
नान्निस्तेजआदिकमलमतः ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजतेति कृत्स्नः ऋतुर्विहितः । इदानीं ऋतववयांश्चतुरहर्वि-
शेषान्विधत्ते—

य एवामिति । तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव संग्रहार्थं यामेवेत्यादिपुनर्व-
चनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमोऽह्नि प्रथमप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एता-
न्पोषाः अपुष्यत्तस्मात्पलितौ जामदग्नियौ न सं
जानाते एतानेष पोषान्पुष्यति य एवं विद्वांश्च-
तुरात्रेण यजते पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति

(जमदग्निचतुरात्राभिधानम्)

पशवो व पुरोडाशः पशून्मेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरो-
डाशोऽन्नमेवाव रुन्धेऽन्नादः पशून्मांश्चवति य एवं
विद्वांश्चतुरात्रेण यजते (१) ॥

(जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके चतुरात्राभिधानेन निरूपितम् । अथ नवमे जमदग्निचतुरात्रोक्तं
निरूप्यते ॥

तमिमं विधातुं प्रस्तौति—

जमदग्निरिति एतल्लोकप्रतिज्ञान्प्रजापशुधनधोर्निपुण्यत्संपादितवान् ।

यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जमदग्नियौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ
पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण वृथैव पलितौ दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव
पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अयमर्थः—पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रव-
र्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमादात्स्वात्तथाऽपि नरन्त-
रेण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथैव पलितौ न स्त एवेति ॥

अथ विधत्ते—

एतानेवेति । अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य इति । पुरोडाश आसुप्रसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । द्वादश-
सुप्रसत्सु द्वादश पुरोडाशविशेषास्तत्कारो दर्शयति—अभिनेक एककपाल
आभिर्नो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः सौर्यश्चतुष्कपालः सावित्रः पञ्चकपालो
धात्रः षट्कपालो मारुतः सप्तकपालो बार्हस्पत्योऽष्टकपालो भेत्तो नवकपालो
वारुणो दशकपाल एन्द्र एकदशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा
भवन्ति इति । पुरोडाशानां पशुत्वाच्चतुत्वाच्चतुत्वाच्च तदुभयमाप्तिः ॥

एतद्देदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—अन्नाद इति ।

(पञ्चसप्तमिमानम्)

इति श्रीमहापद्मसप्तमिर्विरचिते माधवसिद्धेयदेवार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चुर्वेदीयै-

तिरिप्यसंहितायां सप्तमोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

संवत्सरा वा इदमकं आसीत्सोऽकामयत्तू-

न्सृजयति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनाय-

जत ततो वै स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान्पञ्चरा-

त्रेण यजते प्रव जायते त ऋतवः सृष्टा न व्याव-

र्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त

ततो वै स व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान्पञ्चरा-

त्रेण यजते विष्णोर्ना आतृव्येणाऽऽ वर्तते सा-

र्वसेनिः शौचेयोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति स

एतं पञ्चरात्रमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स सहस्रं

पशून्प्राऽऽप्नोद्य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्र

सहस्रं पशूनाप्नोति चक्षुरः प्रावाहाणिरकामयत

वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा (२)

अहरत्तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य

एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-

त्यथो एतं वाचस्पतिरित्याहुर्नामश्चतुरात्रोऽति-

रिक्तः पट्टात्रोऽथ वा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रो

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते संप्रत्येव यज्ञेन

यजते पञ्चरात्रा भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सरः

(३) ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चा-

क्षरा प॒रुक्तिः पा॒रु॒क्तो य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्धे
त्रि॒वृ॒द्धि॒ष्टो॒मो भ॑वति तेज ए॒वाव॑ रु॒न्धे प॒ञ्चद॒शो
भ॑वतीन्त्रि॒वृ॒द्धमे॒वाव॑ रु॒न्धे सप्त॒द॒शो भ॑वत्य॒न्नाद्य॒स्या-
व॑रु॒द्ध्या अथो॒ प्रैव॑ तेन जायते प॒ञ्चवि॒ंशोऽग्नि-
ष्टो॒मो भ॑वति प्र॒जाप॑ते॒राण्यै॑ महा॒व्रत॑वान॒न्नाद्य॒स्या-
व॑रु॒द्ध्यै वि॒श्वजि॑त्सर्व॒पृष्ठोऽति॒रात्रो॑ भ॑वति सर्व॒स्या-
भि॑जित्यै (४) ॥

(ते व्यावर्तन्त प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा
संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमेऽनुवाके जापदग्न्यचतुरात्र उक्तः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधीयते ॥
तमिमं विधत्ते—

संवत्सरो वा इति । इदं वसन्ताद्यृतुभेदोपेतं कालस्वरूपभृतुत्वत्तेः पूर्वं
संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋतून्सप्तसुक्षुस्तत्साधनत्वेन पञ्चरा-
त्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान् । एवमन्योऽपि प्रजाकामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ।

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते—

त ऋतव इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतुदेवास्तत्तदृतुलिङ्गविशेषै-
र्वावृत्तिमलभमानास्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदृतुलिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः ।
एवमन्योऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च विपोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

सार्वसेनिरिति । सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्यापरं सार्वसेनिः । शुश्यालपायाः
स्त्रिया अ. त्पं शौचेयः ॥ अथ सभायां बहूत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव
पञ्चरात्रं विधत्ते—

(पञ्चरात्राभिधानम्)

बबर इति । बबरो नामतः, प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । बबरबदन्मोऽपि पञ्चरात्रेण सभायां प्रकर्षेण बका भवति । तदीयं वक्तृत्वमनुमोदमानाः सर्वे सभ्यास्तं वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशंसति—

अनाप्त इति । एकेनाहना न्यूनत्वाच्चतुरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः पर्याप्तः । पञ्चमिरेकाहोभिस्तत्फलनिवृत्तेरेकेनाहना षड्रात्रोऽतिरिक्तः । एष पञ्चरात्रः संप्रति समीचीनो न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव यज्ञेनेष्टवाम्भवति ॥ अथाहर्गतां पञ्चसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चरात्र इति । हेमन्तशिशिरयोः समाप्तादहर्गतां पञ्चत्वम् ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । प्रकृतौ हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः स्तोमैरग्निष्टोमगतानि द्वादश स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अत्र त्वेकेनैव त्रिवृत्स्तोमेन सर्वस्तोत्रनिष्पात्तिः । तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । त्रिवृदग्न्योरुभयोर्मुखेन सहोत्पन्नत्वात्त्रिवृता तेजःप्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्थ्यो द्वितियमहः । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य चौरौ बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्तदशेनैकेन स्तोमेन युक्त उक्थ्यस्तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेश उत्पन्नत्वात्तेनान्नप्राप्तिः । अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादकत्वमपि भवति । यद्यप्यत्रोभयवोक्थ्यो न श्रुतस्तथाऽप्यहीनानामेतेषां द्वादशाहविकृतित्वादद्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरभाविनः पृष्ठयषडहस्य पञ्चरात्रप्रकृतित्वात्पृष्ठयषडहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्थ्यत्वाच्चद्विकृतिरूपपोरनयोरप्यहनोरुक्थ्यत्वं लभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य बौधायनेनोक्तम्—तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोमैः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्रजित्तर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इति । चोदकप्राप्तानामपि त्रयाणामेतेषामहर्गतां विस्पष्टार्थं पुनर्विधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमश्चतुर्थमहः । यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामब्राह्मणे पञ्चविंशस्तोमो नाऽऽप्नोतस्तथाऽपि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उच्चेयः । अस्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्तेन तत्प्राप्तिः । स चाग्निष्टोमो महाव्रतधर्मवान् गवामयने महाव्रतारूपमेकमहः । तस्मिन्नहनि यानि स्तोत्राणि तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्तेनान्नप्राप्तिः ।

(पञ्चरात्राभिधानम्)

त्रिवृदभिष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ।
आद्यस्रैगुण्यवाचित्वादन्यः स्तोमस्य रूढितः ॥

एवं श्रूयते—‘त्रिवृदभिष्टुदभिष्टोमः’ इति । किं त्रिवृत्त्वमभिष्टुतं कृतौ सर्वेषु साधनेषु संपद्यते, किं वा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृदञ्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि कृतसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूनः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवम-
सिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्धिष्य-
वमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणादत्र स्तोमविषयमेव त्रि-
वृत्त्वम् ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथंतरम् ।

बृहता वा समुच्चये यद्वा षाडहिकानि षट् ॥

आतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बहवपक्षया ।

न तु द्वयोरतः षण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः ।
कुतः, प्राप्तत्वात् । तथा हि ज्योतिष्टोमे माध्यदिनपर्वमानानन्तरभावांनि माहे-
न्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । “अभि-त्वा शूर नोनुमः” “कया नश्चित्र
आभुवत्” “तं वो दस्ममुतीपहं” “तरोभिर्वो विददसुम्” इत्येतेषु चतुर्षु
सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामसास्य गणिते । एकस्मिन्सूक्ते विद्य-
मानानां तिसृणामुचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः ।
तदृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—“सप्तदशानि पृष्ठानि” इति । तानि चत्वारि
पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानुद्यन्त इत्याद्यः पक्षः । रथं-
तरपृष्ठबृहत्पृष्ठज्योतिष्टोमे विकल्पितघोरिहाणि चोदकेन विकल्पितान्तौ सर्वश-
ब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सप्तदशानि पृष्ठानि न सप्तदशानि द्वितीयः
पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्या-

१ च. “न इत्यु” । २ क. ष. ड. च. स्तोत्रवि” । ३ क. ष. ड. “नि चो” । ४ क.
ष. ड. च. “दकत्वेन । ५ स्तोत्रं भवती” ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

कानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्-
पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित
एकाहत्वाज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु षडहविकृतित्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्ति-
लात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाश्नायते—‘ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ’ इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथं-
तरबृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि
पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुण-
साम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथा-
वचनं देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन (ण) पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशेः प्राप्ते
वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमाश्नायते—‘ पवमाने रथंतरं
करोत्यार्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं
मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि न्यायाद्ब्रह्मलीयः । तस्मा-
द्देशविशेषो व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सावितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा देद इमामगृभ्णन्नरशनामृतस्य
पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या । तया देवाः सुतमा
बभूवुर्ऋतस्य सामन्तसरमारपन्ती । अभिधा असि
भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि तौऽभि वैश्वानरः
सप्रथसं गच्छ स्वाहाऋतः वृथिव्यां यन्ता राड्य-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
सते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथानाहीनविशेषानवस्थाप्यैकादशमा-
रभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्मण-
ग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—‘ देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै ’ । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनौ
हि देवानामध्वर्यु अस्ताम् । पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । व्यृक्षं वा एतद्य-
ज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते ’ इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । हे रशने सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विसंबन्धिभ्यां बाहुभू-
लाभ्यां पूषसंबन्धिभ्यां हस्ताभ्याभ्यां त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—‘ इमामगृष्णन् रशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै ’ इति ॥
पाठस्तु—

इमामगृष्णन्निति । विद्येभ्य यज्ञेषु आयुषि यजमानायुर्निमित्ते पूर्वे
कव्या कवयो विद्वांसः ऋत्विजः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनीमिमां रशनामगृष्ण-
न्स्वीकृतवन्तः । तथा रशनया देवाः सर्वे सुतवाचभूवरश्वबन्धनद्वारा तस्मिन्-
श्वमेधे प्रधानभूतं त्रिरात्रारुध्यं सोमयागममितः प्राप्ताः । क्रीदशी रशना,
ऋतस्य यज्ञस्य सामन्तामनि समाप्तौ निमित्तभूतायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्ति-
मारपन्ती कथयन्ती । हे ऋत्विग्यजमानाः शीघ्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती सेयं
रशना लक्ष्यते, स्वकीयदीर्घत्वेनाश्वबन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः—‘अभिधा असीत्यश्वमभि दधाति’ इति ॥

पाठस्तु—

अभिधा इति । अभिधीयते धार्यते बध्यत इत्यभिधाः । हेऽथ त्वं तादृशो बध्यमानोऽसि । तथा भुवनादिरूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात्प्राजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वय्यवस्थिताः । प्राजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्यामि-
त्वाच्च यन्ता । पोषकत्वाच्च धर्ता । तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृश-
स्त्वं वैश्वानरं सर्वरूपहितकारिणं सप्रथमं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं
गच्छ । आहवनीये सथाङ्गानि हूयन्ते । तव गत्वा च स्वाहाकृतः स्वाहाकारे-
णास्मामिर्देवैभ्यो दत्तो भव । ततो हुतः सन्नृपो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राड्भव
नियामको राजा भव । ततोऽनन्तरमाविन्यन्तरिक्षे च ग्रहनक्षत्रादीनां यन्ता
यमनश्चापि, नियन्तुमुद्युक्तो यन्ता, नियन्तुं सप्रथमं यमनस्तादृशो भव । ततोऽ-
प्युपरितने द्युलोके धर्ता धरुणोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्ता पोषयितुमु-
द्युक्तः, धरुणः पोषयितुं सप्रथमः, तादृशो भव । तथाविधं त्वां कृष्यै सर्व(स्य)नि-
ष्पत्तये बध्नामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । क्षेमः प्राप्तस्य धनस्य रक्ष-
णम् । रायिः प्रापणीयं धनम् । पोषस्तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयस्त्रयः
प्राप्तव्या लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं सत् । इतः परं संपादनीयं
द्रव्यमसत् । एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् । अस्मिञ्जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः
सर्वप्राणिनश्च । तस्य सर्वस्य सिद्धयर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं याग-
द्वारेणोपपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

विभूमात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
नरोऽस्यर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्वि-
ह्यग्रे स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्राजापतये

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो
देवताभ्य इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा
भव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो
देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं
गोपायत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा ,
इति ॥ पाठस्तु—

विभूर्मात्रेति । हेऽथ त्वं माता त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरसि व्याप्ति-
मानसि । पित्रा द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि । ‘ इयं वै माता ।
असौ पिता ’ इति हि ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभुत्वादद्युलोकस्य भोगेप्रभुत्वाच्च
तदुभयमस्मिन्नुपचर्यते । तथा त्वमश्वोऽसि मुख्याश्वजातिमानसि, न तु तव गर्द-
भसां कर्मम् । हिधातोः क्रमणार्थकादुत्पन्नो हयशब्दः । अतो हयोऽसि समी-
चीनक्रमणवानसि । खुरसौकर्येण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अत्यो-
ऽसि सततगमनशीलोऽसि । नरोऽप्युपर्यारूढानां नेताऽसि । अर्वाऽसि समीची-
नगतिमानसि । सप्तिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संबद्धोऽसि । वाजी वेगवा-
नसि । वृषा पुंस्त्वसामर्थ्यवानसि । नृमणा नृभिर्मननीयोऽसि । ययुर्नामासि
स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अत एव ब्राह्मणं ‘ ययुर्नामासीत्माह ।
एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् ’ इति । ईदृशस्त्वमादित्यानां प्रतिमासवर्तिनां
द्वादशसंख्यानां पत्वं पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेणेहि गच्छ ॥

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमान्हुत्वा ’ इति ॥

पाठस्तु—

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अग्नये स्वाहेति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो मन्त्राः स्वाहादयः ॥

कल्पः—‘ रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति ’ इति ॥ पाठस्तु—

इह धृतिरिति । इहास्मिन्दक्षिणपूर्वपादे धृतिर्धरणं स्थैर्यं भवन् । तदर्थं-
मिदं स्वाहुतमस्तु । इहास्मिन्दक्षिणपृष्ठपादे विधृतिर्विशेषेण स्थैर्यमस्तु । इहा-
स्मिन्नुत्तरपृष्ठपादे रन्तिः स्थैर्येण रमणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वपादे रमतिरत्यन्तं
स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे त्वेति । कल्पः—‘ भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते
त्वेत्यश्वमुत्सृज्य ’ इति ।

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रशेषपाठः । हेऽश्व त्वं भूरस्यतीतानामनागतानां
वर्तमानानां भावयिताऽसि । भूशब्दोऽतीतमाचष्टे, भव्यशब्दो वर्तमानं, भविष्य-
च्छब्द आगामि, तस्य त्रिविधस्य श्रेयसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृजामि । तथा
विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनत्वार्थं त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—‘ देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति ’ इति ॥ पाठस्तु—

देवा आशापाला इति । आशापाला दिक्षु पालकाः । हे देवा देवमु-
क्तिधारिणो रत्नाद्याभरणभूषिताः शतसंख्याका राजपुत्रा मेधाय यज्ञाय प्रोक्षि-
तमेतमश्वं देवेभ्यो देवार्थं गोपायत रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आर्यनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्द्रावाय
स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽ-
वर्गते स्वाहा परावर्गते स्वाहाऽऽयते स्वाहा
प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(आयनायोत्तरपापलायिताय षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्गावान् ’ इति ॥ पाठस्तु—
आयनाय स्वाहेति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्मा
अथाय, तत्प्रीत्यर्थमिदं स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधं—मन्दगमनं
तीव्रगमनं च । तत्राऽऽद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन
धूर्ता अथा गन्तुमानिच्छन्तस्ताडिताः सन्तः पूर्वपादावुन्मयन्ति, अन्ये चांपरौ
पादावुन्मयन्ति, तदुभयमुद्गावोद्द्रुतशब्दाभ्यामभिधीयते । कशया घातितेनो-
द्द्रवणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति प्रयुक्तम् । शूक-
तमेतदेव । पूर्वापरपादविषयत्वेन द्वेवाऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलाय-
नम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्मयनमा-
भिमुख्यविषयमावलगनम् । पराङ्मुखत्वविषयं परावलगनम् । पूर्वमायनप्रायणश-
ब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽस्तीतिविषयः । इह त्वायत्पयच्छब्दाभ्यां वर्तमान-
विषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्ततत्तदगुणयुक्तावाधाय तत्प्रीत्यर्थं
स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्वप्रीत्यर्थ-
मिदं स्वाहा हुतमस्तु । उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां होमानामुद्गावा इति
नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहाऽप्रा-
मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहे-

अ॒ग्राय॒ स्वाहा॒ बृ॒हस्प॒तये॒ स्वाहा॒ मि॒त्राय॒ स्वाहा॒
वरु॑णाय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१) ॥

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॒ष्पां मो॒दायेन्द्रा॑य॒ त्रयो॑वि॒ंशतिः॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः-‘ अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहे॑ति पूर्वहोमान् ’ इति ॥ पाठस्तु-

अ॒ग्नये॒ स्वाहे॑ति । अ॒पां मो॒दः पर्जन्यः । अनु॒क्तानां॑ पूर्वहोमाङ्ग॒नानां॑ दे॒वानां॑
संग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

पृ॒थि॒व्यै स्वाहा॒ऽन्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॒ दि॒वे स्वाहा॒
सूर्य॑ाय॒ स्वाहा॒ च॒न्द्रम॑से॒ स्वाहा॒ नक्ष॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॒
प्रा॒च्यै दि॒शे स्वाहा॒ दक्षि॑णायै॒ दि॒शे स्वाहा॒ प्रती॑च्यै
दि॒शे स्वा॒होदी॑च्यै॒ दि॒शे स्वा॒होर्ध्वा॑यै॒ दि॒शे स्वाहा॒
दिग्भ्यः॒ स्वाहा॒ऽवान्तर॑दि॒शाभ्यः॒ स्वाहा॒ समा॑भ्यः
स्वाहा॒ शर॑द्भ्यः॒ स्वाहा॒ऽहोरा॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॒ऽधर्मा॑-
सेभ्यः॒ स्वाहा॒ मासे॑भ्यः॒ स्वाहा॒तु॑भ्यः॒ स्वाहा॒ संवत्स॑-
राय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१) ॥

(पृ॒थि॒व्यै सूर्य॑ाय॒ नक्ष॑त्रेभ्यः॒ प्रा॒च्यै सप्त॑र्चत्वारि॒ंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःपातित्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । प्राच्यादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामान्यवाची । सप्ताशरत्संवत्सरशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुकालविषयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा
सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहाऽपां
मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरु-
णाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१)

(अग्नये सवित्रे पूष्णेऽपां मोदाय वायवे त्रयोविंशतिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षाम् ’ इति ॥ पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाऽ-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अग्रे स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्र-
 मसे स्वाहाऽह्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा
 साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशि-
 तिम्रे स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शी-
 ताय स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽऽरण्याय स्वाहा सुव-
 गांय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 (१) ॥

(पृथिव्या अग्नयेऽह्ने चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षाम् ’ इति ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । अत्र ऋज्वादयस्त्रयः पृथिव्यादिलोकाः । तथा च
 ब्राह्मणम्—‘ इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः ’ इति ।
 आशितिमशब्देन क्षुन्निवारकमाशितृत्वं+पमिधीयते । स्वर्गः पुण्यफलभूतः ।
 लोकशब्दः सामान्यवाची । अत्रातीतावगम्ये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ
 पूर्वहोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहो-
 मीञ्जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय
 स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् ’ । इति । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि
 ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षां जुहोति । पूर्वं एव द्वि-
 षन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षां
 जुहोति ’ इति ॥

+ अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘ आशितशब्दत्वम् ’ इति, कस्मिंश्चित्पुस्तके तु ‘ आशि-
 त्शब्दत्वम् ’ इति विद्यते तत्प्रामादिकमिति ज्ञेयम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पथ्याऽसि वसु-
भिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि
वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्दे-
वतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि श्रीष्मेण त्व-
र्तुना हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जा-
गतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा
दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा
छन्दसा युनज्मि (१) शरदा त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्यङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तन त्वा छ-
न्दसा युनज्मि हेमन्ताशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्याऽहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधाः सत्यमृतेऽधाम् ।
महीमू पु सुत्रामाणमिह धृतिः स्वाहेह विधृतिः
स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा (२) ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म्येकान्वपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ भुवो देवानां कर्मणेत्यूतुदीक्षाभिः कृष्णाजिनमारोहन्तमभिमन्त्र-
यते ’ इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रमाह—

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

भुवो देवानामिति । हे दीक्षे त्वं देवानां संबन्धिना कर्मणर्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनाऽयसा व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पृथ्याऽसि देवानां यज्ञस्य च हिताऽसि । अहं वसुभिर्देवैर्भिर्यसुसंज्ञकैर्देवदेवतया दीक्षाभिमानिन्या गायत्रेण च्छन्दसा च त्वां युनक्ति त्वां युक्तां करोमि । तथा वसन्तेनतुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अथोत्तरांश्चतुरो मन्त्रानाह—

रुद्रेभिर्देवैरभिरिति । एतेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिभागमनुषज्य पूर्ववद्ब्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामिति । अहं यजमानो गायत्रेण च्छन्दसा ब्रह्मणा छन्दो-रहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सञ्चृतस्य पर्त्नीं यज्ञस्य पालयित्रीं दीक्षां नियम-विशेषरूपामारुहमारूढोऽस्मि । मन्त्रीयमृतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्यृते स्थाप-यामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वमृताम् । उच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्तमम् । अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चाद्वक्ष्यामि । वाचाऽपि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चाद्वक्ष्या-द्वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—

महीमू ध्विति । महीमू षु मातरमित्येको मन्त्रः । सुत्रामाणं धृतिवीं ध्यामि-त्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ वैश्वानरो न ऊत्पेत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्यः—‘ सायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्यो धीनागाथी गायति ’ इति ॥

तानेतान्धृतिमन्त्रानाह—

इह धृतिरिति । एतच्चतुष्टयं पूर्ववद्ब्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थशकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

ईकाराय स्वाहेँकृताय स्वाहा ऋन्दते स्वाहाऽ-
वऋन्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदियमानाय स्वाहा
 संदिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय
 स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय
 स्वाहोपरस्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते
 स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
 निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निप-
 द्यमानाय स्वाहा निपञ्जाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा कुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२) वीक्षमाणाय
 स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहो-
 त्क्रस्यते स्वाहोत्क्राभते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
 चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा
 चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-

मानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते
 स्वाहा निकषमाणाय स्वाहा निकषिताय स्वाहा
 यदात्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मे-
 हति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(निषण्णाय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा निकषमाणाय
 स्वाहा सप्तविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

कलः—‘ ईकाराय स्वाहेतुताय स्वाहेत्यधचरितानि ’ इति ॥ पाठस्तु—

ईकाराय स्वाहेति । स्वाद्यं दृष्ट्वा यातुं यो(यं) मन्दशब्दं करोति
 तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतस्वीकृतः ।
 वड्वां दृष्ट्वोच्चैर्वेषेणोत्साहजानितं क्रन्दनम् । विरोधिनमथं दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चै-
 र्घोषणमवक्रन्दनम् । गमनकाले नासापुटयोः श्वासशब्दः प्रोथनम् । स एवानुव-
 र्तमानः प्रप्रोथनम् । तृणभक्षणे वा श्वासशब्दः प्रप्रोथनम् । अथान्तराधरणं
 गन्धः । स एवातीतो घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । संदीय-
 मानो बध्यमानः । संदितो बद्धः । विचृत्यमानो मुच्यमानः । विचृतो मुक्तः ।
 पलायितुमुद्यतः पलायिष्यमाणः । निर्वर्तितपलायनः पलायितः । पलायनपरि-
 त्याग उपरमः । स च भावी भूतश्च । शालाप्रवेशो निवेशनम् । तच्च भावि
 वर्तमानमतीतं चेति त्रिविधम् । पविश्य शालायां स्थितिर्निषदनम् । तदपि पूर्व-
 वत्रिविधम् । एतच्च त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । क्षणमत्रं पादसंकोच आसनम् ।
 पार्श्वस्य भूमिस्पर्शो निपतनम् । पादपसारणं शयनम् । चक्षुषोर्निर्मलिनं संमी-
 लनम् । स्वापो निद्रा । तत्परित्यागः प्रबोधः । बासावलोकनं जागरणम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसंधानं श्रवणम् । तुणस्वाद्यान्वेषणं वीक्षणम् ।
शालाया बहिर्निर्गमनं संहानम् । निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्तनम् । तदनन्तर-
मूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम् । उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरचालनं विधूननम् । पाद-
स्थोन्नमनमुत्क्रमणम् । मन्दगमनं चङ्क्रमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे देशनं
कण्डूयनम् । कुड्यस्तम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम् । अदनादयः पसिद्धाः ।
प्रजा अश्वस्यापत्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टान्यश्वचरि-
तानि संगृह्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ वा॒यवे॒ स्वाहा॒ सूर्या॑य॒ स्वाह॑र्त-
म॒स्य॒तस्य॑तम॒सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑स्य॒त-
स्य॒ प॒न्था॑ अ॒सि दे॒वानां॑ छा॒याऽमृ॑तस्य॒ नाम॒ त-
त्स॒त्यं य॒त्त्वं प्र॒जाप॑तिर॒स्याधि॑ य॒दस्मि॑न्वा॒जिनी॒व
शु॒भः स्पर्ध॑न्ते दि॒वः सूर्ये॑ण॒ विशो॑ऽपो बृ॒णानः॑
प॒वते॒ क॒व्य॒न्पशुं॑ न गो॒पा इर्यः॑ परि॒ज्मा (१) ॥

(अग्नये वायवेऽष्टार्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्र॒जन॑नं प्रा॒तःस॒वने॒ वै ब्र॑ह्मवा॒दिनः॒ स त्वाङ्कि॑र॒त आ॒पो वै सोमो॒ वै

स॒हस्र॑त॒म्याऽजि॑र्ज॒मदा॑ग्निः संव॒त्सरो॒ देव॑स्य॒ विभू॑रार्ध॒नाया॑ग्नये

पृ॒थि॒व्या अ॒ग्नये॑ पृ॒थि॒व्यै भुव॑ ई॒कारा॑या॒ग्नये॑ वा॒यवे॑

वि॒ंश॒तिः ॥ २० ॥

प्रजननमङ्गिरसः सोमो वै प्रतिगुह्णाति विभूर्वीक्ष-

माणाय द्विषश्चाशत् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

कल्प- ' अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेत्येतं हुत्वा ' इति ॥

एतस्मिन्ननुवाके त्रीन्मन्त्रानाह-

अग्नये स्वाहेति । अथ चतुर्थमश्वमन्त्रावाह-

ऋतमसीति । हेऽथ त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदसि । यागरहितानां पुरुषाणां यदृतं तस्याप्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्यवाक्यमपि वाच(चि)कविषयत्वेन व्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह-

ऋतस्य पन्था इति । ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्द्वारेण हि यागो निर्वर्त्यते । तथा देवानां छायाऽसि । यथा घर्मकाले वृक्षस्य च्छाया सुखपदा तथा त्वं सुखपदोऽसि । अत एव त्वममृतस्य नामासि । देवा हि त्वदीयं हविः पशूषमित्येव स्वी कुर्वन्ति । त्वं प्रजापतिरूपोऽसीति यत्तत्सत्यं नात्र कश्चिदुपचारोऽस्ति । प्रजापतेरक्षणेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह-

अधि यदस्मिन्निति । यद्यस्मात्कारणाद्वाजिन्यस्मिन्नश्वे शुभः शोभनो गुणसंघोऽर्धव देवेभ्योऽप्यधिक इव दृश्यते तस्मात्कारणादिवः संबन्धिनो विंशो मरुद्गणाः सूर्येण सूर्यसमानेनाश्वेन सार्धं स्पर्धन्ते यद्यं गुणाधिका अश्वो न गुणाधिक इत्येवं स्पर्धां कुर्वन्ति । तादृशोऽयमश्वः । किंचायमपो वृणान इदं कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन्प्रवते विश्वं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः-कश्यपश्च न । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन्देवः पशुं वृणीते तथाऽयमश्वः कर्मदं वृणीते । देवो हि नानाविधाभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः पशुरूपां हविरतिप्रीतिपूर्वकमिच्छति । एवमश्वोऽप्यनेकैर्होमैः स्तावकैर्धनैश्च परितुष्टः कर्मदं समापयितुमिच्छतीत्यर्थः । कीदृशोऽश्वः, गोपा ऋत्विग्भोजमानानां रक्षकः । इयं कर्मद्वाराऽश्वहेतुः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

परिज्मा परिवः स्वर्गलोकादौ गन्तुं सप्तमः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमो बौधायने-
नापि दर्शितः—‘ सावित्राणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त ’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उच्यन्ते ह्यनुवाकार्थाः सप्तमाद्यपपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्वाद्ये द्वितीये स्तोमसंस्तवः ॥

सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरात्रकः ।

त्रिरात्रः पञ्चमे षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरितः ॥

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रक्षणां देव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ॥

अभिषेत्पशुमाचध्व(श्वं बध्नीयात्)त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णे वाचयित अग्नये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्मूरसीत्यतः ।

अश्वमुत्सृजते देवा रत्निभ्योऽश्वं प्रयच्छति ॥

अनुवाके द्वादशोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

आयनोद्द्रावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश ॥

अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः ।

पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।

पृथ्वी(थी)त्यपि तथा होमा द्वारिंशतिरुद्गीरिताः ॥

भुव इत्युतुदीक्षाख्यमन्त्रैश्चर्माधिरोहणे ।

मन्त्रयेदष्टभिः पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ॥

अष्टादशानुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

ईमश्वचरितैर्होमाश्चतुरशीतिरिस्ताः ॥

अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुनाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्वात्रमपश्य-
न्तमाऽहंरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
यन्य एवं विद्वांसः षड्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं
यन्ति देवसत्रं वै षड्वात्रः प्रत्यक्षः ह्येतानि पृष्ठानि
य एवं विद्वांसः षड्वात्रमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति षड्वात्रो भवति षड्वा ऋतवः
षट्पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतुभिः संव-
त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीथं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याजसार्यनी
स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवृदग्निष्टोमो
भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमे-
वाव रुन्धते सप्तदशः (२) भवत्यजाद्यस्यावरु-
द्भ्या अथो प्रेव तेन जायन्त एकविंशो भवति

(षड्वात्रकथनम्)

प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिणवो
भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै
सदोहविधानिनं एतेन षड्वात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी
हविधानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्तद्धि सुवर्ग्यं
चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या उलू-
खलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै प्राञ्चो यान्ति
प्राङ्गिव हि सुवर्गः (३) लोकः सरस्वत्या
यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारौहन्त्या-
कोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्वास्मिन्प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठां
गच्छन्ति यदा दशं शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति-
तिष्ठन्ति यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
सहस्रसंमितो वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमभि-
जयन्ति यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथैक-
मुत्थानं तद्धि तीर्थम् (४) ॥

(षुष्ठानि सप्तदशः सुवर्गो जयन्ति यदैकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः प्रथमे समुदीरिताः ।

षड्वात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्भात्रं विधत्ते-

साध्या वा इति । साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । आहरणं सामग्रीसंपादनम् । यजनमनुष्ठानम् । यद्यप्ययं षड्भात्रोऽह्निस्वाद्यजातिचोर्दनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत इत्यासिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्रित्यैव विधानं चेत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति-

देवसत्रं वा इति । देवानां सत्रवत्प्रियत्वादिदं देवसत्रम् । तदेव सत्रवत्प्रियत्वं स्पष्टी क्रियते-सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तस्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकवररैवतारूपैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण प्रत्यक्षमुपलभ्यन्तो यस्मादेवं तस्माद्देवानां सत्रवत्प्रियत्वं मुचितम् । एवं देवप्रियत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव देवताः प्रामोति ॥

अत्राहर्गतां षट्संख्यां प्रशंसति-

षड्भात्रो भवतीति । ऋतवो यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठान्यपि षट्संख्याकानि । अतः षष्ठैर्ऋतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरहनोरनुष्ठेये रथंतरबृहद्वैरूपे स्तोत्रे ते विशेषेण प्रशंसति-

बृहद्रथंतराभ्यामिति । शब्दशाल्लभोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वाल्लोकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति । अपि चानुष्ठितारो लोकाद्वयोः प्रतितिष्ठन्त्येव । किंचैव सामनी यज्ञस्याऽऽर्जवेन समाप्तिमापकौ भार्गावतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्संख्याकान्यहानि चोदकप्राप्ता नि विस्पष्टं दर्शयति-

त्रिवृदग्निष्ठोम इति । त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इवात्रापि व्याख्येयाः । तत्र सत्रधर्मातिदेशाभावेन बहुपजमानकत्वनियमाभावादेकवचनेन निर्देशः । इह तु तन्निमित्तसद्भावबहुवचनेन निर्देशः । प्रकृतिरूपे पृष्ठयषडहे त्रिवृदग्निष्ठोमो रथंतरसामा प्रथममहः । पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः ।

(षड्भात्रकथनम्)

सप्तदश उक्थ्यो वैस्मत्तामा तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजतामा चतुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः शाकवरतामा पञ्चमः । त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवततामा षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य षष्ठ्यषेडहस्य स्वरूपम् । तद्विकृतित्वादत्रापि तथावि-
धान्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिक्षुस्तावदेकं धर्मं विधत्ते—
सदोहविरिति । ये यजमानाः सदोहविधानाम्नां मण्डपाभ्यां युक्ताः
षड्भात्रे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्रय्य भवतोऽश्वत्थका-
ष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोराग्नी-
ध्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्राक्षिप्य शकटाकारं
कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तोयं तेषामुपरि भूमाविव मण्डपेः सिमांतव्यमिति ।
इदं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति । रथेनेव चक्रयुक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥
धर्मान्तरं विधत्ते—

उलूखलेति । यथा काष्ठमयस्योऽलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति
तथा यूपमूलं कर्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयेते तत्र तत्र भूमौ स्वननमन्त-
रेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

प्राञ्चो यान्तिस्मि । चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह पाङ्क्तुस्वा गच्छेयुः । स्वर्ग-
लोकस्य प्राग्वर्तित्वेन प्रतिष्ठानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—‘तस्मिन्तस्थितेऽ-
श्वयुः शम्पां प्राचः प्रास्पति’ स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्पट्विंशतं प्राचः
प्रक्रमान्प्रकामति तदाहवनीयः, चक्रीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रे चाऽऽश्रय्य
हविर्धानमाग्नीध्रं चोऽलूखलमुध्नो यूपः प्रकृष्येदुपोत् एव नोपरवान्स्वनन्ति
इति । एकस्मिन्महनि समाप्ते सति परेद्युः पातः शम्पाक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहर-
न्तैर्मनुष्ठाय तस्मिन्नि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

सरस्वत्येति । या सरस्वत्यास्तुष्टा नदी तथा सह तक्षिरे पतिदिनं गच्छे-
युः । एष सरस्वतीतीरगतो मार्गो देवयानो देवान्प्रापयितुं क्षमोऽस्तमेव प्राप्नु-
वन्ति ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

आक्रोशन्त इति । उत्साहातिशयेन क्रियमाणं उच्चतमो ध्वनिराक्रो-

(सप्तमकाण्डे)

शस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसंकोचमन्तरेण जीवनं वर्तिः । तद्विपरीत्येन दारि-
द्र्यमवर्तिः । अवृत्तिरेवावर्तिः । तां चावर्तिमन्यस्मिन्वैरिणि प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठित-
त्वेन संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसंपन्नां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुतिष्ठतः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दश शतमिति । एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति का-
लेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठा-
नादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं समापयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः । गोशते
सति पुरुषस्य शतसंवत्सरायुष्ट्वाब्दाडीशतकसंचारेण शतेन्द्रियत्वादा(आऽऽ)
पुषीन्द्रिये च प्रतितिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पक्षान्तरं विधत्ते—

यदा शतमिति । शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक
उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूना-
धिककालसंभवात् । गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंख्याकैर्भोग्यजातैः समृद्धः
स्वर्गः प्राप्तो भवति ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते—

यदैषामिति । एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रणीयेत, सोऽयमेक
उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृत-
सर्वस्वा भवन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं पापे-
भ्यस्तारकम् । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्रात्र आवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्त्स्या-
मिति स एतः संसारात्रमाऽहंरत्तेनायजत तेन वै स
यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं वि-
द्वान्तसंसारात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पश-

(सप्तरात्रकथनम्)

वस्तानेवाव रुन्धे सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः
पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाऽस्यभ्यस्याव-
रुद्ध्यै त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेजः (१) एवाव
रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो
भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽ-
त्मन्धत्ते त्रिणवा भवति विजित्यै पञ्चविंशोऽ-
ग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्स्यै महाव्रतवानन्नाद्य-
स्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्व-
स्याभिजित्यै यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः
प्रत्यक्षम् (२) विश्वजिति यथा दग्धामुपसीदत्ये-
व उत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्वृहद्रथंतरे
पूर्वेष्वहःसूपं यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत्प्र-
त्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रेक्षां दुहे
तादृगेव तत् (३) ॥

(तेज उपेयुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके षड्रात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥

तमिमं विधत्ते—

कुसुरुबिन्द इति । कुसुरुबिन्दो नामवः । स चोद्दालकस्य पुत्रः । पशु-
मान्वहुपशुयुक्तः । गोछागाधाविपुरुषगर्दभोष्टाः सप्त ग्राम्याः ॥

अथाहःसंख्यां पशंसति—

सप्तरात्रो भवतीति । ग्राम्या उक्ताः । द्विखुरश्वापदपक्षिमरीमृपहस्ति-
मर्कटनादेयाः सप्ताऽऽख्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य इति
सप्त च्छन्दांसि । उभयस्य पशुसमूहस्य च्छन्दसः समूहस्य च ॥

अथाहविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदिति । यथासंभवं पञ्चरात्रषट्पञ्च व्याख्ययम् । श्लोकेन पुरस्ता-
त्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चादित्यादयो महाव्रतधर्माः । तद्धर्मोपेतत्वं महाव्रत-
वत्त्वम् ॥ अत्र काञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षमिति । सप्तमादहनः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वहःसु रथ-
स्वरूढैरूपवेराजशक्वरैर्वतानि पृष्ठानि यदि प्रत्यक्षमुपयुः, अविद्युतानि तथैव
प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । तथा सति सर्वपृष्ठ इति विधानाद्विश्वजित्यापि सप्तमेऽहनि
यत्प्रत्यक्षमविकृतं यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एममुभयत्रापि
(वि) कृतप्रयोगे सति यथा लोके सकृद्दुग्धां गां पुनरपि दागधुं भ्रान्तः पुरुष
उपासीदत्येवमिदमुत्तमं सप्तममहः स्यात् । तथा सत्ययं विश्वजिद्दुग्धगोवन्निः-
सारत्वेन कांश्चिदेकरात्रयागाऽपि न भवेत्, सप्तरात्रयागान्तर्भावोऽपि न संभवतीति
किमु वक्तव्यम् । तस्माद्विश्वजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु
षट्स्वहःसु बृहद्रथंतरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणाऽऽवर्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्व-
वत् । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव यन्तीत्यत्र लोकाभ्यामनु-
ष्ठानं निर्वर्तयन्तीति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सद्भावादाभ्यां लोकाभ्यां
नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहद्रथंतरे द्वे एवानुष्ठाय विश्वजित्य-
विकृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति तथा लोके प्रज्ञां क्षीरं दातुं प्रवृत्तां
प्रसूतां गां पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अष्टरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्याभिति स
 एतमष्टरात्रमभ्यस्तमाऽहरचेनायजत ततो वै स
 ब्रह्मवर्चस्यमबध एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽ-
 ष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर-
 दिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे (१)
 त्रिषदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यत्रायस्याव-
 रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति
 प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति
 विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविं-
 शोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराण्यै महाव्रतवानत्रा-
 यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वेष्टोऽतिरात्रो भवति
 सर्वस्याभिजित्यै (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽभिजित्यै)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—

बृहस्पतिरिति । पूर्वेण कुसुंरुविन्देन बाल्य एवाध्ययनकाले सप्तरात्रस्य
 गुरुमुखेन (ण) निश्चितत्वात् । मनाया उर्ध्वं दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम् ।

इह तु तदभावादपश्यदित्युक्तम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वादिसामवान्तरदिशां च
भिहित्वाऽष्टरूपोपेतत्वात्संख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । पूर्वत्र पञ्चैव पृष्ठचपडहगतान्यहानि । षष्ठः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमः । इह तु तस्य सप्तमत्वात्पाडहिकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणै-
वानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टाः क्षुधं
न्यायन्तस एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निग-
च्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां
लोका अकल्पन्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमा-
नेवाऽऽभ्यो लोकान्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजा-
भ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१) अस्मा इमे लोका
ऊर्जे प्रजासु दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति
त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामं लोकं यथा गुणे
गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या
अशिथिलभावाय ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः
स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसा-
वायुरेवैव लोकेष प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम्
(२) गच्छति नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्ते-

(नवरात्रकथनम्)

जो दधाति यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरा-
त्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य
ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दाधारोत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव (३) ॥

(कल्पन्ते प्रजानां त्रयस्त्रिंशच्च)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा इति । न्यायजितरां प्राप्नुत । प्रजाभ्योऽकल्पत प्रजा-
नां क्षुन्निवारणाय समर्थोऽभूत् । अतो यत्किन्काले प्रजा अनाभावेन क्षुब्ध-
नितरां प्राप्नुवन्ति तदा नवरात्रेण यजेत । इमे भूम्यादयो लोकः सस्यनिष्प-
त्त्यभावेनैतासां प्रजानां क्षुन्निवारणार्थमसमर्था यदा भवन्ति तदानीमेताः क्षुब्ध-
नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयामेने (ने) पाँल्लोकानेतासां प्रजानां क्षुन्निवारण-
समर्थान्करोति लोकेषु सस्यं बहु निष्पद्यत इत्यर्थः । तान्तमर्थाँल्लोकाननु यज-
मानोऽपि प्रजानां रक्षणे समर्थो भवति । ते च लोका यजमानार्थं समर्था
भवन्ति यजमानस्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः
प्रजास्वन्नरसं स्थापयति ॥

अथ नवरात्रं विमज्य तदवयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शय-दृष्टान्तपुरःसरं
प्रशंसति—

त्रिरात्रेणेवेममिति । नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रस्तेन भूलोकं क्षुन्नि-
वारणसमर्थं करोति । स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्यते तदा तेनान्त-
रिक्षं समर्थं करोति । यदा तृतीयवारमावर्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके त्रिवृदङ्गुं सिसृक्षुः पुरुष एकस्मिन्सूत्रे द्वितीयं सूत्रं
योजयति ततस्तृतीयमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुनः पुनरभ्यस्तेनैतस्मि-

ल्लोके प्रथमं समर्थे सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च
सर्वासां प्रजानां धारणाय लोकानामशैथिल्याय च संपद्यते ॥

इदानीमावर्त्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिरादिशब्दत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीय-
मानाः सामगैः सर्वैर्ज्ञातास्त्रयोऽहर्विशेषा विद्यन्ते । त एवात्राहर्विशेषाः कर्तव्याः ।
ज्योतिष्टोमः प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाह-
र्विशेषा अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टी भविष्यन्ति । ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति
गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्तीति ह्यभिधास्यते । एतेषां च स्तो-
त्रियावैषम्येण भेदः । अत एवस्मिन्प्रसङ्गे आम्नास्यते—‘ एरुया गौरातिरिक्तः ।
एकयाऽऽयुक्तः ’ । इति । ज्योतिष्टोमे यावत्तयः स्तोत्रिया गोष्टोमे तावतीभ्यो-
ऽप्येकाऽधिका । आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यामपि शाखायां ज्ञाताः
प्रसिद्धाः । सामशाखायां तु त्रिकदुका इति ज्ञाताः प्रसिद्धाः । त एतेऽत्रानु-
ष्ठेयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रयरूपत्वात्तेष्वयं प्रतिष्ठिति । किं च प्रजानां मध्ये
ज्ञानं गच्छति क्षुब्धवर्तकोऽयमित्येवं सर्वैर्ज्ञातत्वं ज्ञानं ख्यातिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
ज्योतिर्गौरायुरेत्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रः संपद्यते । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—‘ शललीपिशङ्गेनान्न द्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरत्रिरात्रः ’
इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयोगेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रकृतं प्रशंसति—

नवरात्र इति । योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्त्यमानो नवरात्रो
भवति । तदनुष्ठानेनाभिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यजमाने तेजः संपादयति । सकृदनुष्ठि-
तस्त्रिरात्रो द्विरनुष्ठितः षड्रात्रस्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं ते जोऽप्युत्तरोत्तरं वर्धत
इत्यर्थः ॥

तदेवमन्नसंपादनद्वारा क्षुब्धिवारणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोग-
निवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयावी विरक्तालिनरोगयुक्तः । तस्य पुरु-
षस्य पाणा यदा धातुवैषम्याद्धृता धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमेतस्य पुरु-
षस्य ज्योगामयति दीर्घरोग उत्पद्यते । नवरात्रानुष्ठानेन पाणानस्मिन्धारयत्येव,
अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा गतपाणो भवति,
तदाऽप्येतत्कृतुसाध्यादयं पुनर्जीवत्येव ॥

(दशरात्रकथनम्) :

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपाठके एश्वमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दश-
होतारमपश्यत्तमं जुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दश-
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दश-
होतारं जुहुयादशहोत्रेव दशरात्रं सृजते तेन
दशरात्रेण प्र जायते वैराजो वा एष यज्ञो
यदशरात्रो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विरा-
जमेव गच्छति प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यदशरात्रः
(१) य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत
इन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्त-
त्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभि-
व्यावृतमगच्छद्य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृ-
त्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिककुद्वे (२)
एष यज्ञो यदशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकावि-
ंशः ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण
यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः
पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः
पुर इतरा अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देव-
पुरा एव पर्युहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति

नैनमभिचरन्तस्तृणुते देवासुराः संयन्ता आसन्ते
 देवा एताः (३) देवपुरा अपश्यन् यद्दशरात्रस्ताः
 पर्यौहन्त तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स दशरात्रेण
 यजेत देवपुरा एव पर्यौहते तस्य न कुतश्चनोपा-
 व्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवो-
 वोपस्ति कुरुते जामि वै (४) एतत्कुर्वन्ति
 यज्यायांसस्तोममपेत्य कनीयांसमुपयन्ति
 यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताञ्च परस्ताञ्च भवन्त्यजा-
 मित्वा यत्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमिणीषु भवति तेज
 एवाव रुन्धे पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रुन्धे त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे
 सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्य-
 स्थावरुद्ध्य अथो प्रैव तेन जायते (५) एक-
 विंश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूप-
 ह्व्य उपहवमेव गच्छति त्रिणवावग्निष्टोमावभित
 ऐन्द्रीषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु
 प्रतिष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्व-
 स्याभिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रस्त्रिकुक्ष एता

वै जायत एकत्रिंशच्च)

(दशरात्रकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके नवरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । प्रजाः सिसृक्षुः प्रजापतिरादौ तत्साधनभूतं दशरात्रक-
तुमुत्पादयितुं तस्यापि साधनभूतं दशहोत्राख्यं ' चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् ' ।
इत्यादिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्तं निश्चित्य तेन मन्त्रेण हुत्वा कर्तुं च सृष्ट्वा
प्रजा असृजत । तस्मिन्मन्त्रे चित्तिः सुमितारभ्य सामाध्वर्युरित्यन्तैर्वाक्यैर्होम-
निष्पादकानां सुगन्दीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोत्रा । यद्वा तैन्मन्त्रा-
भिधानी पुरुषो दशवारमाहूतः प्रत्यशृणोत् । तस्मादयं दशहोत्रा । तथा च
होत्राख्येण समाम्नायते—' आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयन । तस्यै दशमं हूतः
प्रत्यशृणोत् । स दशहूतोऽभवत् । दशहूतो ह वै नमिषः । तं वा एतं दशहू-
तं सन्तम् । दशहोत्रेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिया इव हि देवाः । इति ।
तमेतं मन्त्रं दशरात्रदीक्षार्थं जुहुयात् । तेन होमेन दशरात्रकर्तुं सृष्ट्वा तेन
दशरात्रेण प्रजामुत्पादयति ॥

अथ दशसंख्यामुपजीव्य कर्म प्रशंसति—

विराजो वा इति । दशसंख्याया विराट् संबन्धित्वाद्विराट्छन्दःसाध्यमजं
पामोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टत्वेन क्रतोस्तत्संबन्धमुपजीव्य प्रशंसति—

प्राजापत्या वा इति । प्रजोत्पादनलक्षणं फलमभिवाय पापक्षयलक्षणं
फलमभिधातुं विधत्ते—

इन्द्रो वा इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत्,
न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । भो इन्द्र गच्छ गच्छेत्येवमेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति,
न तु कश्चिद्राजस्वामिन्निति व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुखादश-
रात्रं कृतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमन्योऽप्येतदनुष्ठाय प्राप्तना
भ्रातृभ्येण च विधेयं गच्छति ॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःषु त्रयाणामहूनां वृषभसंबन्धिककुत्साम्येनौचर्यं
संपाद्य प्रशंसति—

त्रिककुट्टा इति । त्रीणि ककुत्सदृशान्युन्नतस्तोमयुकान्गहामि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुन्नतमहस्त्वयमिति, तदुच्यते-१ः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । पथमवृत्तीययोस्त्रिवृदग्निष्टोमयोरहनो- नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती पृष्ठ- भागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्था- नीयं, चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरहनोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रय- स्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयं, त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्त- मनवमयोरहनोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एतं माहिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनोन्नत्येन प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यज- मानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अथाभि- चारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते-

अभिचर्यमाण इति । यमुद्दिश्य शत्रुरभिचारं करोति सोऽयमभिचर्य- माणः । स चाभिचारबाधपरिहाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन्ननुष्ठिते सति देवानां यानि पुराणि बद्धाविधशूरभटभृत्यपरिपूर्णाणि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः शत्रुरभिचरति सोऽप्येनं न हिमस्ति, तस्य हिंसितुमक्ष- मत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाध एतस्य यजमानस्य संभवति ॥

अभिचारबाधनिवृत्तिफलमुक्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधातुं विधत्ते-

देवासुराः संयत्ता इति । देवाश्चासुराश्च यत्न युद्धोद्यतस्तदानीं देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परित- स्तानि स्थापितवन्तः । तेषां वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ता असुराश्च पराजिताः । ततो भ्रातृव्यान्यजमानोऽपि दश- रात्रेण विजयी भवति । तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं वात्र ककुद्रूपस्य पञ्चदशस्तोमस्य समीपवता त्रिवृदादिस्तोम उपस्तिः क्षीणो भवति । तेन भ्रातृ- व्यमेव क्षीणं करोति ॥

अथास्मिन्दशरात्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

(दशरात्रकथनम्)

जामि वा इति । अथा लोके कश्चिद्राजा मात्यादिर्महर्षी संदमेनुभूय पञ्चदशारिष्टमनुभवन्त्यन्तमलसः क्रिष्टो भवति तथाऽत्रापि द्वितीयेऽह्नि ज्यायांसं पञ्चदशस्तोमं ककुब्धमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽह्नि कनीयांसं निम्नभागस्थानीयं त्रिवृत्स्तोममनुतिष्ठन्तीति यत्तदेतज्जामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र आलस्यपरिहाराय पञ्चदशोक्थपक्ष्पाद्द्वितीयस्मादहनोऽवस्त त्रयमेऽहन्युपरिष्ठाच्च तृतीयेऽहन्यभिष्टोमसामानि यज्ञायज्ञीयाख्यानानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परिहृतं भवति । एवमेकार्षिकोक्थपक्ष्पात्तत्रयादहनः पूर्वोत्तरदिनयोः । त्रयस्त्रिंशोक्थपक्ष्पादष्टमादहनः पूर्वोत्तरदिनयोरप्यभिष्टोमतस्याप्रयोजि (ज) कानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—त्रिवृद्गग्निष्टोम इति ।

आग्निविषयो यज्ञायज्ञीयसामसाध्मोऽन्तिमस्तोत्रगतः स्तोमो यस्य सोऽयमभिष्टोमः । तस्यैवावान्तरविशेषः कश्चिदभिष्टादित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वभिरेव स्तूयते । च सर्वोऽपि त्रिवृत्स्तोमेनैव युक्तः । सर्वत्राभरेव स्तुत्यत्वादाग्नेयीष्वृक्षु सोऽग्निष्टुद्धवेति । तदिदं प्रथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । सर्वास्मामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रिपभातिः ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—

त्रिवृदभिष्टोम इति । सर्वास्मामृचां वैश्वदेवत्वेन पृष्टिप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । तीव्रस्तोमो नाम कश्चिदुक्थ्यावान्तरविशेषः । यस्मिन्नाशीरर्थं गवां शतं दुहन्ति तमुक्थयमभिष्टोमरूपतामापाद्यानुविष्टेत् । पञ्चदशस्तु स्तोत्रेष्वन्तिमस्तोत्रत्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रैस्तेनाभिष्टोमता संन्यते । स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्वृक्षु प्रयोक्तव्यानि । तीव्रस्तोमत्वादेनप्राप्तिर्कचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति । अथ पञ्चममहर्विधत्ते—

एकविंश इति । स्तोमस्यैकार्षिकत्वेन प्रतिष्ठाप्राप्तिः । कवां सौरीत्यादीतिधारणम् । अथ षष्ठमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोम इति । आहनो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । तदनुष्ठानेनावोपहवं सर्वेषामनुज्ञां पूजयित्वा प्राप्नोति ।

अथ सप्तमनवमे अहनी विधत्ते—

त्रिणवाविति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशाख्यस्याहनः पूर्वोत्तरदिनयोस्त्रिण-
वस्तोमयुक्तावग्निष्टोमौ कार्यौ । तत्र सर्वा अप्युच ऐन्द्रस्तेन विजयो भवति ।

तयोरहनोर्मध्यमपष्टममहर्विधत्ते—

त्रयस्त्रिंश इति । ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठासिद्धिः ।

अथ दशममहर्विधत्ते—

विश्वजिदिति । गतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तैःका-
मयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामवं रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रम-
पश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामवारु-
न्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त ऋतवोऽभ-
वन्तर्दातवानामार्तवत्तुनां वा एते पुत्रास्तस्मात्
(१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकाद-
शरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामवं रुन्धते
प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो
भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते सुदाम्य लोकस्या-
नुरूपात्यै पृष्ठयः षडहो भवति षडहो पद-
पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युताः सप्तसरं ते
सैवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मव-

(एकादशरात्रकथनम्)

चंसं गायत्रियामेव ब्रह्मवचसे प्रति तिष्ठन्ति
चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा
त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभ्येन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्य-
ष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती
जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्ये-
कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आतवाः
पञ्चतुष्टेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठायं प्रजामव
रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिग-
हीत्यै (३) ।

(एते पुत्रास्तस्माद्वायुभ्येकात्र पञ्चाशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके-द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठ एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

ऋतवो वा इति । वसन्ताद्यृतवभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तोऽपि
नालमन्त । ते चतुर्विधां कामनामकुर्वन्त । प्रजां सष्टुं समर्थाः स्यामेत्येका
कामना । ततोऽवरोजुं नियन्तुं समर्थाः स्यामेति द्वितीया कामना । तत उत्पाद-
नेन प्रजां लभेमहीति तृतीया कामना । ततो बह्वीभिः पशस्ताभिश्च प्रजामि-
च्छन्तुं अवतिष्ठमेति चतुर्थी कामना । तेषामृतूनामेकादशरात्रेण तत्सर्वं सिध्यम् ।
तवस्ते वसन्ताद्या ऋतवोऽभवन् । प्रजारूपा भूतिमैश्वर्यं प्राप्ताः । तस्मादेते सर्वे
प्राणिनः ऋतूनां पुत्रास्तस्मादावृत्वा इत्युच्यन्ते । ऋतुवदन्येषामपि यजमानानामे-
व तत्सर्वं सिध्यति । अस्यैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधाना-
स्तत्रत्वं द्रष्टव्यम् । नस्तत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थं यमातिचोदना ।
तद्वदमातिदेशानां धर्मविशेषाणां भवजगत् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सप्तम् ।
इतोऽभ्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः ।

एतस्मिन्नुतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते-

ज्योतिरतिरात्र इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य
एकाह उक्तस्तेकाहमवातिगवसंस्थारूपं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ज्योति-
र्विधानात्स्वर्गं जिगमिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाशः कृतो भवति । तच्च
स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते-

पृष्ठयः षडह इति । द्वादशाहे द्वितीयादिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु
रथंतरादिभिः षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः
साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनोदाहृतानि । तेषां संवः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः ।
तथा सति षट्संख्याद्वारेणर्तुप्राप्तिः । तद्द्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते-

चतुर्विंश इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसामा य उक्थ्यः सोऽयम-
त्राष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीप्राप्तिः । तद्द्वारा च
ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्विधत्ते-

चतुश्चत्वारिंश इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य
उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः । तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिष्टुप्प्राप्तिः । तद्द्वारा
चेन्मियप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते-

अष्टाचत्वारिंश इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः
सोऽयमत्र दशममहः । तेन संख्याद्वारा जगतीं प्राप्य तद्द्वारा पशुषु प्रतिति-
ष्ठन्ति । तान्येतानि त्रीण्यहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि-‘तत्संस्तीरुन्दोमा-
नुक्थ्यान्मन्त्रमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति, रथंतरसामा
यमयो बृहद्रथंतरसामा द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गायत्रीत्रि-
ष्टुप्जगतीभिस्क्षरसंख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशादिस्तोमाश्छ-
न्दोमाः । तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सामब्राह्मण एवाम्नायते-‘अष्टाभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया
स तिसृभिः, पशवो वै छन्दोमा यदष्टाभ्यो हिं करोत्यष्टाशफाः पशवः’ इति ।

(एकादशरात्रकथनम्)

त एकस्मिंस्तृचे प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् । तृतीयां स्रुत्यठेत् । द्वितीयपर्याये स्रुत्विश्वतुश्चेति क्रमः । तृतीयपर्याये चतुः स्रुत्विश्वेति क्रमः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाज्जायते—‘ पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः ’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिरेकादशकृत्वः स्रुदितिक्रमः । द्वितीयपर्याये स्रुत्रिर्दशकृत्वः । तृतीयपर्याये एकादशकृत्वः स्रुत्रिः । अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाज्जायते—‘ षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः पञ्चवच्छन्दोमाः ’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिर्द्वादशकृत्वः स्रुत् । द्वितीयपर्याये स्रुत्रिर्द्वादशकृत्वः । तृतीयपर्याये द्वादशकृत्वः स्रुत्रिः । एवं विष्टुच्छन्दोमैरष्टमनवपदशमान्यहानि निष्पाद्यानि ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हन्दि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—

एकादशरात्र इति । अस्य क्रतोर्द्वैष्टारो वसन्ताद्युतदेवताः (वाः) पञ्चसंख्याकास्तैदेवैः संपादिताः पुष्पोद्गमादयः क्रतुसंबन्धिनः स्वभावाः पञ्चसंख्याकाः । एवं मिलित्वा दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेष्वेकादशरात्रानुष्ठानेन प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात्पजां प्राप्नुवन्ति ।

अथेकादशमहर्विधते—

अतिरात्राविति । एकोनविंशस्तोमयुक्तो ज्योत्यमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथमेनाहना सह निर्देशादतिरात्राविति द्विवचननिर्देशः । स्रुत्विश्वतुश्चेति अतिरात्रत्वस्य रूपपापनाय प्रजासाधनस्य क्रतोरुभयतोऽतिरात्रत्वे सति फलभूतायाः प्रजाया उभयतो रक्षा परिगृहीता भवति ॥

इति श्रीमत्त्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रवायवाग्राङ्गह्नीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं
 प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कल्पन्तिमनु प्रजाः
 कल्पन्ते यज्ञस्याकल्पन्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव
 प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनयानति काम-
 स्यैन्द्रवायवाग्राङ्गह्नीयादामयाविनः प्राणेन वा
 एष व्यध्यते यस्याऽऽमर्यति प्राण ऐन्द्रवायवः
 प्राणेनैवेन* समर्धयति मैत्रावरुणाग्राङ्गह्नीर-
 न्येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१) प्राणापानाभ्यां
 वा एते व्यध्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयेत प्राणा-
 पानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखतः परि
 हरन्त आश्विनाग्राङ्गह्नीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै
 देवानामानुजावरो पश्वेवाग्रं पर्येतामश्विनावेतस्य
 देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः
 शुक्राग्राङ्गह्नीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा
 आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) अथै
 गत्वा नि वर्ततेऽन्तोदेवान्तमा रभते न ततः पापी-
 यान्भवति मन्थ्यग्राङ्गह्नीताभिचरन्नातपात्रं वा एत-
 यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवेन ग्राहयति ताजगार्तिमा-
 छंत्याग्रयणाग्राङ्गह्नीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
 स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण
 व्यध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः (३) भव-
 त्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्र-
 यणो वाचैवेनमिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापी-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यान्भवत्युक्त्याग्रान्गृहीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा
 एतत्पात्राणामिन्द्रियं यदुक्त्यपात्रं सर्वेणैवैनमि-
 न्द्रियेणाति प्र युञ्जे सरस्वत्यभिर्भो नेषि वस्य
 इति पुरोरुचै कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवै-
 नमति प्र युञ्जे आ त्वत्क्षेत्रण्यरणानि गन्धेत्याह
 मृत्यार्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न
 गच्छति पूर्णान्ग्रहान्गृहीयादामयाविनः प्राणान्वा
 एतस्य शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः
 प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतामुर्भवति जीव-
 त्येव पूर्णान्ग्रहान्गृहीयाद्यहिं पृजन्त्यो न वर्षेत्प्रा-
 णान्वा एतहिं प्रजानां शुगृच्छति यहिं पृजन्त्यो
 न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां शुचो
 मुञ्चति ताजकप्र वर्षति (५) ॥

(प्रमीयेत मनष्यं कथ्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
 एव पूर्णान्ग्रहान्पञ्चविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाक एकादशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तममारभ्य दशमान्तेषु चतु-
 र्विंशतान्तेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा
 उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रानिति । पूर्वं पितृपितामहादयो यादृश आचारे प्रवृत्ता-
 स्तादृश एवाऽऽचारे पुत्रपौत्रादीनां प्रजानां च प्रवृत्तिर्यथापूर्वतन्म् । एतत्काम्य-

(द्वादशरात्रकथनम्)

मानो द्विदेवत्यग्रहेष्वादावैन्द्रवायवग्रहं गृह्णीयात् । यद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथाऽपि कामसंयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहेत्रे दध्ना जुहे-
तीति सत्यपि नित्यविधा दध्नेन्द्रियकामस्येति पुनर्विधानं तद्वत् । यज्ञस्य तन्म-
कप्रवृत्त्या तत्फलभूतानां प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति । यज्ञस्य विषयं ये
प्रजानामपि विषयं भवति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रहे प्रजा यथापूर्वमेव प्रवर्तन्ते ।
न तु ज्यायांसि पितरं पितामहं वा कनीयान्कश्चिदप्यतिक्रामति ।

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयादिति । यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन
विशुक्तो भवति, प्राणस्य निर्गन्तुमुद्युक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपात्वं प्राण
ऐन्द्रवायव इत्यादिश्रुतिबलादवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत
ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन प्राणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ नैमित्तिकं कंचिद्ग्रहप्रकारं विधत्ते—

मैत्रावरुणाग्रानिति । सन्नरूपे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चि-
न्म्रियत तदा तस्मिन्मरणं निमित्तीकृत्यतरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा
पश्चादैन्द्रवायवं प्रयुञ्जीरन् । सर्वैः सहानुष्ठातुमुपक्रान्तत्वादेकस्मिन्नपि मृते सत्य-
न्येषां प्राणापानौ शिथिलाविव भवतः । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानि-
त्वात्तदीयग्रहस्य प्राथम्ये सत्यादित एव प्राणापानौ परितः समादधते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आश्विनाग्रानिति । स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्नप्यनुजवदवरो
भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं
प्रयुज्य पश्चादैन्द्रवायवादीन्प्रयुञ्जीत । देवानां मध्येऽश्विनावानुजावरौ स्वयं देव-
त्वेन पूज्यौ सन्तावपि भिषक्त्वेनावरत्वमापन्नौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ।
'अपूतौ वा इभौ मनुष्यचरौ भिषजाविति' इति । तथाविधावभिधौ पश्चा-
त्कालान्तरेऽग्रमिव पर्येतां श्रेष्ठचमेव प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्—
'तौ बहिष्णवमानेन पवायेत्वा ताम्भामेतमाश्विनमगृह्णन्' इति । एवं सति य आनु-
जावरोऽस्स्येतस्य समानस्वभावत्वाद्दश्विनौ देवता । तदीयग्रहस्याग्रत्वे सत्यश्व-
नावेबैनं यजमानं श्रेष्ठ्यं पापयतः ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

शुक्राग्रानिति । यो नष्टश्रीकः सन्पुनः प्रतिष्ठां कामयेत सोऽयं शुक्रमादी

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वादसावादित्यः शुक्रः । एष एव प्रकाशानामन्तः
काष्ठाऽन्तिमः । न ह्यादित्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन मनुष्य-
श्रिया अन्तं काष्ठां प्राप्य पूर्वस्मादारिष्यान्निवर्तते । प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादि-
त्यादेव संपत्परमकाष्ठां प्राप्नोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते—

मन्थ्यग्रानिति । अभिचरन्मान्धिनमादौ गृह्णीयात् । परस्याऽऽर्तत्वपाप-
णादिदमार्तपात्रम् । तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानी-
मेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानोत्कर्षमाप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्रानिति । यस्य यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गु-
णैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु तमुत्कर्षं यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृह्णी-
यात् । पित्रादेरुत्कर्षे सति स्वयमुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाक्पापिण्डत्येनेतरव्य-
वहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्तः, आग्रयणस्तु यज्ञस्थोरःप्रदेशवत्सामर्थ्याचारो
वाग्निन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्तदग्रत्वेनैवं यजमानं सदा पाण्डित्यरूपया वाचा
व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेणेन्द्रियेण च समृद्धं करोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि
तदुभयहीनो न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

उक्थ्याग्रानिति । यान्येतानि सोमपात्राणि सन्ति तेषां मध्ये यदुक्थ्य-
पात्रं तदिन्द्रियसामर्थ्योपेतम् । अतस्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारमेनं सर्वेणापि
सामर्थ्येनातिक्रम्य स्वयमनुतिष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्यभि न इति । सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोरुक्तां च पुरो-
रुचमत्र सरस्वतीत्यादिकां पठेत् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचै-
बैनमभिचरितारमतिक्रम्यानुतिष्ठति । इयमृगनाक्षलग्नये द्वितीयकाण्ड उपहो-
माख्ये प्रपाठक एवमाग्नाता—

‘सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । मा पस्फरीः पयसा मा न आधक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म । इति ॥

अस्यायमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वरिष्ठं प्राणधारणरूपं जीवनम-
भिनेष्याभिमुख्येन प्रापय । मा पस्फरीरस्मान्मा हिंसीः । मा न आधक्, अ-

स्नान्मा धाक्षीः । अपि तु सख्या सख्येन वेश्या च प्रवेशनि(नी)पतया च
नेऽस्माञ्जुषस्वास्मासु प्रविश्य सख्यं कुर्वित्यर्थः । किंच त्वत्पसादादरणानि
क्षेत्राणि अरमणीयानि स्थलानि मा गन्म मा पाप्नुयामेति ॥

तमिमं चतुर्थपादमनूय व्याचष्टे-

मा त्वत्क्षेत्राणीति । तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसंबन्धीन्यरणानि यानि स्था-
नानि तानि न प्राप्नोति न प्रमीयत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते-

पूर्णान्ग्रहानिति । यान्यैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि
यथा भवन्ति तथा रोगनिवृत्त्यर्थं गृहणीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य पाणा-
ञ्शुक्लशोक उपद्रवः प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहाणां प्राणरूपत्वाद्दस्य यजमा-
नस्य पाणान्पूर्णग्रहैः शोकात्प्रोचयति । तथा सति यद्यपि मुहूर्तपात्रं गतपाण-
स्तथाऽपि पुनर्जीवित्येव ।

एतमेव प्रकारं पुनरपि वृष्ट्यर्थं विधत्ते-

पूर्णान्ग्रहान्गृहणीयादिति । यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत्तदा वृष्ट्यर्थमेन्द्र-
वायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरणीयानि । यदा वृष्ट्यभावस्तदा यजानां पाण्या
अन्नाभावाच्छोकेन पीयन्ते । ग्रहपूरणेन शोको निवर्तते । तदानीमेव यज्ञेण
वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमह-
स्तस्मात्प्रायणीयेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैन-
मायतने गृह्णाति त्रैष्टुभो वै शुक्लैष्टुभं द्वितीयमह-
स्तस्माद्वितीयेऽह्नञ्शुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णाति जागृतो वा आग्रयणो जागृतं तृतीयमह-
 स्तस्मात्तृतीयेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमाय-
 तने गृह्णात्येतद्वै (१) यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्याप्रोति
 यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंशन्तत एवैनं
 पुनः प्र युङ्क्ते जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो
 जागृत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व
 एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्याव-
 र्तन्ते राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चममह-
 स्तस्मात्पञ्चमेऽहन् (२) ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व
 एवैनमायतने गृह्णाति बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः
 षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमाय-
 तने गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्या-
 प्रोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंशन्तत
 एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते त्रिष्टुभमुखो वै तृतीयस्त्रिरा-
 त्रस्त्रैष्टुभः (३) शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते
 स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु
 पर्यावर्तन्ते वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
 दष्टमेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्माच्च-
 मेऽहञ्जैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा-
 त्येतत् (४) वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्या-
 प्रोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंश-
 न्तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु

पर्यावर्तन्ते पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनै-
न्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य
यद्देशमहं दशमेऽहं नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५).
एवान्तं गत्वा पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वही-
यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तच्छब्दाः स्यन्त्योऽ-
न्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्येतेनैव देवा व्यवा-
हयन्नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-
तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने
नवमेऽहं नैन्द्रवायवो गृह्यते शुक्रस्य वा एतदायतनं
यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
तस्मादनैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽहं चक्रो गृह्यत
आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमहस्तस्मिन्चक्रो
गृह्यते तस्माच्चक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽहं आग्रयणो
गृह्यते छन्दाः स्येव तद्विवाहयति प्र वस्यसो विवा-
हमाप्नोति य एवं वेदार्थो देवताभ्य एव यज्ञे संविदं
दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽहं नैष्ठुम एतद्गृह्यते यज्ञस्य पञ्चमन्यस्या एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः कान्यग्रहमकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
विविधः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढमकारः सूत्रकारेण दर्शितः—
‘व्यनीकां व्याख्यास्याम ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रापणीपोदयनीयौ दशमं चाहः । अधेतरेषां नवा-
नामैन्द्रवायवाग्रं पथममह । अथ शुक्राग्रयणाऽऽग्रयणामेवं विहिता त्रिरूप-

(द्वादशरात्रकथनम्)

नीका परिवर्तते यद्यव्यूहः ' इति । एवं सव्यूहप्रकारमुक्त्वा व्यूहप्रकारोऽपि तेनैव दर्शितः—' व्यूहं त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीपावथेनरेषां दशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे अग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रौ ' इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूहप्रकारोऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्तीनि दशसंख्याकानि तेषु प्रथमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

गायत्री वा इति । यानि मुख्यानि च्छन्दांसि गयत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा । अग्रत्वेन चात्रैन्द्रवायवशुक्राग्रयणा विकल्पन्ते । तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावाप्नोति । ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः । निरूपणीयानां दशानामहनां मध्ये यत्प्रायणीयं प्रथमभाव्यहस्तदपि प्राथम्यस्य साम्याद्गायत्रम् । एवं च सति तस्मिन्प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽह्न्यैन्द्रवायव आदौ ग्रहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात् । एवं च सति स्वसंबन्धिन्येवाऽऽयतने प्रथमाहःस्वरूपस्थाने तमैन्द्रवायवं गृह्णाति ।

अथ दशस्वहःषु द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

त्रैष्टुभो वा इति । त्रिष्टुच्छन्दसः शुक्रस्य द्वितीयस्याह्नश्च पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

जागतो वा इति । पूर्ववद्योजनीयम् ।

एतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञमिति । यदाग्रयणाग्रत्वं च्छन्दांस्पाप्नोति गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति त्रयाणामहनामनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्तत्वादेतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं यज्ञमाप्तप्रथमव्यनीकारूपां त्रिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यग्रत्वात्यैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्रवग्रत्वाग्रयणाग्रत्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया व्यनीका । तद्रूप त्रिरात्रयज्ञोऽनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्यते । किं चोत्तरस्मिंश्चतुर्थेऽह्न्याग्रयणा एवाऽऽदौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यत्रैवाऽऽग्रयणा-

अत्रे यज्ञमदृशंस्त्रिरात्रसमामिं दृष्टवन्तस्तत एवाऽऽग्रयणाग्रत्वादेनं यज्ञं पुनः
प्रयुक्तवान्भवति तस्मादिदं प्रशस्तम् ।

अथ चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वमेव विधत्ते—

जगन्मुखो वा इति । समूढे द्वादशाहं च्यनीका त्रिरात्रवृत्ता । तत्रैकाऽऽ-
वृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रो द्वितीयाऽऽवृत्तिर्द्वितीयास्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूढे द्वाद-
शाह ऐन्द्रवायवोपकपत्वादैनैन्द्रवायवस्य च गायवत्त्वाद्वायवीमुखो भवति, तथाऽ-
प्यत्र जगन्मुखो जगत्पुत्रः कर्तव्यः । आग्रयणाग्रश्च जागत इति पूर्वमेवोप-
पादितम् । तस्माच्चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने
तद्गृहीतं भवति । अपि चाऽऽग्रयणाग्रत्वं स्वकीयमेव जगतीछन्दोऽनुसृत्य पुन-
रावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

राथंतरो वा इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः
स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णादिषादित्यैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रति रथंतरसाम्नो निमित्तत्वश्च-
वणादैन्द्रवायवस्य राथंतरत्वम् । पञ्चमस्याहनो रथंतरसंबन्धस्य शास्त्रान्तरे
प्रसिद्धत्वाद्वाथंतरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्यहनश्च राथंतरत्वसाम्यात्पञ्चमेऽह-
न्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथा सत्येनैन्द्रवायवं स्वकीय एव स्थाने
गृह्णाति ।

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

बार्हतो वा इति । शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याहनश्च बृहत्सामसंबन्धः शास्त्रा-
न्तरे प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्व्यारव्येयम् ॥

तदेतच्छुक्राग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै द्वितीयमिति । च्यनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रो द्वितीयो
यज्ञः । शेषमाग्रयणाग्रत्वद्व्यारव्येयम् ।

अथ सप्तमेऽह्न्यपि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते—

त्रिष्टुङ्मुखो वा इति । यद्यपि समूढे तृतीयस्य त्रिरात्रस्याऽऽद्येऽह्न्यै-
न्द्रवायवाग्रत्वाद्गायत्रीमुख एवायं त्रिरात्रस्तथाऽप्यत्र त्रिष्टुङ्मुखः कर्तव्यः ।
शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपादितम् । तस्मात्सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो गृह्यते ।
शेषं पूर्ववद्व्यारव्येयम् ।

अथाष्टमेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

(द्वादशरात्रकथनम्)

वाग्वा आश्रयण इति । षष्ठकाण्ड आश्रयणग्रहब्राह्मणे वाग्वै देवे-
भ्योऽप्याक्रामदित्युपक्रम्य साऽऽश्रयणं प्रत्यागच्छदित्युक्तत्वादाश्रयणस्य वाग्रूपत्व-
मर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वाग्रूपत्वसामान्यादष्टमेऽहन्वाश्रयणः प्रथमं प्रयो-
क्तव्यः ।

अथ नवमेऽहन्वैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

प्राणो वा इति । षष्ठतौ ग्रहब्राह्मणे वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्त-
त्वाद्वागिन्द्रियस्य च प्राणावान्तरभेदत्वाद्वैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नवमस्या-
ह्नोऽपि प्राणत्वेन स्तुतिरन्यत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसामान्यान्नवमेऽहन्वैन्द्रवा-
यवः प्रथमं ग्रहीतव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै तृतीयमिति । व्यनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रस्तृतीयो यज्ञः ।
शेषमाश्रयणवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ दशमेऽहन्वैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

पथो वा एत इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽयं
दशरात्रस्तं दशरात्रं ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वादन्येन शुक्राग्रत्वादिना प्रति-
पद्यन्ते प्रारभन्ते त एते यजमानाः पथः सकाशाद्भ्रष्टा अधिकेनापथा कुपार्गेण
गच्छन्ति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वेनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः । तथैव सनुवाकादौ
वर्णितम् । यदेतद्दशममहरस्ति स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्रा-
रूपस्य यज्ञस्यान्तः खलु वै समाप्तिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिमदिनेऽप्यैन्द्र-
वायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः । तथा सति यज्ञस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुपार्गे
परित्यज्य सम्यक्पार्गमेव प्राप्नुवन्ति । अपि च यथा लोके बह्वीयसा प्रौढमा-
खाहिना बलीवर्दसमूहेन युक्ता वणिजः प्रतिसारं वहन्ति पार्श्वद्वयगतान्शुभ्रमा-
र्गान्परित्यज्य प्रसिद्ध एव राजमार्गे बलीवर्दः पङ्क्त्याकारो यथा भवति तथा
नयन्ति तद्दत्ताप्यैन्द्रवायवोपक्रामोपसंहारौ द्रष्टव्यौ ।

तमिममैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपं व्यूढप्रकारं लोकप्रसिद्धविवाहसाम्येन प्रशं-
सति—

छन्दास्सिति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्तन्नाः पुरुषा विवाहार्थं भार-
द्वाजगोत्रोत्तन्नां कन्यकामभितो विचारयन्ति, भारद्वाजगोत्रोत्तन्नाश्चेतरां विचार्य
तद्देव विवाहं कुर्वन्ति, एवमत्रापि छन्दोभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवा-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यवाश्वत्थादीनामन्योन्यस्य स्थानमभिधायन्तस्तानि सर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीन्ये-
तेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्यासेन प्रापय-
न्तीत्यर्थः ।

तथैन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति—

ऐन्द्रवायवस्येति । समूहो हि द्वादशाहो व्यूढस्य प्रकृतिः । समूहे हि
प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु रुपनीका त्रिरा-
वृत्ता । तत्र द्वितीयायास्रुपनीकाया मध्यवर्तिना नवरात्रस्य चतुर्थेहन्पुत्रकान्त-
व्यत्वात्तदहरैन्द्रवायवस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय
आग्रयणो गृहीतः । नवमं चाहः समूह आग्रयणस्याऽऽयतनम् । तत्र व्यूढप्र-
कारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवाग्रयणयोः परस्परं
विवाहः ।

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

शुक्रस्य वा इति । समूहगते नवरात्रे यत्प्रश्चममहस्तदेतद्द्वितीयायास्रुप-
नीकाया मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो
गृहीतः । यत्तु सप्तममहस्तदेतत्तृतीयायास्रुपनीकायाः प्रथमदिनत्वादैन्द्रवाय-
वस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः । सोऽयं
शुक्रैन्द्रवायवयोर्विवाहः ।

अथ शुक्राग्रयणाग्रयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

आग्रयणस्येति । यदेतत्प्रश्चममहस्तदेतद्द्वितीयायास्रुपनीकाया अन्तिम-
त्वादग्रयणस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽवर्त्यमानः प्रथमः शुक्रो
गृहीतः । यत्प्रश्चममहस्तदेतत्तृतीयायास्रुपनीकाया मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयो-
र्विवाहः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

छन्दाः स्येवेति । यः पुमानेवमैन्द्रवायवाश्वत्थादीनां विवाहं जानाति स
तेन वेदनेन च्छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान्भवति । स्वयं च धनिकतमा-
त्कुशाद्विवाहं प्राप्नोति । अपि च यज्ञानुष्ठानकाले देवाविषयमभिज्ञानं दधाति
धारयति । यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माल्लोकेऽपीदं कन्यकारूपमपत्य-
मन्यः पिताऽन्यस्मै जामात्रे ददाति ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

अथ मीमांसा -

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे बृहोर्विंशधिकरणे चिन्तितम्—

अथनीकायामैन्द्रवायवशुक्राशानुवादता ।

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणावतितस्तथा ।

विधिराश्रयणाश्रय इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे अथनीका । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेतेषां नवानामहनामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राश्रमथाऽऽश्रयणाश्रमथैन्द्रवायवाश्रमथ शुक्राश्रमथाऽऽश्रयणाश्रमथैन्द्रवायवाश्रमथ शुक्राश्रमथाऽऽश्रयणाश्रमथैन्द्रवायवाश्रमथ शुक्राश्रमथाऽऽश्रयणाश्रममिति । तत्र द्वादशाहगेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राश्रमत्वाश्रयणाश्रमत्वाति विहितानि । तेष्वग्रं रथंतरनिमित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुपपन्न चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्विति । तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि गुणान्तरपरिसंख्यावतिवति चेत् । न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थेऽहन्मप्राप्तस्याऽऽश्रयणाश्रमत्वस्य विधित्तितस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति चेत् । लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयणाश्रमे यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः । न च तात्त्वादविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथंतरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाश्रमत्वातिद्विः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्वि पृष्ठवत् ।

विधिसाम्बादादिमोऽन्त्यो लिङ्गनात्कामे विधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—समूहो व्यूढश्च । तत्र समूहः पूर्वमुदाहृतः । अथ व्यूढ उदाह्रियते—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतेषां दशानामहनामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राश्रमथ द्वे आश्रयणाश्रमे । अथैन्द्रवायवाश्रमथ द्वे शुक्राश्रमे अथाऽऽश्रयणाश्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाश्रमे इति । तत्र समूहस्य तावत्प्रकृतित्वं विवादम् । तद्वद्व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विकृतिरिति संशये

प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः । विधित्ताभ्यात् । यथा समूहप्रकारः कृतवर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृति-
विकृतिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम् । रथंतरबृह-
त्पृष्ठयोर्द्योतिष्ठोपप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः शङ्कः । व्यूढः समूहस्य विकृतिः ।
कुतः । लिङ्गदर्शनात् । 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः' इति
व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि व्यूढे प्राय-
णीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रतदैन्द्रवायवस्याऽऽ-
यतनम् । समूहे तु तदहर्नवानाहर्नानां मध्ये द्वितीयत्रिकादित्वाद्वैन्द्रवायवाग्रम् ।
तच्च व्यूढस्य विकृतितां चोदकेन प्राप्यमाणं विधित्ताग्रयणाग्रत्वस्तुतयेऽ-
नूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कान्येत बहु स्यां प्रजापेयेति कामाय व्यूढो
विधीयते । तथा च सति समूहवत्कृत्यर्थे विध्यभावाद्व्यंतरबृहत्पृष्ठवैषम्येण
विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणे-
ष्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूहस्यैवातिदेशः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्वच्छिन्तितम्—

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्राणां ।

गायत्र्याद्या विपर्यया अर्थेषुक्तिः प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवगानन्दमध्यमः चारिधिकपालानि चोदकगतानि ।
तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टुप्छन्दासो जगतीछन्दस इति
पदत्रयं श्रुतम् । तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्यारोहमन्त्रेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टु-
प्छन्दा जगतीछन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावकेऽयंवादे पठ्यते—'गायत्रो
मध्यमः परिधिस्रैष्टुमो दक्षिणो जागत उत्तरः' इति । तथा कपालविषयं
वाक्यं पठ्यते—'अष्टाकपालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यंदिनीयो
द्वादशकपालस्तृती (स्तवी) पसवनीकः' इति । अत्राष्टत्वादिमिसिद्धिभिः सं-
ख्याभिर्गायत्र्यादिछन्दांसि तत्तत्पादाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते

+ न्यायमालायां मन्त्रेतिपदं न विद्यते ।

(द्वात्रिंशत्तमः)

सति व्युत्पत्तिकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते— ' छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लो-
कमभ्यध्यायन्, गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुभजगत्वा जगती गायत्र्याः ' इति । तत्र
संशयः—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो मन्त्रपवमानपरिविकपालरूपाणामर्थानामुभय-
विधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च होव्यः, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र
मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रयणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्री-
शब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुभशब्दितस्य माध्यंदिनीयस्य भक्षस्य
स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने ।
तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनपवमाने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने । आर्भ-
वपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतः, अणीयान्द्रा-
वीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने,
एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः—छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यति-
क्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतगायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु
गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावा-
दिति रत्नान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वाद-
शरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत् ततो वै स प्राजा-
यत् यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण
यजेत् प्रैव जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा
यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति

१ क. स. छ. 'यत्रश' । २ स. च. 'ने । माध्यंदिनीयो जगत्स्य स्थाने, जागतो
सोऽयं प्रातःसवनीयस्य स्थाने । त' ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके
 अग्निष्टोमौ यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुज्जीरन्व-
 हिर्वा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र
 युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके
 प्रति दधति यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद
 ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावदग्निष्टोमौ
 तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री
 ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं
 लोकम् (२) एति प्रजापतिर्वा एव द्वादशधा
 विहितो यद्द्वादशरात्रौ यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्त-
 रेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्तसद्भ
 वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति
 सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणेरासते ये सत्रमासते
 तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सन्निधौ इति प्रियः प्रजा-
 नाप्रस्थितो भवति य एवं वेद (३) ॥

(अग्निष्टोमौ यत्सुवर्गं लोक प्रियः प्रजानां पञ्च च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढप्रकारो निरूपितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्याहर्विशेषा उच्यन्ते ।

तत्राऽऽहौ द्वादशाहं विधत्ते—

प्रजापातिरिति । अय प्रश्नोत्तरमुखेन (ण) पथममहर्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अग्निष्टोमः प्रायणं पथमभावी येषां सोमया-

(द्वादशरात्रकयनम्)

गानां तेऽग्निष्टोमप्रायणाः । अत एवास्य काण्डस्याऽऽश्वानुवाकेऽभिहितम्—‘तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इति । इति । एवं सति तमग्निष्टोमं परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽह्नि कस्मात्कारणादतिरात्रः प्रयुज्यत इति ब्रह्मवादिनां पक्षः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः—पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयावतिरात्रौ । कनीनिकास्थानीयावाग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यदवान्तरं पृथक्मण्डलमातिकृष्णं तद्दर्शनशक्तिस्थानं, सेयं कनीनिकेत्युच्यते । एवं सति यदि यजमानाः प्रथममग्निष्टोमं प्रयुज्जोरस्तदानीमाधरभूतं गोलकं विना वहिरेवाऽऽकाशपदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽह्नि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ।

तदेवं प्रथममहर्विधायानन्तरभात्रीनि दशाहानि पक्षिरूपं परिकल्प्य विधत्ते—

यो वै गायत्रीमिति । अष्टाक्षरवादां गायत्रीमष्टसंख्योपेतमुक्थ्यरूपमह-रष्टकं पक्षिरूपत्वं परिकल्प्य तद्रूपं गायत्रीत्युच्यते ज्योतीरूपो पक्षौ यस्या गायत्र्याः सा ज्योतिःपक्षा । तादृशीं यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षरूपं ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा तेनानुष्ठतज्योतिरारब्धेन प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्याः स्वरूपमिति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायणोद्योदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे अह्नी विहाय मध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽश्वन्तयोरह्नोरनुष्ठेयौ यावग्निष्टोमौ तौ पक्षस्थानीयौ । ये च तयोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसंख्योपेतसंख्योऽह्नोरनुष्ठेया अष्टानुक्थ्याः सोऽयमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपाया गायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः प्रतिषादितस्यार्थस्थोपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—स्वरूपोऽह्निरूपश्च । तत्र स्वरूपं तावद्विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा इति । योऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशभिः प्रकारैरविर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापतेः पक्षिरूपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः समीपवर्तिनो प्रथमद्वादशयोरह्नोरनुष्ठेयौ प्रायणी-

(द्वादशरात्रकथनम्)

योदयनीयारूपौ यावतिरात्रौ तावपि पक्षायस्थानीयत्वात्पक्षावेव । अग्निष्टोमस्त-
हितयोरतिरात्रयोः पक्षयोर्मध्ये येऽष्टावुक्थाः सोऽयमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपस्य
प्रजापतेः शरीरम् । एव एवंविधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविधः ।
प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण सद्यः स्पृणोति सच्छब्दवाच्यं यदस्ति
तत्पीणयत्येव । किं तद्वाच्यमिति तदुच्यते—प्रजानां प्राणा एव सच्छब्दवा-
च्याः । जन्मान्तरेऽप्यनपायेन सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान्प्राणानेव
पीणयति ।

अथ पस्तुतं सत्ररूपं विधत्ते—

सर्वासां वा इति । ये यजमाना द्वादशाहररूपं सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति ।
आसिधातुः सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यजमानाः सर्वासां प्रजानां प्राणै-
रेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणाः पीता
भवन्तीत्यर्थः । यस्मात्सत्रानुष्ठानं प्राणानां पीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठा-
तृन्दृष्ट्वा किमेते सार्पिण इत्येवमादरेण साश्रयाः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्तमिदं
सत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अथ वेदनं प्रशंसति—

प्रियः प्रजानामिति । सत्रस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा
जगत्पृच्छोऽवतिष्ठते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय
प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं
वैश्वानरं पर्यौहन्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या ऋतवो
वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्तेर्वाधोदधि तदधोति
ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजते

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेऽस्मिन्नैच्छन्तः स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत
 (१) यवं ग्रीष्मायौषधावर्षाभ्यां ब्रीहीञ्छरदे
 माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां तेनेन्द्रं प्रजापति-
 रयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजा-
 वरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्रेऽयं जतेष ह वै कृणप-
 मत्ति यः मन्त्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकृणपमं श्वकृणपं
 गोवां अन्नं येन पात्रेणाग्नं विभ्रति यत्तन्न निर्णे-
 निजति ततोऽधि (२) मलं जायते एकं एव
 यजेतको हि प्रजापतिराध्वनोद्द्वादश रात्रीर्दीक्षितः
 स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वे जायते यस्तपसोऽधि
 जायते चतुर्धा वा एतास्तिस्त्रस्तिस्त्रो रात्रयो यद्वा-
 दशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या
 द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते (३) यान्तुतीयाः
 पात्राणि ताभिर्निर्णोनिक्ते याश्चतुर्थीरपि ताभिरा-
 त्मानमन्तरतः शृण्वते यो वा अस्य पशुमत्ति
 मांसं सौऽत्ति यः पुरोडाशं मस्तिष्कं स यः
 परिवापं पुरीषं स य आज्यं मज्जानं स यः
 सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्यां
 निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
 तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै (४) ॥

(अयच्छद्वि रभते द्वादशाहेन चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमेऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे द्वाद-
शमहर्विधत्ते-

न वा एष इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानरः ।
अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानरशब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽ-
यमन्यतोवैश्वानरः । आदावेवातिरात्रयुक्तो न त्ववसान इत्यर्थः । एतादृश एष
द्वादशाहः स्वर्गलोकं संपादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति तदुच्यते-
एष द्वादशाह ऊर्ध्वाभिमुखोऽतिविस्तृत आसीत् । तस्यावसाननियामकाभावात् ।
अतोऽयमपर्यवसितः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसीत् । तदानीं देवा एतं वैश्वानरशब्द-
वाच्यमतिरात्रं पर्योहन्परितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिरात्रेण नियमितत्वादेनावानयं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवसितत्वा-
त्स्वर्गलोकं संपादयितुमयं प्रादुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादतिरात्रः कर्तव्य इति
विध्युक्तयः ।

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते-

ऋतवो वा इति । पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यृतवो देवा ऋत्यजो भूत्वा प्रजा-
पतिं यजमानमेतेन द्वादशाहेनावाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापतिस्तेष्वृतुषु
मध्येऽधिकां समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वदन्योऽप्यृत्विक्षु मध्ये द्वादशाहयोगेन समृद्धिं
प्राप्नोति । पूर्वत्र यजमानबहुत्वादासिचोदनया विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्त्वम् ।
इह तु यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः ।

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं प्रपञ्चयति-

तेऽस्मिन्नेच्छन्तेति । ते वसन्ताद्या ऋतवोऽस्मिन्समृद्धे प्रजापतौ भागमै-
च्छन् । स च प्रजापतिर्वसन्ताय रसमहं सर्वमपि भोग्यवस्तुगतं सारं दत्तवान् ।
वसन्तकाले हि भोगाविशयः प्रसिद्धः । तथा यवादीन्धान्यविशेषान्ग्रीष्मादिभ्यः
प्रायच्छत् । ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति ।

एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः । अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति-

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेनेन्द्रं प्रजापतिरिति । इन्द्र उत्तमत्वेनाग्रजभ्रातृवत्पूज्योऽपि सन्पुरा कदाजिदनुजवद्वरः सर्वदेवैस्तिरस्क्रियमाणो भूत्वा तत्परिहारोपायं बोधितुं प्रजापतिमुपसोवितवानित्येतावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ' इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत् ' इति । स च प्रजापतिस्तेन द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत् । ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानीमिन्द्रोऽभवत्स्वकयिपरमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान् । तस्माद्याज्ञिका आनुजावरस्य यज्ञ इति द्वादशाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये प्रथममेतेन द्वादशाहेनायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधं निन्दयोजयति—

एष ह वा इति । सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे ' अश्वयुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावश्वयुर्ब्रह्मादिशब्दैर्ब्रह्मविद्यन्ते । एवं सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता शवभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवक्षितः, किंतु पुरुषाश्चादिशवः । किंचानेन यदन्नं भक्ष्यते तद्गौरैव भवति गोनांसभक्षणसमः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्थपात्रे भाण्डे वाऽन्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोधनाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तॄणामधिकः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिषेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढीकरोति—

एक एव यजेतोति । प्रजापतेरेकस्थैव समृद्धिरभूत्, न तु याजकानामुत्तमम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात्फलभावत्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविशेषं विधत्ते—

द्वादश रात्रीरिति । द्वादशसंख्योपेतानां मासानां संवत्सररूपत्वात्संवत्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेव यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्मजापतिरेव भवति । किंच यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जननं तन्न मुख्यम् । किंतु यो यजमानो दीक्षाख्यात्तपसोऽधिजायत एव एव हि जायते मुख्यजननवानित्यर्थः ।

अथोपसद्दिशेषं विधत्ते-

चतुर्धा वा इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्रस्तिस्र एकैकराशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञसाधनसंपादनं भवति । द्वितीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति । चतुर्थराशिगताभिस्तिसृभिः स्वात्मनोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति-

यो वा अस्वेति । यः पुमान्द्वादशाहसत्रे दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं करोति तदा तदीययागे योऽयं ऋत्विग्भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः संबन्धिनमग्नीषोमीयादिपशुहविःशेषमस्ति स ऋत्विक्पुरुषादिमांसभक्षणसमं प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमस्ति स मस्तिष्कं पुरुषादिशिरोगतं मांसं भक्षितवान्भवति । यः परिवारं लाजरूपहविःशेषमस्ति स पुरीषमेव भक्षितवान्भवति । यस्तदीययाग आज्येडाभागं भक्षयति स मज्जानं भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति स स्वेदं भक्षितवान् भवति । किं च स प्रतिग्रहीता स्वयमप्यस्य द्वादशाहकर्तुः शीर्षण्याः शिरस्युत्पन्ना निष्पदो द्वारैर्नर्गच्छन्तीर्मिलिनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ वैतद्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं यो वा अस्य पशुमित्यादेरयमर्थः-यः कश्चिदृत्विग्भूत्वाऽहीनरूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमस्ति सोऽयमस्य यजमानस्यैव मांसमस्ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न याजयेत् । तदेतदयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान्विशेषः-सत्रे तु स्वयम(स्या)पि यजमानत्वात्प्रतिग्रह एव नस्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दृष्टत्वात्प्रतिगृह्य प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ।

अत्र भीमांसा ॥

द्वादशाध्यायस्य षष्ठ्यादेः षोडशधिकरणे चिन्तितम्-

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभिदा नास्त्यस्ति वा न हि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्ञाभिर्वा तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च तत्रैतच्चिन्त्यते-किमहीनसत्रयो-

(द्वादशरात्रकथनम्)

लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति । न नास्तीति तावत्पाप्तम् । कुतः, ज्योतिष्टोमा-
वृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामा-
वृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूप तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—आ-
सीरन्नुपेयुरिति चोदनादयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणं, यजतिचोदना यज-
मानबहुत्वंचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति
राख्यन्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

सत्रमेकः करोत्वाहो बहवः प्रकृताश्चिव ।

एकः कुर्यादिहाऽऽसीरन्नित्युक्त्या बहवो मताः ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तत्र कर्त्रैक्याच्चोदकेन सत्रेऽपि
कर्त्रैक्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादन्येषामृत्विक्त्वादत्राप्यन्ये स्युरिति
प्राप्ते ब्रूमः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाददक्षिणानि सत्राणीत्याहु-
रिति दक्षिणाराहित्यश्रवणादध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत
उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोरारत्विज्यया-
जमानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

ऋत्विजां वरणं सधे कार्यं नो वाऽत्र सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात्कथार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥

अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमृत्विजामाम्नातम् । सोमवत्सत्रेऽपि तत्का-
र्यम् । अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत् । अत एव त-
त्सिद्धये सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमाना-
ननूय वरणंसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वाधातव्यमिति विद्धानि । तस्मादृत्विग्वरणं सत्रे
कार्यम् । मैवम् । सत्रं ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि कथार्थं

(द्वादशरात्रकथनम्)

वरणमपेक्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव क्रयार्थं वरणं त्वद्वैतार्थ-
मिति चेन्न । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरण-
काले कच्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इत्युत्तिजां प्रश्नः कथं संगच्छेत । न च
ऋत्विक्त्वासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यमृत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत
यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वाधित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज
इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमुन्तरे-
णाभ्युत्तिक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽर्त्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानव-
द्वरणं सत्रे लुप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

क्रयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्कीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनाकृत्येनं क्रयो वरणं यथा ॥

सत्कारपुरःसरमग्निहोतेत्यादिमन्त्रेण प्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षु-
र्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्त-
म्बवचनात् । सोमाभिधानप्रकारस्त्वत्र कल्पे दर्शितः—‘ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसं-
स्थेन रथतरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वमुद्गाता भव ।
इति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्षविशेषे नियोक्तुं
योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च प्रकृताविव सत्रे कार्यः । न च दक्षि-
णादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः क्रयोऽपि लुप्ये-
तेति शङ्कनीयम् । निषेधमुपजीव्य कथानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
तथाहि—‘न ह्यत्र गौर्दीयते । न वासो न हिरण्यम्’ इति सत्रे गवादिदानं
निषिध्यते । स च निषेधोऽस्तत्त्वां प्रतीकौ न संभवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां
सत्रे दानमसाकिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते—‘गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
वृक्षश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’
इति । तत्र गोवासोहिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकमाता-
नामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।
‘न ह्यत्र गौर्दीयते’ इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त
एव दानाभावोऽनूद्यते । ‘अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयते’ इति

(द्वादशरात्रकथनम्)

श्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य [च] प्राप्त्यगमकत्वात् ।
तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्दरणवत्तद्विनाभूतः कथोऽपि न कर्तव्यः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आत्रेयदानर्तुयाज्यावृत्ती सत्रेषु नाऽऽचरेत् ।

कुर्याद्वाऽऽनतिछोषाज्जो वर्धार्थं क्रियतां द्वयम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेणाय ददातीति श्रुतम् । ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । सद्बु-
भयं सत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यप्यात्रेयः कर्मक-
रेभ्यो बहिर्भूतस्तथाऽपि तद्दानेन यजमानस्थौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज
आनता भवन्ति । दरणस्य चाऽऽनत्यर्थत्वमृत्विजवरणे पारम्भकालीने प्रसिद्धम् ।
तस्मादानत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेदिति पूर्वः पक्षः । पथमवरणेनैवाऽऽनतिभिद्वेः
कालान्तरे दरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां पारम्भकाले स्वयमङ्ग्ये-
छताया भूतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नाऽऽनतिकरम् । तस्माद-
दृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

वष्टाव्यापस्य वष्टपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

सत्रं वर्णत्रयस्थोन विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्माद्वर्ण-
त्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणामेवाऽऽर्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते ।
ऋत्विकार्ये यजमानाः सत्रे समान्नाताः—‘ये यजमानास्त ऋत्विजः’ इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्या वसिष्ठादिविधानतः ॥

नौराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नौराशंसाविधौ संनिकर्षात्साद्गुण्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते राजन्यवसिष्ठोदीनां न(ना)-
राशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूतपादन्वेषाम् । तत्र वसिष्ठात्रिवध्वश्च शुनक-
ण्वकश्चपसंस्तुतिगोत्रोत्पन्ना ये न(ना)राशंसप्रयाजवन्तः, येवान्धे तनूतपाद-
प-

याजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुतः, न(ना)राशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः—वासिष्ठादीन्यजमानानुद्दिश्य न (ना)राशंसो विधीयते । तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदान्त-रोपात्तत्वाद्विप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ न(ना)राशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यमितरेषां तु वैगुण्यं, तनूनगादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानीं सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋद्धीच्छुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय स्रवांसिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति । तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनाद-वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति भिन्नकल्पत्वरक्षणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः । वा-सिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यान् वासिष्ठस्य ब्रह्मता । रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभाग-प्रशंसात्सोऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहि-तस्य होतृत्वसिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां चाधिकारो नान्येषाम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अनाधातुश्च तर्कि वाऽऽधातुरेवाग्निभो यतः ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्वेनेपदात् ॥

तत्सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः, सत्रिणां मध्ये कस्यचिदा-हिताग्निवे तदीयेष्वग्निषु तेन सह पूर्वतैरनाग्निषु सति तस्य सत्रस्य साध-यितुं अक्षयत्वादिति चेन्मैवम् । आग्निवेद्यत्वात्तद्विधानफलस्य कर्तृगामितां

(द्वादशरात्रकथनम्)

दर्शयति । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नेयो न तेऽधिकारिणः । यश्चाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता नान्यस्य । किं च सोमविकृतीनामिष्टिपूर्कत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मादाधातुरेव सत्राधिकारः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित्संबन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् । कुतः, अविरोधात् । अन्यदीयेष्वाग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—यस्य जुह्वादयः स चेत्सत्रमध्ये म्रियते तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । ‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुह्मासादयति’ इत्येवमनेस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्रप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्स धारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्रे संपादनीयाः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहःसु दिनानि किम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाऽग्निमो यतः ॥

एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठातुं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥

अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश साद्यैस्काश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतिरवादिहाऽऽदिमः ।

अमुख्यकालाङ्गवाधाच्चतुर्होऽहं (षकं) भिद्यते त्रिधा ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृतौः ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य षट्त्रिंशद्विंशता मताः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ससुत्यस्य

१ ख. च. ‘हति यं’ । २ च. ‘दहे दिनमानकम्’ । ३ ख. च. ‘ष्ठानं दिं’ । ४ क. घ. ड. च. ‘स्तथाऽपि’ । ५ ख. ड. ‘यस्काश्च’ । ६ क. घ. ड. ‘भिद्यतां’ । ७ घ. ड. श्रुताः । ८ ख. घ. ‘ताः’ । साङ्गस्य द्वादशाहस्य षं ।

ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसदां च प्राकृतसं-
ख्याबाधनाय पृथग्द्वादशत्वं भुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिर्दिनानि
सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । इदंशस्य कर्माविशेषस्याहनां द्वादशभिरावृ-
त्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सत्यहनां द्वादशत्वं श्रूयमाणं
बाध्येत । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पक्षः । तदाऽपि दीक्षोपसद्व्या-
मङ्गनाभ्यामुपेतस्यैकस्याह्नः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कर्त-
व्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि
तदैवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने बाध्येत । तस्मादङ्गद्वयस्य
प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य
द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पु(रुषवत्पु)थग्द्वादशत्वश्रुत्या
चतुर्विंशदिति सङ्गान्तः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येष्टरेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्योऽसंस्थितत्वेकलिङ्गन्तः ॥

द्वादशाहे श्रूयते 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते' इति । तत्र द्वाद-
शसंस्थेषु सर्वेष्वप्यहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं पिष्टलेपादिकं न
कार्यम् । कुतः, एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिर्नतरेष्विति विशेषनियामका-
भावादिति चेन्नैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गन्तं गतुमाहूनां यानीतराप्य-
हानि तेषु पत्नीसंयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाप्नायते—'न बर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि
तर्हि यज्ञः' इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामहनां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत ।
तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहः संब-
न्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः ।
तथा सति द्वादशानामहनां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि
द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसदादिकं तन्वेणा-

१ स. तत्रापि । घ. छ. च. तथाऽपि । २ स. तथैवा । ३ स. च. 'सद्यो द्वादश
सुत्या इ' । ४ च. 'मुख्यस्य च । ५ क. घ. छ. 'संस्थित्वं स' । ६ स. अ. 'इं हारि-
योजनादिकं त्याज्यम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

नुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तपनुष्ठाय पिष्टलेपादिकं बर्हिष्प्रहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्सुपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याहनः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ मित्राः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याहनो मानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहनां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम्—

सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः ॥

इदमस्मादयते—‘आदिकामाः सत्रमासीरन्’ इति । तत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात् कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात्पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेन्मैवम् । एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात् । अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात्सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो नत्वंशफलकामिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

✓ एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा

चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा

सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा

दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा

त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

शभ्यः स्वाहैकाञ्चविंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
 स्वाहैकञ्चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकाञ्चष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकाञ्चा-
 शीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकाञ्चशताय स्वाहा
 शताय स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नवचत्वारिंशते स्वाहिकाञ्चैकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके द्वादशाहं निममहर्दक्षाविश्वेथोकः । अथ शिष्टेषु दश-
 स्वमुवाकेष्वश्वमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ संस्थितेऽह्न्यमित आहवनीयं षट् तमाश्वत्थानुपर्वत्पान्विमि-
 न्वन्त्यस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपर्वत्पान्विरुक्ष स्वादिरैः सुवैः
 सर्वां रात्रिमन्त्रहोमाञ्जुहवत्याज्यं मधुतण्डुलान्पृथुकाञ्छांजान्करम्बान्धानाः सकू-
 न्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकः यज आज्येन
 युजोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततः ’ इति ।

तत्राऽऽदौ युजामयुजां च मिश्रितानां संवमाह—

एकस्मै स्वाहेति । अत्र त्वेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते । अतः
 एव ब्राह्मणे सामान्नास्पते—‘ एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमे-
 वाऽऽप्नोति ’ इति । अस्य च सर्वात्मकत्वाद्ये ये द्वित्वादिभेदखाबिशिष्टाः पदा-
 र्थास्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपाः तस्मात्प्रजापतिरूपानेतान्सर्वान्पदार्थानुद्दिश्येदं
 स्वाहुतमस्त्वित्येवं थयाम्नातं त्रिंशदाहुतीर्जुहुयात् । अनुकपदार्थसंग्रहार्थं
 सर्वशब्दः ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तद-
शभ्यः स्वाहैकात्र विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
स्वाहैकात्र चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
स्वाहैकात्र षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकात्राशीत्यै
स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकात्र शताय स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथायुजामेकाधिकानां संघमाह—

एकस्मै स्वाहेति । एतैरयुक्संख्यैर्मन्त्रैर्विंशत्याहुतीर्जुहुयात् । न चात्र
पूर्वानुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कनीया । यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवाऽनन्तेषु
प्रजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा-
 ष्ठाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
 चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाऽष्टादशभ्यः
 स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानवत्यै स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्विसंख्यामारभ्य युग्मसंख्यानां संधमाह-

द्वाभ्यां स्वाहेति । तैत्तिरीयसंहितायां त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा
 नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः
 स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहै-
 कात्र विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकात्र
 चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकात्र
 षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकात्राशीत्यै स्वाहा
 नवाशीत्यै स्वाहैकात्र शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अथमेधगतमन्त्रकथनम्)

(त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रिसंख्यामारभ्य विषमसंख्यानं संवमाह-

त्रिभ्यः स्वाहेति । तैरेतमन्त्रैरकोनविंशति संख्याका आहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः
स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा
षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुःसंख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसंख्यानं संवमाह-

चतुर्भ्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चम्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चसंख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसंख्यानां संचमाह-
पञ्चम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

दशम्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशते
स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा
षष्ठ्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा न-
वत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दशम्यो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ दशसंख्यामारभ्य दशोत्तराणां संचं दर्शयति-

दशम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैरेकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके-

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा षष्ठ्यै
स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(विंशत्यै द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथ विंशतिसंख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां संख्यानां संवमाह-

विंशत्यै स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैः षडाहुनीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्यां
शताभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः
शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा सहस्राय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चाशते द्वाविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च सर्वं दर्शयति—
पञ्चाशते स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाऽऽहुतिं हुहयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽयुताय स्वाहा
नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्बुदाय स्वाहा
न्यर्बुदाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽ-
न्ताय स्वाहा परार्धाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहादिष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा
सुवर्णाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१)

(शतायाष्टाविंशतु) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

साध्याः षड्रात्रं कुसुरुविन्दः सप्तरात्रं बृहस्पतिरष्टरात्रं प्रजापतिः क्षुधं
नवरात्रं प्रजापतिर्दशहोतारमुत्तवं ऐन्द्रवायवाग्रान्गायत्रो वै प्रजापतिः स द्वाद-
शरात्रं न वा एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विंशत्यै
पञ्चाशते शतार्य विंशतिः ॥ २० ॥

(अथ्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

साध्या अस्मा इमे लोका मायत्रं वै तृतीयमेकस्मै

पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तमपाठके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ शतसंख्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां संख्यानां संबन्धमाह—
अन्ताय स्वाहेति । अत्र समुद्रादिशब्दाः सर्वे शतसहस्रादिशब्दवदुत्तरो-
त्तरदशगुणसंख्यावाचिन एव । परार्धं ब्रह्मण आयुष्यार्धस्याऽऽवृत्तानां मानुषसं-
वत्सराणामवधिभूता चरमसंख्या । न ह्यतोऽधिका काचित्संख्या कश्चिद्विद्यते ।
परार्धस्य द्वैगुण्ये तु परार्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात्संख्यावृद्धिविश्रान्ति-
स्तत्र दृष्टव्या ।

कल्पः—‘ एताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोपसे स्वाहेत्युवासी
व्युच्छन्त्ये स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युद्धये स्वाहेति व्युद्धायामुद्देश्यते स्वाहेत्युपो-
दयमुद्यते स्वाहेत्युद्यति उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते
हुत्वा ’ इति । अत्र व्युच्छन्त्ये स्वाहेति शास्त्रान्तरमन्त्रः । इतरे त्वत्रत्या एव ।
अत्र ब्रह्मणो राज्यवसाने सति तदीया उपःकालादयोऽत्र विवक्षिताः । यद्वा
मनुष्यमसिद्धाः । एवं सत्युपापक्रम उक्तः । व्युष्टिशब्देन सम्प-
न्नमातदशोका । उद्देश्यच्छब्देन आत्माचिनसमीपदशा । उद्यच्छब्देनो-
दयकालीनदशा । उदिताशब्देनोदयादूर्ध्वमाविनी दशा । स्वर्गशब्देन ध्रुवलोको
विवक्षितः । लोकशब्देन पञ्चाशयुक्तो भूः । अत्रानुक्तसर्वविशेषसंग्रहार्थं
सर्वस्मै स्वाहेत्यन्ते ॥ १ ॥

अत्र प्रपाठकस्य त्रयोविंशत्यनुवाकसंग्रहः—

षड्रात्रः स्याद्द्वितीयाद्ये द्वितीये सप्तरात्रकः ।

अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रकः ॥ १ ॥

दशरात्रः पञ्चमेऽथ स्यादेकादशरात्रकः ।

अत्रैकविंशत्यनुवाकसंग्रहः । तन्त्यमे सौहोऽष्टौ श्रुतः ॥ २ ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वाञ्जहोमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबृहत्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रजं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापा-
वहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहयो वै
प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति
यो भ्रेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहनि
वाक्य उपहृण्यते स हीयते तस्मै च उपहृताय
व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ या व्याह सः
(१) हीयते तस्माद्दशमेऽहनि वाक्य उपहृताय
न व्युच्यमथो खल्वार्हुयज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः
सर्वं लोकमायन्यज्ञस्य व्युद्धिनासुरान्पराऽभाव-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

यन्नि॒ति यत्खलु॒ वै यज्ञस्य॒ समृद्धं॒ तद्यज॑मानस्य
 यद्व्यु॑द्धं तद्भ्रातृ॒व्यस्य॒ स यो वै द॑शमेऽह॒न्नावि॒-
 वाक्य॑ उपह॒न्यते॒ स ए॒वाति॑ रेचयति॒ ते ये बा॒ह्या
 दृशी॑कवः (२) स्युस्ते वि ब्रू॒युर्यदि॒ तत्र॒ न वि॒-
 न्देयु॑रन्तः सद॒साद्बु॒च्यं यदि॒ तत्र॒ न वि॒न्देयु॑र्गृह-
 पति॑ना व्यु॒च्यं तद्व्यु॒च्यमे॒वाथ॒ वा ए॒तत्संप॑राज्ञिया
 ऋग्भिः स्तु॒वन्ती॒र्यं वै स॑र्प॒तो रा॒ज्ञी यद्वा अ॒स्या
 किं चा॑र्चन्ति॒ यदा॒नुच॑स्तेने॒यः संप॑रा॒ज्ञी ते यदे॒व
 किं च॑ वा॒चाऽऽनु॒चर्य॑द॒तोऽध्य॑र्चितारः (३)
 तद्भ॒यमा॑प्त्वाऽव॒रुध्यो॑त्तिष्ठामेति॒ तामि॑म॒नसा
 स्तुव॑ते॒ न वा इ॒माम॑श्व॒रथो॒ नाश्व॑तरी॒रथः स॒द्यः
 पर्या॑प्तुम॒र्हति॒ मनो॒ वा इ॒माः स॒द्यः पर्या॑प्तुम॒र्हति॒
 मनः॒ परि॑भ॒बितु॑मथ॒ ब्रह्म॑ वदन्ति॒ परि॑मिता॒ वा
 ऋचः॒ परि॑मितानि॒ सामा॑नि॒ परि॑मितानि॒ यजु॑श्च-
 थैत॑स्यै॒वान्तो॒ नास्ति॒ यद्ब्रह्म॑ तत्प्रतिगु॒णत आ
 च॑क्षीत॒ स प्र॑तिग॒रः (४) ॥

(व्याह॒ स दृ॒शीक॑वोऽर्चितारः स एकं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

पश्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

पङ्काशाद्या द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिताः क्रमात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन्सवजातमुदीर्यते ॥

(पूर्वोक्तं वदन्तीति वदन्तीति वदन्तीति वदन्तीति वदन्तीति)

तत्र प्रथमे सप्तम्यध्याये कथ्यते— दशमोऽध्यायः विवेच्यते ।
 बोधयिष्यते ।

प्रथमं तावत्प्रमाणानि स्मृतानि कथ्यन्ति तत्र स्मरणायान्येन वचनं प्रति-
 वेद्यते—

प्रजवं वा— इति । यस्मिन् सप्तम्यध्याये तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 बाहल्यात्तस्मिन्नेव सप्तम्यध्याये कथ्यते— तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 नुतिष्ठति । इत्युक्तं प्रमाणानि स्मृतानि कथ्यन्ति तत्र स्मरणायान्येन वचनं प्रति-
 वेद्यते— तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 तस्मात्प्रमाणानि स्मृतानि कथ्यन्ति तत्र स्मरणायान्येन वचनं प्रति-
 वेद्यते— तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 को दृष्टान्त उच्यते—

यथा भवति तथा— इति । पुरुषोऽयं— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 तंमन्यः सन्सर्वेषां परतत्त्वज्ञानं गच्छन्त्येवमुक्तं— तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 मार्गेण गच्छति । यश्चान्यः पुरुषः सद्गतां गच्छन्त्येवमुक्तं— तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 पादेन तं स्थाणुं हन्ति । योऽन्यः पुरुषः— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 सन्धेयं न्येति— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 हीयते रक्षाहेतोः— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-

पुरुषो हीनस्तथा— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 सोऽयं दार्शनिक इहामिषीयते । स यो वा एवम्— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 शमेऽहं न्युपहृत्य— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 मृत्विक्सम्यगनुष्ठानं— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 महर्विशेष्यते । अन्येषु— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-

वक्तव्यं भवति— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 कथमास्मिन्नहनि तदहं विवाहं— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 न वक्तव्यमित्यर्थः । एवं सत्युपहृत्य— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 योऽन्यः कश्चिद्विवाहं— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 लम्ब्य स्वलितानुष्ठानः स— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 योऽन्यो व्याह विकल— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 म्यो हीयते । तस्मात्कारणादीन्— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-
 न व्युच्यं विकलमङ्गं— इति । तत्रैव स्मृतं यत्किञ्चिद्वाङ्म-

पञ्चांतरमाह—

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

स्योत्तरं संपन्नम् । अथ कथं सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते—प्राणिनां मध्ये परस्परपकार्योपकारित्वस्य सद्भावात्केचिद्वर्चकाः [अर्चनीयाश्च] । तत्र पार्त्तिकित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा अर्चन्ति, यदानुचुर्येऽपि पुरुषा अर्चयितारः, तदुभयमप्यर्चनीयार्चयितृप्राणिस्वरूपमस्यां पृथिव्यामेव वर्तते । तस्मात्सर्वतोऽर्चनादिव्यवहारं कुर्वतः प्राणिजातस्याऽऽधार इति भूमिरियं सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्पराज्ञियाः संबन्धिन्य ऋचो भूमिर्भूम्नेत्यादयः । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे समाम्नाताः । ताश्च तत्रत्ये ब्राह्मण एतन्नाम्ना व्यवहृताः—‘ सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाहैपत्यमादधाति ’ इति । तस्माद्भूमिर्भूम्नेत्यादिभिरेव स्तुतिं कुर्युः । स्तोतृणामत्र कोऽभिप्राय इति सोऽयमुच्यते—पदेव किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा अस्यां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपर्यर्चयितारस्तदुभयस्वरूपमपि स्तोतारो वयं प्राप्य तच्च स्वाधीनं कृत्वा पश्चादुत्तिष्ठामेत्येवमेताभिर्ऋग्भिः स्तोतृणामयमभिप्रायः ।

स्तोत्रान्तरेभ्यः कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

तामिर्मनसेति । इतरैः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते । तामिस्तु सर्पराज्ञीभिरत्र मानसप्रहस्य प्रवर्तमानत्वान्मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते—बलवद्भिरथैर्युक्तो रथोऽध्वरथः । अध्वरथस्तु संकीर्णजातयोऽस्यन्तबलशुक्लास्वामिर्युक्तोऽध्वतरीरथः । तयोरन्यतरोऽप्येकस्मिन्नेव दिने भूमिमिमां कृत्स्नां व्याप्तुं मर्हति । मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वा भूमिं व्याप्तुमर्हति । अनिष्टं च सर्वं तिरस्कृतुमर्हति । तस्माद्भूमिविषयाभिर्ऋग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ होता चतुर्होतृन्वाचष्टे ’ इति, तदिदं विधत्ते—

अथ ब्रह्मेति । पूर्वोक्ताभिर्ऋग्भिः शंसनकाले यत्र यत्राध्वर्युः प्रतिगरं प्रयुक्ते तत्र तत्र प्रतिगरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात् । ‘ ब्रह्म वै चतुर्होतारः ’ इति श्रुत्यन्तरात्तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । ‘ पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः ’ । इत्यादिक आरण्यकाण्डाम्नातश्चतुर्होतृमन्त्रः । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिताः । अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां पृथक्प्रतिगरं सूत्रकारो दर्शयति—‘ ओमिति दशहोतुः प्रतिगरस्तथेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्तथेति षड्होतुररात्म होतारिति सप्तहोतुः ’ इति । शंसितुः मोत्साहजननं प्रतिगरः । तत्प्रतिगरविषयत्वेनास्य एक एवोक्तः । सर्वे दशहोत्रादिमन्त्रा

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

होत्रा वक्तव्याः । तत्सर्वमत्र संगृह्य ब्रह्म वदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रा-
न्तरपरित्यागेन ब्रह्मण एव वदने हेतुरुच्यते—यं ऋगूपा मन्त्रास्ते परिमिताः
क्वचित्क्वचिदेव प्रयोज्यत्वात् । एवं यजुषां साम्नां च परिमितत्वम् । यत्तु ब्रह्म-
शब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातमेतस्यैवान्तः परिमितत्वं नास्ति बहुषु पदेशेषु प्रयो-
क्तव्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातं प्रतिगृणते प्रतिगरार्थमुद्युक्ता-
याध्वर्यवे होत्रा ब्रूयात् । सोऽयं होतृमन्त्रसंघः प्रतिगीर्यत इति प्रतिगरः, अध्व-
र्युर्कर्तृकायाः प्रतिगरक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे त्रयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘अमया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रश्च
रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णातीति मानसं प्रजापत्यं गृह्णाति’ इति । अय-
मर्थः—पृथिवी पात्रं समुद्रः सोऽहसद्रसः प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य
ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्योऽहोभ्यो भिन्न-
महस्योदशेऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कुतः, स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन
द्वादशाहस्य स्तुतिरेवाम्नायते—‘द्वादशाहस्य हतरसानि च्छन्दोऽसि तानि
मानसेनाऽऽप्याययन्ति’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याङ्गिभ्यो भवितुं
युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—‘वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्’
इति । एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः—दशमस्याहोऽङ्गं तत्स्याद्वि-
सर्गोक्त्यादिभ्यः । ‘एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम्’ इति विस-
र्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरे त्वे द्वादशाहसमारब्धा
च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मा-
दङ्गम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रकरणे

प्रत्ययानुक्रमः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्राठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वादशाहमाजिनः प्रसंशाऽभिहिता । अथ तृतीये त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

एष वा आप्त इति । योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहदेकदिनाधिक्येन फलाधिक्योद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत् । तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविधस्याह्नः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ।

अथ विशेषं विधत्ते—

अतिरात्र इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयौ द्वावेवातिरात्रौ । अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः । तेन लोकत्रयमाप्तिः । अत्राहः क्लृप्तिं सूत्रकारो दर्शयति—‘ अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ’ इति । यद्यपि चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशश्चत्वारिंशस्त्रय एव छन्दोमा विद्यमानास्तथाऽप्यन्तालोपो वृद्धिर्वेति न्यायिनाष्टाचत्वारिंशस्याऽऽवृत्त्या चतुस्तंख्या पूरणीया ।

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते—

प्राणो वै प्रथम इति । व्यानेनोदानादीनामप्युपलक्षितत्वादुदानेनोपसंहारो न विरुद्धः ।

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रस्तस्य छन्दोमानामधस्तात्सूत्रकारः शाखान्तरानुसारेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं दूषयित्वा छन्दोमानामुपरि स्थानं विधत्ते—

तदाहुर्वाग्वा इति । योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाकस्वरूपः । तत्रत्येष्वहःसु विद्यमानानां स्तोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन्द्वादशाहे क्लृप्तत्वात् । एवं च सति षडहस्यं छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतं क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्याः । तथा सति यजमानस्य वागुपक्षयशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्वस्तोमातिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोगः । एवमुपरिष्ठादनुष्ठाने सति संततामेव वाचं प्राप्नोति । न तु यजमानस्य वागुपक्षीयते ।

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पशवो वा इति । सत्सु प्रयः पशून् पश्वाद्ब्रूतक्षीरादिरूपमन्नाद्यं युक्तम् ।

तस्मादन्नरूपस्य महाव्रतधर्मकस्यातिरात्रः परिष्ठादेवानुष्ठानं न्याय्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो
वै त उभयोर्लोकयोराध्नुवन्नस्मिंश्चामुष्मिंश्च य
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोक-
योर्ऋध्नुवन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च चतुर्दशरात्रो भवति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयोऽपामव-
रुद्ध्यै यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव
तैर्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भव-
न्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः
स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भव-
तोऽधिराजा एव समानानी भवन्त्यतिरात्रावभितो
भवतुः पस्विगृहीत्यै (२) ॥

(पृष्ठानि चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
यते । तमेतं विधत्ते-

आदित्या इति । तत्राह्नां संख्यां प्रशंसति-

चतुर्दशरात्र इति । ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्चासकृद्व्याख्याताः ।

प्रायणीयोदयनीययोर्भध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकानि हानि विधत्ते-

यत्पराचीनानीति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकवररैवतसामसाध्यैः पृष्ठ-
स्तोत्रैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वं, विपरीत-
क्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन लोकद्वयमाप्तिः ।

एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति-

त्रयस्त्रिंशदिति । त्रिवृत्तश्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश
इत्येष स्तोमानां षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिणव एकविंशः सप्तदशः
पञ्चदशस्त्रिवृदित्ययमवरोहक्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशस्तहःसु मध्ये षष्ठसप्त-
मयोरह्नोर्नैरन्तर्येण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं
गच्छन्ति । किंचैतावन्येषां स्तोमानामधिराजवर्वाचीनानां तत्रान्वर्भावात् । अतो
यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते-

अतिरात्रादिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत्तं देवा अन्वायन्ता-
मादित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अन्नवन्त्यान्पशू-
मुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मज्जिति तेभ्य एतं चतु-
र्दशरात्रं प्रत्यौहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोक-

(अग्न्यज्ञतुर्दशरात्रकथनम्)

माऽरोहन्त्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशून्प्रत्यौहन्पृष्ठैरा-
 दित्या अमुष्मिँल्लोक आध्नुवन्त्यहाभ्यामस्मिन् (१)
 लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत
 उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नुवन्त्यस्मिन् आमुष्मिँश्च
 पृष्ठैरवामुष्मिँल्लोक ऋध्नुवन्ति इत्यहाभ्यामस्मिँल्लोके
 ज्योतिर्गौरायुरिति इत्यहो भवतीयं वाव ज्योति-
 रन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति
 यदभ्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
 भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
 न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथंतरमसो बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
 स्रुती ताभ्यां च सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा
 एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि
 पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति प्रत्यर्वरूढ्या
 अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति चतु-
 र्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्जं विराड्-
 विराजैवाज्ञायमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो
 दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः परि-
 गृहीत्यै (३) ॥

(आध्नुवन्त्यहाभ्यामस्मिन्सविवधत्वाय प्रतिष्ठित्या

एकत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अन्यश्चतुर्दशरात्रकभवनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपत्राठके पञ्चमोऽनुवाकः)

चतुर्थेऽनुवाक एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते ।

तमेव विधातुं प्रस्तौति—

प्रजाप्रतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजाप्रतिः स्वर्गं गवस्तदा प्रजाप्रतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । तान्देवाननु पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तानादित्या-
न्यशूनुभयविधान्दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—यान्पशूनुपेत्य मनुष्यैः सहि-
ताः सर्वे वयमर्जीविष्म ते पशवः सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आग-
तानामादित्यानां पशूनां च मध्य आदित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्य
भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपाय इति विचार्येत्तं चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्त-
मनुष्ठतवन्तः । तत्रैवमहःकल्पितः—आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायु-
रित्यारोहरूपस्तिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूप-
स्तिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठशब्दाभिधेयैः षडभिर-
होभिरादित्याः स्वर्गमारोहन् । प्रत्यावृत्तियुक्ताभ्यां त्र्यह्याभ्यां देवाः पशून्स्मि-
ल्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः । तत्राऽऽदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः ।
पशवस्तु त्र्यह्यामस्मिल्लोके समृद्धिं गताः ।

तदिदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथाऽऽरोहरूपं प्रथमं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलित्वा
त्र्यहः । तेन च त्रित्वसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ।

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानीति । विवधशब्देनोभयतः शिक्शोपेतः क्षीराज्यादिवाही
काष्ठविशेष उच्यते । तस्य चोभयोः परः समानः । एवं सत्यत्रायं पृष्ठयः
षडह आदावन्ते वा यद्येकस्मिन्पार्श्वे च तत्र परद्वयसाम्याभावाद्बिबधलक्षण-
मिदं कर्म स्यात् । अतो विवधसदृशत्वाय पृष्ठरूपान्यहानि मध्ये कर्तव्यानि ।
किंचैतानि पृष्ठानि शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात्तद्रूपाणि । तस्मात्तेषां
मध्यतोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यं च मध्ये धृतं भवति ।

अथ तेष्वहःसु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजादितापान्यपवादितुं विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । प्रथमतः तृतीयपञ्चमेऽहःसु रथंतरासाम्ना पृष्ठस्तोत्रं

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

निष्पादनीयम् । द्वितीयचतुर्थपष्ठेष्वहःसु बृहत्साम्नेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यम् ' साध्या वै देवाः सुवर्गकामः ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं अहं विधत्ते-

पराञ्चो वा इति । ये यजमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्याहान्यनुवि-
ष्टन्त्येते यजमानाः प्रत्यावृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात्प्रत्यवरोहाय
प्रत्यावृत्त आधुगौर्ज्योतिरित्येवंविधरूपहः कर्तव्यः । अपि चायं अग्रहोऽस्मिन्नोके
प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादुभयोरपि लोकयोः समाधिं प्राप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्गतां संख्यां पशंसति-

चतुर्दशैतास्तामामिति । चतुर्दशरात्रकतुगता या रात्रय एताश्चतुर्दश-
संख्याकास्तासां मध्ये या रात्रयो दशसंख्याकास्ताभिः संख्यासाम्पाद्विराद्वा-
राऽनप्राप्तिः । यास्तूपारेष्टाच्चतस्रो रात्रयस्ताभिः संख्यासाम्पाच्चतुर्दिक्षु पति-
तिष्ठन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै सद्यद्वेदेवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमना-
च्छत्सं प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छत्तथाऽऽरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभि-
देवतामेव्यावृत्तमगच्छद्य एव विद्वांसः पञ्च-
दशरात्रमामत व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण
गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति अग्रहो भवतीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरेव लो-
केषु प्रतितिष्ठन्त्यन्त्रं वा एतद्यद्वन्द्वोमं यच्छ-

न्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
 पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो
 भवति पञ्चदशो वज्रो वर्ज्यमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र
 हरन्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृही-
 त्यै (२) ॥

(अन्तरिक्षमिन्द्रियस्यैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे द्वितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

इन्दो वै सृष्टृकृत्ति । देवस्वामित्वार्थोऽभिन्दः स्वामित्वमलभमानोऽन्या-
 भिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत् त्वं व्यावृत्तिं प्राप्स्यस्य । ततः प्रजापतिं गत्वा
 प्रजापत्युपदेशात्पञ्चदशरात्रमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्राप्स्यस्य । तद्वदन्धेऽपि तमनुष्ठाय
 पाप्मना भ्रातृव्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ।

तत्रैकं व्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । अथ चतुरश्रच्छन्दोमान्पृष्ठचं षडहं च विधत्ते—

असत्रं वा इति । नाम च्छन्दोपरहितस्य सत्रत्वनिषेधे तात्पर्यं, किंतु
 च्छन्दोमवतः प्रशंसनीयां तात्पर्यम् । अत एतस्य च्छन्दोमवत्त्वे सति प्रशस्तं
 सत्रं भवति । किंच पृष्ठसंज्ञकैरहोभिर्देवताः प्राप्नुवन्ति । छन्दोमैश्चतुर्भिः पशू-
 न्प्राप्नुवन्ति । किंच पृष्ठानां षण्णामहनामोजोवीर्यरूपत्वाच्छन्दोमानां चतुर्णा-
 महनां पशुरूपत्वाच्च तदनुष्ठानेनोमे (भय) ओजआदिषु प्रति तिष्ठन्ति । तस्मात्प-
 ठयः षडहश्चतवारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतामहः संख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदशस्तोमस्य हिंसाहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तद्धेतुत्वं च
 हेतुव्यासणे समाम्नातम्, ' तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इति । एत-

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

त्संख्यासाध्येन पञ्चदशरात्रस्यापि वज्ररूपत्वात्तदनुष्ठातासो भ्रातृव्येभ्यो वरं
प्रहरन्त्येव ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । अल्प कतोरिन्द्रेणानुष्ठितत्वादबोद्धव्यपरिग्रहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थसंग्रहे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकण्ठे तृतीयपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै क्षिप्रिल इवाप्रतिष्ठित आतिरोऽसु-
रेभ्योऽविभेत्स राज्ञेति सुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदश-
रात्रं वज्रं प्रादच्छत् तस्मैरात्रपराभाव्य विजित्य
श्रियमगच्छदाजिह्वा पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
रात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत् य एवं
विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव परा-
भाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निहृता पाप्मानं निः
(१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्नधत् एता एव पशव्याः पञ्चदश वा
अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरं पशवोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पशव्या एता
एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
मासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो
लोकस्तस्मात्सुवर्ग्या ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भव-
तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२) गौरसावायुरिमा-
नेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विचि-
वधः स्यान्मृदोः पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृह-
 द्रथंतराभ्यां यन्तियं वाव रथंतरमसो बृहदाभ्या-
 मेव यन्तयथो अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याज्जनायनी स्त्री ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)
 यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
 पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति
 प्रत्यवर्कृष्टा अथो प्रतिष्ठित्या उभयोलोकयोर्ऋ-
 दध्वोत्तिष्ठन्ति पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा
 विराड्रै विराड्विराजैवाच्चाद्यमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो
 भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनां परि-
 गृहीत्यै (४) ॥

(गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजायै द्वे च

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अयं सप्तमि द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै शिथिल इति । इन्द्रः कदाचिच्छिथिलो योद्धुमसमर्थः सेना-
 रहित एकाकी दरिद्र इवैकवावस्यातुमसुरोपद्रवराहितं स्थानमलभमान आसीत् ।
 सोऽसुरेभ्यो भीतः सन्प्रजापत्युपदेशाद्वज्रगगानं वक्ष्यमाणं पञ्चदशरात्रकृतुम-
 नुष्ठाय तेन तानसुरान्पराभूताकृत्वा स्वयं विजित् अभियमाप्नोत् । तस्मिन्कौ
 यदिदमग्निष्टुताख्यं द्वितीयमहस्तेन स्वयैव गच्छेत् पाप्मानं निर्गन्धवान् । अवशिष्टेन

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

पञ्चदशरात्रकृतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमभातं शरीरं बलभिन्द्रियपाटवं युद्धे विजयोत्साहं च स्वस्मिन्संवादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वांस इति । इन्द्रवदन्येऽपि यजमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ।

एतस्मिन्कृतौ विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका रात्रीः प्रशंसति—

एता एव पञ्चास्या इति । अस्मिन्कृतौ या रात्रय एताः पशुभ्यो हिता-
स्तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । कथमिति तदुच्यते—एकस्यार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः
सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते । पशवश्च संवत्सर-
मात्रं गर्भे स्थित्वा प्रजापन्ते । तस्मात्ता रात्रयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्गा इति । पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्त्वां
स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्ठोमानुष्ठानद्वारा स्वर्गप्राप्तिहेतुः । तस्मादेता
रात्रयः स्वर्गाय हिताः ।

अथाहर्षिशेषा विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहः स्तुत्यैवोच्चीतविधिरु-
मिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्टुता प्राप्त्वा न निरदहनेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं
अहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पृष्ठचषडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानीति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

आरोहरूपस्यहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं अहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ क्रतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशैतास्तासामिति । ऊर्ध्वपा सह दिशा पञ्चत्वम् । अन्यत्पूर्व-
व्याख्येयम् । प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । इन्द्रेणानुष्ठितत्वादिन्द्रियहेतुत्वं, वजरूपत्वाच्च वीर्यहे-
तुत्वं, पशव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात्पञ्चाशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१ ख. निर्दहन्त इति । २ ख. घ. छ. च. तत ।

(सप्तदशरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयताञ्जादः स्वामिति स एतश्च
 सप्तदशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ब्रह्म वै सोऽ-
 ञ्जादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽ-
 ञ्जादा एव भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः
 संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथा पञ्चा-
 क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धतेऽसंज्ञं
 वा एतत् (१) यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
 तेन सञ्ज्ञं देवता एव पृथैरव रुन्धते पञ्चच्छन्दोमै-
 रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चच्छन्दोमा ओजस्येष
 वीर्यं पञ्चषु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति
 सप्तदशः । प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या अतिरात्रा-
 वभितो भवतोऽञ्जादस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(एतत्सप्तविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथाष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । अथैतदीयेन्द्रहःसु ज्योतिर्गौरादुरित्त्वेवंविधमहनां पञ्चकं
 विधत्ते—

पञ्चाहो भवतीति । द्विरावृत्ते ज्यहे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवाशिष्टः
 पञ्चाहः । हेमन्तशिशिरयोरेकीभावाद्दत्तानां पञ्चत्वम् ।

अथ पृष्ठं षडहं चतुरश्रच्छन्दोमांश्च विधत्ते—

असंज्ञं वा इति । पूर्वमद्व्याख्येयम् ।

(विंशतिरात्रकथनम्)

कृतुगवां रात्रिसंरूपां प्रशंसति—

सप्तदशरात्र इति । आश्रावयेत्पादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात्पञ्चाशदेः सप्त-
दशत्वम् ।

प्रायणीयोक्षणीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । अत्राद्यस्य फलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयसैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सा विराड्विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणः देवेष्वन्नेनासुरेषु
ते देवा अकामयन्तोभयः सं वृजिमहि ब्रह्म
चाजं चेति त एता विशन्ति रात्रोरपश्यन्ततो
वै त उभयः समवृजत ब्रह्म चाजं च ब्रह्मवर्च-
सिनोऽज्ञादा अभवन्त्य एवं विद्वांस एता आसत
उभयमेव सं वृजते ब्रह्म चाजं च (१) ब्रह्मव-
र्चसिनोऽज्ञादा भवन्ति द्वौ वा एते विराजौ तयो-
रेव माना प्रति तिष्ठन्ति विशो वै पुरुषो दश
हस्त्या अह्मुलं यो दश पद्या यावन्निव पुरुषस्त-
माप्स्वोक्षिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ब्रह्मा भवन्तीव
वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकान्
भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ब्रह्मा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं
(२) लोकमभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्वि-
विबधः स्यान्मध्यं पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वा-
यौष्णो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते

(विंशतिरात्रकथनम्)

बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदा-
भ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठ-
न्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यन्ति पराश्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो
भवति प्रत्यवर्कृष्ट्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लो-
कयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-
चंसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(वृज्जते ब्रह्म चान्नं च सुवर्गमेते सुवर्गं

त्रयोविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः । अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते-

सा विराडिति । दशरात्राभिमानिनी काचिद्विराड्देवता रूपद्वयेन विभ-
ज्यातिष्ठत्-देवेषु ब्रह्मवर्चसरूपेणासुरेषु चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽ-
न्नमपनीय तदेतदुभयं वयमेव लभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा
विंशतिसंख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन
ब्रह्मवर्चसेनाच्चेन च संपन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नु-
वन्ति । पूर्वाहःसंध्याधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीनामेकवचनेन नि-
र्देशः । अत्र तु कत्ववयवभूतरात्रिपाधान्येन बहुवचननिर्देशः ।

कतुगतां विंशतिरात्रिसंख्यां प्रशंसति-

द्वे वा एते इति । दशसंख्यया विभज्यमाने द्वे एते विराजौ संपद्येते ।
तयोश्च ब्रह्मवर्चसाच्चसाधनभूतयोः पृथगेव मतिविष्ठन्ति, एकैकं फलमितरनिर-
पेक्षत्वेनैव संपूर्णं लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्समाधायुषमुक्तं ब्रह्मवर्चसम् ।

(विंशतिरात्रकथनम्)

धनिकसभायामुपयुक्ताऽन्नसमाद्धिः । एवं नानाविधा प्रतिष्ठा । किं व पुरुषस्य हस्तपादगताङ्गुलिसंख्यासाम्याद्यावान्गुणसंघः पुरुषे संभावितस्तं सर्वं प्राप्नोति ।

अथात्र नवाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । यथा पथमरूपहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीया-
वपि ज्योतिरादिकौ न त्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुक्रमेणैव
स्वर्गपथ्यारोहन्ति ।

एतेषां त्र्यहणां वक्ष्यमाणत्रयहस्य च मध्ये पृष्ठं विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युरिति । पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽयमन्यरूपहो यश्च
भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्तित्वेन विवधसाम्यम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । फलद्वयं विधिवाक्य एव विस्पष्टम् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्निमः ।

पूर्ववेत्स्पातमतिष्ठाऽत्र श्रुतां तेनाश्रुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते— ' अतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति ' इति, ' ब्रह्म-
वर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ' इति, ' य एता उपयन्ति ' इति च । द्वादशाहा-
दूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका
रात्रयो यास्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायपाधान्येनैकवचनान्त-
तया प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां पाधान्य-
मभ्युपेत्यैकं एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽभ्यायते । तद्यथा—
' त एता विश्वश्रित्य रात्रीरपश्यन् ' इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्यायेन
स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूयः—अस्य रात्रिसत्रविधेस्तावदर्थवादे
प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽत्यन्ताश्रुतात्स्वर्गात्तत्प्राप्त्यासत्ता । तस्पातमतिष्ठा-
कामो रात्रिसत्रं कर्षणीयत्वेन प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

१ क. 'वत्सा प्रति' । २ क. घ. छ. 'ता. नेहाश्रुतात्पर' । ३ ख. 'णां प्रत्येकं प्रा' । ४ ख. 'विधेः स्तावकेऽर्थ' ।

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत्तं देवाः पृष्ठैः
परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन्परैरवस्तात्पर्यगृह्ण-
न्दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन्परैः पर-
स्तात्पर्यगृह्णन्पृष्ठैरुपावारोहन्तस् वा असावादित्यो-
ऽमुष्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो यत्पृष्ठानि
भवन्ति सुवर्गमेव तैल्लोकं यजमाना यन्ति परैर-
वस्तात्परिगृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गं
लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति पृष्ठै-
रुपावारोहन्ति यत्परं परस्ताच्च स्युः पराश्चः सुव-
गाँल्लोकाभिर्ण्येन्यदवस्ताच्च स्युः प्रजा निर्दहे-
युरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्गं
एवैनाल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति यजमाना वै
दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवा-
कीर्त्यं परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः
(२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे पर-
सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयि-
ष्ठं शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो अन्धि अथनन्त्य-
विश्वसाय सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
प्राणानेव यजमानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं
न (३) प्रत्यवरोहैयुरुद्धा मायैयुर्थजमानाः प्र वा
मीयेरयत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं
प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनु-
न्मादायेन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापति-
मुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्त-
माऽहरत्तेनायजत ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्ये बहुयाजि-
नोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्थुस्त एकविंशतिरात्रमा-
सरिन्द्रादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्राय-
च्छत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं
विद्वांस एकविंशतिरात्रमासति रोचन्त एवैक-
विंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव
गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽति-
रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृ-
हीत्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाकीर्येनैवोभयतो नाप्रतिष्ठिता आसन्त एकविंशतिश्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

भवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधी-
यते । तत्र तावदियमहःकल्पति—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः

स्वरसामानस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः ।
पुनरपि पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्रः, इति ।

तमिर्भं विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्य इति । अतौ स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा भूलोक एव
तिष्ठति स्म । तमादित्यं देवाः परिगृह्य पृष्ठाख्यैः षडभिरहोभिः स्वर्गं प्रापित-
वन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन च तत्र तत्र व्यवहियमाणैस्त्रिभिरहो-
भिरवस्तात्पर्यगृह्णन्, आदित्यो यथाऽप्रस्ताच्चाऽगच्छति तथा व्यवधानं कृत-
वन्तः । परशब्दाभिधेयं किञ्चित्ताम, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः
परा इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्तनीयं किञ्चित्ताम, तेन च निष्पाद्यमहरपि
दिवाकीर्त्यमित्युच्यते । तेन चाहूना तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनर-
प्यनुष्ठीयमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः परस्तादादित्यं पर्यगृह्णन्, यथा तत्
ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिवचनं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठी-
यमानैः पृष्ठाख्यैः षडभिरहोभिः स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽतौ दिवि दृश्यमान
आदित्यः स्वर्गे लोके पराख्यैरहोभिरुभयतो नियमितत्वाच्चोर्ध्वं गच्छति नाप्य-
धस्तदागच्छति ।

तान्येतान्यहानि विधत्ते—

यत्पृष्ठानीति । आदित्यवाक्यवद्यजमानवाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवाकीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान्पराख्यानहर्विशेषान्व्यातिरेकमुखेन (ण) प्रशं-
सति—

यत्परे परस्तादिति । यद्युपरितनाः पराख्या अहर्विशेषा न स्युस्तदानीं
स्वर्गं गता यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वं गमनस्य निवारकामावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः ।
यदि चाधस्तनाः पराख्या नानुष्ठीयेरंस्तदानीं व्यवधायकाभावादादित्यात्मकाः
सर्वे यजमाना भूमिवर्तिनः प्रजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः । तस्मादिवाकीर्त्यस्य
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परःसामानोऽनुष्ठेयाः । ते चैनान्यजमानान्स्वर्गमिवाधस्ता-
दुपरिष्ठाच्च निरुध्य स्थापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परःसामाख्यान्वहानि प्रशंसति—

यजमाना इति । दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्परःसाम्नां च
संवत्सरस्थानीयत्वादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अवस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवता-
यामेव प्रतिष्ठन्ति ।

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यमिति । यथा लोकेऽपुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागावभयतो वर्तिनावेवमत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठस्थानयि परःसामानस्तूमय-
पार्श्वस्थानीयाः । किं चैतस्मिन्दिवाकीर्त्ये परःसामाननु चातिग्राह्या ग्रहा अपि
भूयिष्ठा गृह्यन्ते । तथा हि दिवाकीर्त्यं परःसामानश्च गवामयन उत्पन्नाः । तत्र
हि चोदकप्रोक्तयोऽतिग्राह्योऽधिकस्योऽतिग्राह्यास्तृतीयकाण्डोक्तं अद्भ्य-
स्त्वौषधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्या दिहिताः सन्ति । तद्विकृतित्वादत्रापि तेऽधिका
ग्रहा गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमप्याधिकं शस्यते । तत्तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यै-
कविंशतिरात्ररूपस्य ग्रन्थि ग्रथनन्ति दृढबन्धनं कुर्वन्ति । तच्च यज्ञस्य विसं-
सनपरिहाराय भवति ।

पुनरपि दिवाकीर्त्ये विशेषं दर्शयति—

सप्त गृह्यन्त इति । दिवाकीर्त्यात्प्रतीचीनेषु दिनेष्वेकैरस्मिन्नेकैकोऽति-
ग्राह्य इत्यनुक्रमेण त्रयो गृह्यन्ते । उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण गृह्यन्ते ।
त एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौर्य उदुत्यं जातवेद-
समिति मन्त्रसाध्यः सप्तमो गृह्यते । तदेवं तस्मिन्दिने सप्ताधिका ग्रहाः । ते
च संख्यायामूर्ध्वगतसप्तच्छिद्रवर्तिप्राणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्रा-
णान्स्थापयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यद्वा भूयिष्ठा ग्रहा इत्यादि
गवामयनगतानामवत्यानां चाह्नां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तल्लिङ्गं दर्शयितुं
विधिरेवास्तु ।

अथावरोहरूपं पृष्ठचवडहं विवक्षते—

यत्पराचीनानीति । दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परःसामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि
पराचीनान्यारोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैर्यजमानाः स्वर्गं लोक-
मारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्वमिमं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानिचिदहानि
नानुविष्टेयुस्तदानीं ते यजमाना एतं लोकव्यवहारक्रमं निरूप्योन्मत्ता मृता वा
भवेयुः । तस्मात्प्रतीचीनान्यवरोहरूपाणि पृष्ठस्थान्यहान्यनुष्ठेयानि । तैरहोभि-
रिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । अपि चास्मिन्लोके पविष्ठिता अनुमत्ताश्च भवन्ति ।

पूर्वं स्वर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्तीत्यादिना कृतव्यवधानमहर्विशेषाणां
कृत्वापन्नासमुत्पन्नं स्वर्गमप्ययं कृतव्यवधानं प्रतिपद्यमानं कर्तुं विवक्षते—

इन्द्रो वा इति । पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत्, एवं बहुयागान्कृत्वाऽप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एतं क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकविंशतिसंख्यासाम्याद्द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वत्वभिमानिदेवस्थानेषु त्रिषु पृथिव्यादिलोकेष्वेकस्मिन्नादित्यलोके च तेष्वेकविंशतिस्थानेषु यथापूर्वं प्रतिष्ठन्ति तल्लोकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथाप्रतिष्ठितास्तद्वत्प्रतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रतिष्ठार्थं क्रतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते-

असावादित्यो नेति । पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्भांश्चारुयेनासुरेण तप्तत्वा विद्धोऽन्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृतः सन्विशेषेण नादीप्यत । ततः प्रजापत्युपदेशादेवं क्रतुमनुष्ठायार्हदीप्यत । तद्वदन्त्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधनादिभिर्मेनुष्येष्वप्रकाशमाना एतं क्रतुमनुष्ठाय पश्चात्प्रकाशन्ते । किंचान्नाहनामेकविंशतिसंख्यासद्भावात्तेनैकविंशतिस्तोमेन कृद्धिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवचंसं परिगृहीतम् । स च चिद्वृद्धाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्साम्यादेतदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते-

अतिरात्राविति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवचंसमत्र परिगृहीतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अवाङ्मयज्ञः सं कामत्वमुष्मादधि मामभि ।

ऋषीणां यः पुरोहितः । निर्देवं निर्वीरं कृत्वा

विष्कन्धं तस्मिन्हीयतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं

यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ।

यज्ञं यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं काममामभि । ब्राह्म-

णानृत्विजं देवान्यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे ।

इष्टेन पक्क प (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते वृजो

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

सुकृतं सं प्रजां पशून् । प्रैषान्त्सामिधेनीराधारा-
वाज्यभागावाश्रुतं प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते । प्रया-
जानुयाजान्स्विष्टकृतमिडांमाशिष आ वृञ् सुवः ।
अग्निनेद्रेण सोमैर्न सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।
याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे
ते वर्षदकृतम् । स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडा-
माशिषः (२) आ वृञ् सुवः । पत्नीसंयाजानुप
ते हुवे सवाहः संमिष्टयजुरा ददे तव । पशून्स्तुतं
पुरोडाशान्त्सर्वनान्योत यज्ञम् । देवान्त्सेन्द्रानुप ते
हुवे सवाहमग्निभुखान्त्सोमवतो ये च विश्वे
(३) ॥

(उप ग्रहमिडांमाशिषो द्वारिंश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाक एकविंशतिरात्रोऽभिहितः । अथावशिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेध-
गता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाकः आप्त्याख्यानमष्टाहुतीनां मन्त्रा उ-
च्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पठ्यते—‘ अर्वाङ्चक्षः संक्रामत्वि-
त्याप्सीर्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अर्वाङ्चक्ष इति । योऽश्वमेधारुणे यज्ञः स ऋषीणां ज्ञानवतां पूर्वसि-
द्धानां यजमानानां पुरोहितः सर्वार्थसाधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञो-
ऽमुष्मान्मद्व्यातिरिक्ताद्देवदत्तादेर्धजमानादक्रम्य मामभि मामुद्दिश्यार्वाङ्मिमुखः
सज्जधिसंक्रामतु आधिक्येनाऽऽदराविशयेन सम्यगागच्छतु ।

अथ द्वितीयामाह—

निर्देवं निर्बारिमिनि । यः पुरुषोऽस्मान्देष्टि तस्य शरीरं निर्देवादिविशे-

षणविंशष्टं कृत्वा तस्मिन्द्वेषिणि पुरुषे हीयतां हीमत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं
शरीरम्, निर्देवं निर्गता यज्ञाङ्गभूता देवा यस्माच्च निर्देवं देवताभक्तिरहितमि-
त्यर्थः । निर्गता वीराः पुत्रा भूयाश्च यस्माच्च निर्देवं । विरूपाः स्कन्धाद्यव-
यवा यस्य तद्विष्कन्धम् । किं च योऽस्मान्द्वेष्टि तस्मिन्द्वेषिणि पुरुषे यज्ञशमलं
यज्ञानुष्ठाने मलिनं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । तादृशं यत्कुसीदं निरन्तरं
धनवृद्ध्याद्यर्जनेन यज्जीवनं तत्सीदतु द्वेषी पुमान्यज्ञे विमुखः केवलो वणि-
ग्भूत्वा यथाकथंचित्तिष्ठत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयाभाह-

यज्ञ यज्ञस्येति । हेऽश्वमेधारूप यज्ञ सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यत्तेजः
फलं तेन फलेन सह मामभि संकामामिमुखा भूत्वा मां प्रविश । सूयतेऽभिषि-
ष्येऽन्नेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञः सवः । हे सव सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य ते तव
तपसा सामर्थ्येनानुग्रहरूपेणानुगृहीतोऽहं ब्राह्मणान्सदस्यानृत्वजोऽध्वर्युपभृतीन्दे-
वान्यष्टव्यानाहुव इहकर्मण्याह्वयामि ।

अथ चतुर्थीभाह-

इष्टेन पक्वमिति । हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यजनेनाहं पक्वमन्नमु-
पहुवे समीप आह्वयामि । ते तवानुग्रहात्पुरुतं संवृज्जे सम्पगावर्जितं कुर्वे पुण्यं
संपादयामीत्यर्थः । तथा यज्ञां पशून्संपादयामि ।

अथ पञ्चमीभाह-

प्रेषान्तसामिधेनीरिति । प्रेषादीनि यज्ञाङ्गानिःपसिद्धानि, तानि सर्वाणि
तद्वत्सिद्ध्यर्थमाशृणामि सर्वतः शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा संपादयामि । तथा ययाज्ञा-
दीनि यज्ञाङ्गानि सुवः फलरूपं, स्वर्गं चाऽऽवृज्जे सर्वतः संपादयामि ।

अथ षष्ठीभाह-

अग्निनेन्द्रेणेति । हे सव यज्ञाग्न्यादयो ये देवा उक्ता याश्चानुक्ता अन्याः
सर्वा देवताः, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्ये, तैः सर्वैः सहितोऽहं ते त्व-
त्सिद्ध्यर्थमुपहुवे समीप एवाध्वर्युपभृतीननुष्ठानाह्वयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं
वषट्कृतं वषट्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नमयोगनाददे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीभाह-

स्तुतः शस्त्रमिति । स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः फलरूपं स्वर्गं
चाऽऽवृज्जे सर्वतः संपादयामि । स्वर्गस्य यथासात्पुनरभिवाच्यम् । हे सव त्व-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

त्सिद्ध्यर्थं पत्नीसंयाजानुद्दिश्योपहुव ऋत्विजः समीपमाहवयामि । तथा त्व
त्वरिद्ध्यर्थं समिष्टयजुः स्वी करोमि ।

अथाष्टमीमाह—

ब्रह्मस्मृतमिति । येऽग्नीषोमीयादयः पशवः, यश्चाभिषुतः सोमो ये च
सुवनीयपुरोडाशा यानि च प्रातःसवनादीनि, यश्च तैर्निष्पाद्यः कृत्स्नो यज्ञस्तान्
न्तर्वानावृञ्ज इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वत्सिद्ध्यर्थमहं देवानुपहुवे समीप आ-
हवयामि । किदृशान्देवान्, इन्द्रेण सह वर्तन्त इति सेन्दान् । अग्निं यज्ञं येषां
विष्णिषुस्तास्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्तान् । अपि च वेऽश्वे विधे
विष्णास्तान्तर्वान्पुप्रहुवे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वषट्स्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती वषट्-
त्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः प्राणो
व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमोऽन्नं छपिर्वष्टि-
वषट्स्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वषट्स्वाहा
नमो भूभुवः सुवर्वषट्स्वाहा नमः (१) ॥

(भुवश्चत्वारि च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश आप्त्याख्या मन्त्रा उक्ताः । अथ द्वादशे पर्याप्त्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते ।

यथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—‘भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जु-
होति’ इति ।

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भूतं भव्यं भविष्यदिति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि ।
इभिश्च सत्यस्वभाख्यायते । तथा सति कालत्रयवर्तीनि सत्त्वानीति वाक्यार्थो
भवति । आदिरार्थमेकार्थवाचिनां वषडादीनां त्रयाणां प्रयोगः । एतेभ्यः स्वाहेति
शेषः । एवमुत्तरेष्वपि योजनीयम् ।

तानेतानुत्तरान्मन्त्रानाह—

अकसाम यजुरिति । वेदच्छन्दोलोकदेवपाणान्नपितृव्याहतिविषया
एतेऽष्टौ मन्त्राः पूर्वेण मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवाभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो
होतव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आ मे गुहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ
विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् । आ
मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक्स्तुतश्छे माऽऽविश-
ताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सद-
स्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् । आ
माऽभिष्टोमो विशतुक्थ्यश्वातिरात्रो माऽऽविश-
त्वापिशवंरः । तिरोअक्षिया मा सुहता आ वि-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

शन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् (१) ॥

(अग्निष्टोमो विशत्वष्टादं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

पर्याप्तिनामका मन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होमवन्त्रास्तयो-
द्दशोऽभिधीयन्ते । तथाच ब्राह्मणे विनियोगः—‘ आ मे गृहा भवत्स्वित्याभू-
र्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा इति । मे मदर्थं ग्रहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संपद्य-
न्ताम् । तथा प्रजा पुत्रादिरूपाऽपि मे मदर्थमाभवन्तु । तथा धीर्यावान्फलोपेतो
यज्ञश्च मामाविशतु । तथा यज्ञिमा यज्ञार्हा आपो देवीर्जलदेवता मामाविशन्तु ।
सहस्रस्य भूमा सहस्रसंख्याकस्य धनस्य बाहुल्यं मां कदाचिदपि मा महासी-
न्मा परित्यजतु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवत्स्विति । मे मदर्थं ग्रहोऽप्यैन्द्रवायवादिकः स आभवन्तु
सर्वतः संपद्यन्ताम् । तथा पुरोरुग्रहं ग्रहीतुं पुरतः पठ्यमानो मन्त्रोऽभ्यामवतु ।
तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि समीची अनुकूले मामाविशताम् । तथाऽऽदित्याद्या देवाः
सदस्या ब्राह्मणाश्च मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ माऽग्निष्टोमं इति । सोमयागेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयमग्निष्टोमः स
मामाविशतु । यश्च द्वितीयसंस्थारूप उक्थः सोऽयं मामाविशतु । यश्चतुर्थसं-
स्थारूपोऽतिरात्रः सोऽपि मामाविशतु । कीदृशोऽतिरात्रः, अपिशर्वरः, अपि
गतानि मासानि शर्वर्या पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिशर्वरः । यथा
विरो अह्निया अह्न[ह]स्तिरस्कृत्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगताः सोमवि-
ष्टोमाः । ते च सुष्ठु हुताः सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ब्रह्म मणिना
 रूपाणीन्द्रेण देवान्वातेन प्राणान्सूर्येण यां चन्द्र-
 मेसा नक्षत्राणि यमेन पितृन्राज्ञा मनुष्यान्फलेन
 नादेयानजगरेण सर्पान्व्याघ्रेणाऽऽरण्यान्पशूञ्छये-
 नेन पतत्रिणो वृष्णाऽश्वानृषभेण गा वस्तेनाजा
 वृष्णिनाऽवीर्व्रीहिणाऽन्नानि यवेनौषधीर्न्यग्रोधेन
 वनस्पतीनुदुम्बरेणोजं गायत्रिया छन्दांसि त्रि-
 वृता स्तोमान्ब्राह्मणेन वाचम् (१) ॥

(ब्राह्मणेनैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

आभूनामका मन्त्रास्त्रयोदशोऽभिहिताः । अथानुभूनामकाश्चतुर्दशोऽभिधी-
 यन्ते तथा च ब्राह्मणे विनियोगः—‘ अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूनुहोति ।
 इति । पाठस्तु—

अग्निना तपोऽन्वभवदिति । अयं यजमानोऽग्निना तपोऽन्वभवदिति स्वको-
 भूता तत्समर्थेन सर्वं तपो व्याप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु व्या-
 ख्येयम् । तृतीयान्तैस्तत्तदात्मकत्वं यजमानस्येत्युच्यते । द्वितीयान्तैर्व्याप्यं वस्तु ।
 अन्वभवदिति सर्वत्रानुवच्यते । ब्रह्म मन्त्रजायम् । रूपाणि प्रतिविम्ब्यात्मकानि ।
 फलेन वृक्षगतेन एकेन । नादेयान्नादवत्संपूर्णास्तरसान् । यण्डकादीनाम्नि मनु-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

ध्याणां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्पोऽजगरः । वृषा प्रौढोऽश्वः । वाचं वेदात्म-
काम् । स्पष्टमन्यत् !

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽर्धतिं म-
नसे स्वाहा स्वाहा मनः प्रजार्पतये स्वाहा काय
स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहाऽदित्यै
स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै
स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे
प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय
स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निस्वर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पुरुरूपाय स्वाहा दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अनुभूनामका मन्त्राश्चतुर्दशोऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वैश्वदेवारूपा आहु-
तिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ आकूत्यै षण्णुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौदग्रहणानि जुहोति स्वा-

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

स्वप्ने स्वाहेति । तूर्णं मतिस्तुल्यः । बहुमतिविशेषमुक्तः पुरुषः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

विष्णवे स्वाहेति । निवरां सुखं भगवत्सेवादिवाच्यं तस्मिन् निरुपां ।

तेषां पाता निरुपपन्नः । विद्वेष्यादिराहित्येन न्यग्भावाद्योग्या निरुपास्तेषां पाता निरुपपन्नः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः

सर्वस्मे स्वाहेति । सर्वप्रकारपालकं संहितानिबन्धः ॥

इति श्रीमत्संस्कृतसंहितायां श्रीकृष्णसंहितायां अष्टमोऽध्यायः

श्रीकृष्णसंहितायां अष्टमोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः तृतीयोऽध्यायः)

वृद्ध्यः स्वाहा हस्त्यः स्वाहा

स्वाहा मुत्तयः स्वाहा नास्तिक्यः स्वाहा

भ्याः स्वाहा कर्णभ्याः स्वाहा पारः स्वाहा

बाय्येभ्यः यक्षभ्यः स्वाहाऽनारः यक्षः बाय्येभ्यः

यक्षभ्यः स्वाहा शीर्षे स्वाहा शीर्षभ्यः स्वाहा

ललाटाय स्वाहा मुध्ने स्वाहा नास्तिक्यः

स्वाहा केशभ्यः स्वाहा वहाय स्वाहा प्रीवाभ्यः

स्वाहा स्कन्धेभ्यः स्वाहा कीर्तिताभ्यः स्वाहा

पृथ्वीभ्यः स्वाहा पाजस्वाय स्वाहा पाज्वाभ्यः

स्वाहा (१) अक्षभ्यः स्वाहा दोषभ्यः

स्वाहा बहिर्भ्याः स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा

श्रोणीभ्याः स्वाहोरुभ्याः स्वाहाऽधिवद्भ्याः

स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा भसदे स्वाहा शि-

खण्डेभ्यः स्वाहा बालधानाय स्वाहाऽण्डाभ्याः

स्वाहा शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः
 स्वाहा प्रजननाय स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः
 स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय
 स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः
 स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गेभ्यः स्वाहाऽऽत्माने
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

[पार्श्वभ्यां स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा पद्वं]

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

षोडशे वैश्वदेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते ।
 तथा च ब्राह्मणम्—‘द्वयः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

पद्भ्यः स्वाहेति । अत्र दन्तहन्वादयोऽश्वस्यावयवाः पसिद्धाः । इक्ष-
 वोऽक्षिरोमाणि । ते च पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति तदुच्यते—
 अर्वायेभ्यः पक्ष्मभ्योऽधोभागवर्तिभ्यो रोमभ्य उपरि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति
 तेभ्यः स्वाहेति योजनीयम् । एवं पार्थेभ्यः पक्ष्मभ्योऽवारेऽधोभागे ये केचिदि-
 क्षवा वर्तन्ते । अत्र शिरःशब्देन ललाटादधोभागो विवाक्षितः । मूर्धशब्देन
 चोपरिभागः । तत्रत्यं मांसं पस्तिष्क । । वहशब्देन रथयुगस्य वाहकः प्रदेश
 उच्यते । ग्रीवाशब्देन गलगता नाड्यः । स्कन्धशब्देन गलस्योपरिभागाव-
 यवाः । कीकताशब्देन पृष्ठास्थिगता गुलिकाः । पृष्ठिशब्देनोभयपार्श्वगता अ-
 स्थिविशेषाः । पाजो बलं तत्स्थानं हृदयं पाजस्यम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन
 च पूर्वपदयोर्नृतराधरभागवुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । श्रोण्यादिशब्दै-
 भ्यतुर्भिः पृष्ठगतयोः पादयोश्चत्वार ऊर्ध्वाधोभागा उच्यन्ते । भस्च्छब्देनापान-
 प्रदेशः । शिखण्डा ऊर्ध्वकेशाः । बालधानं पुच्छदण्डः । प्रजननमुत्पादनसा-
 मर्थ्यम् । अङ्गान्यनुकावयवाः । आत्मा तत्रत्यो जीवः । सर्वं कृत्स्नशरीरम् ।
 इतः पञ्चाशन्पञ्चैरङ्गहोमान्कुर्वान् ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।

अञ्जयेताय स्वाहाऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शि-
तिपदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय
स्वाहा शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यंसाय स्वाहा
पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे
स्वाहा शितिभसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वा-
हाऽञ्जये स्वाहा ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे
स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा रोहितैताय स्वाहाऽ-
रुणेताय स्वाहेदृशाय स्वाहा कीदृशाय स्वाहा
तादृशाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा विसदृशाय
स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(रूपाय स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशोऽनुवाकेऽङ्गहोममन्त्रा उक्ताः । अथ सप्तदशाष्टादशयो रूपंहोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—‘ अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
श्वेताय स्वाहेत्यथरूपाणि जुहोति ’ इति ।

तत्रैकानुवाकगतानाह—

अञ्जयेताय स्वाहेति । अञ्जिः शुक्लः । एतः सांध्यो वर्णः । अञ्जि-
श्वात्तावेत्यञ्जेतः । मिश्रवर्ण इत्यर्थः । अञ्जिसक्थः श्वेतारुणः । शितिः

(अथमधगतमन्त्रकथनम्)

श्वेतस्तादृशपादयुक्तः शितिपात् । ककुदादयोऽपि श्वेता यस्याति पाण्यम् ।
 रम्भ्राणि कर्णादिच्छद्राणि । पुष्पाकारलक्षणं कणयोयस्यासौ पुष्पकर्णः ।
 श्वेताभ्यां मूल्यां युक्तः शितिभूतः । श्वेतनापानेन युक्तः शितिभसत् । अनु-
 काशश्चक्षुष्मदेशः । अञ्जिः श्वेतकृत्स्नशरीरः । ललाटश्चेत्ययुक्तो ललाटः ।
 कृष्णजानुयुक्तोऽसितजुः । कृष्णमिश्रसाध्वणयुक्तः कृष्णतः । जपाकुसुमवद-
 त्यन्तरागयुक्तः सध्यावर्णा लोहिततः । इषदारुण्ययुक्तः सध्यावर्णोऽरुणेतः ।
 इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार इदृशः । किमिदमिति श्वेतत्वेनावभासमानः
 कीदृशः । इदमिति श्वेतत्वेनावभासमानाकार इदृशः । सध्यावर्णोऽरुणेतः
 सदृशः । उर्वमारहितो विसदृशः । सुस्तिनोपमांति शक्यः सतिदृशः । आकार-
 सामान्यं रूपम् । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा विश्वेदेवे
 स्वाहा सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गोराय
 स्वाहा बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय
 स्वाहा शोणाय स्वाहा इषावाय स्वाहा इषामाय
 स्वाहा पाकलाय स्वाहा मुरुपाय स्वाहाऽधूरु-
 पाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्र-
 तिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा
 पुश्रये स्वाहा पृश्निस्तूपाय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(कृष्णाय षट्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे

तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अवयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः । अथौषधिमन्त्रा एकोनविंशोऽभिधी-
यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्यौषधिहोमा-
ञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

ओषधीभ्यः स्वाहेति । तूळान्यग्राणि काण्डानि दण्डसदृशा भागाः ।
वल्ग्वानि द्वैधीभावसंघयः । गृहीतानि प्राणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि पाणि-
भिरनुपयुक्तानि । अवपन्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूपौ पतितानि । शयानानि
स्तम्बेः सह भूपौ पतितानि । अनुक्तसंग्रहाथः सर्वशब्दः । एतैर्द्वादशभिर्मन्त्रै-
रौषधिहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा
पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः
स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽतिशि-
ष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सःशिष्टाय
स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय
स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सःरिक्ताय स्वाहोद्भि-
क्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(वनस्पतिभ्यः षट्चत्वारिंशन्) ।

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथन)

तमेतं पृष्ठयच्छन्दोमविधिं प्रशंसति—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तान्येतानि मध्यवर्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितास्त्रयस्त्रिंशश्च प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

त्रयस्त्रयस्त्रिंश इति । य एतेऽश्वोवर्तिनश्चयस्त्रिंशा ये चोपरिवर्तिनस्ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूपस्योरोदेशस्थानीयाः । यानि तु मध्यवर्तीनि पृष्ठानि तानि जीवात्मस्थानीयानि । तत्र ते तेमन्त्रिवानुज्ञेन यजमानाः स्वार्थं शर्म नक्षन्ते सुखं वध्नन्ति संपादयन्तीत्यर्थः । तच्चानर्थं दुःखविनाशाय भवति ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु र्पायेण सान्द्रयनेन विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—

त्रिवृतोऽधीति । आवृतः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादह्नोऽप्यध्यूष्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेशां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विशेषो ज्योतिष्ठोमः कार्यः, सप्तसंस्थारूपेऽग्निष्ठोमे प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्यलोकः सोऽग्निष्ठोमरूपः क्षयो निवासार्थो गृहविशेषः । तेनाग्निष्ठोमानुष्ठानेनास्माद्भूलोकवर्तिनः क्षयाद्गृहान्नयन्ति न विनश्यन्तीत्यर्थः ।

अयं क्रतुगतामहःसंरुधां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्र इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोदयनीयमहर्विधत्ते—

आतिरात्राविति । पूर्वं विहितेन ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्यनेन प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । वर्णसंख्याया गायत्रीसाम्याद्ब्रह्मवचंसकलत्वेन तत्परिमहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत्साऽकामयतीष-
धीभिर्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैतास्त्रिंशत-
रात्रिरपश्यत्ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रा-
जायत ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता
आसीरन्प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिरियं वा अशु-
ध्यत्सैतां विराजमपश्यत्तामात्मन्धित्वाञ्जायमवारु-
न्धौषधीः (१) वनस्पतीन्प्रजां पशून्तेनावधत्त स
जेमानं महिमानमगच्छद्य एवं विद्वांस एता
आसते विराजमेवाऽऽत्मन्धित्वाऽञ्जायमव रुन्धते
वधन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं महिमानं गच्छन्ति
ज्योतिरतिरात्रो भवति स्वर्गस्थ लोकस्थानुरुयात्यै
पृथयः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि
पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव
(२) प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रिंशात्रयस्त्रिंशमुप-
यन्ति यज्ञस्य संतत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः
प्रजापतिमेवाऽऽरभन्ते प्रतिष्ठित्यै त्रिणवो भवति
विजित्या एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिवदभिष्टुद्रवति पाप्मानमेव
तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवत्तेज एवाऽऽत्मन्द-
धते पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव (३)
रुन्धते सप्तदशो भवत्यञ्जायस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव
तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मन्दधते चतुर्विंशो भवति चतुर्विंश-

(विशद्वात्रकथनम्)

तिरर्थमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः
 संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै
 विष्वान्विष्वन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस एता
 आसते चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव
 प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति त्रयस्त्रिंश-
 त्र्यस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंशद्वैव देवता देवता-
 स्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भवन्तीमे वै लोकास्त्रि-
 णव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति द्वावेकविंशौ
 भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धते बहवः
 षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजासु वृषाणो
 यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मादियमोषधी-
 भिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजया
 पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसतेऽकल्ता वा एते
 सुवर्गे लोकं यन्त्युच्चावचाह्नि स्तोमानुपयन्ति
 यदेत ऊर्ध्वाः कल्ताः स्तोमा भवन्ति कल्ता एव
 सुवर्गे लोकं यन्त्युभयोरभ्यो लोकयोः कल्पते
 त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराड्जं विराड्विराजैवा-
 न्नाद्यमव रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
 परिगृहीत्यै (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिषक्तेकान पञ्चाशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीये त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

ऋक्षा वा इयमिति । ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्रहित-
त्वात्कदाचिदियमृक्षा परुषाऽऽसीत् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पादनं कामयित्वा
त्रिंशद्वात्रयागानुष्ठानेनोत्पादयामास । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन प्रजाः पशून्श्चो-
त्पादयन्ति । समुदायप्राधान्यं परित्यज्य प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रीरिति बहु-
वचननिर्देशः ।

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेव क्रतुं विधत्ते—

इयं वा अक्षुध्यादिति । इयं भूधिरन्नाभावात्कदाचित्क्षुधिताऽभूत् । ततस्त-
त्परिहारं विचार्यैतां त्रिंशद्वात्रिरूपां विराजपश्यत् । त्रिंशदक्षरसाम्याद्विराट्-
त्वम् । तां च विराजं स्वमनसि स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तवती । तच्चा-
नुदकतृणौदनरूपेण बहुविधम् । तेनौषध्यादीनवर्धयत् । वर्धयित्वा च सर्वत्र
पूज्यत्वलक्षणं महित्वं च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्र इति । अथानन्तरभावीनि षट्संख्याकान्यहानि विधत्त—

पृष्ठचः षडह इति । गतम् । -

अथाष्टममहर्विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशदिति । पृष्ठचषडहे पदन्ति षडहमादेवत्रयस्त्रिंशम् । तस्मादूर्ध्वं
पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य सां तं भवति । अपि च त्रयस्त्रिं-
शस्य प्रजापतिना सृष्ट्वात्तद्रूपत्वं, तेन तदनुष्ठानिन्स्तेन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति ।
तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति ।

अथ नवममहर्विधत्ते—

त्रिणव इति । अन्यत्र ' त्रिणवेन स्तोममैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त ' इति श्रवणात्रिणवो जयहेतुः ।

अथ दशममहर्विधत्ते—

एकविंश इति । अन्यत्र ' मणिष्ठा वा एकविंशः ' । ' रुग्वा एक-
विंशः ' । इति श्रवणादुभयप्राप्तिः ।

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुदिति । अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निष्टुत् । अतोऽग्निसामर्थ्या-
त्पापदाहः । त्रिवृत्सामर्थ्यात्कान्तिप्राप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽयमिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । सप्तदशस्तोमस्यान्नपजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंश इति । पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते—

चतुर्विंश इति । संख्यासाम्बन्धमाससंवत्सरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा । अपि
चायमहर्विशेषो विषूवान्विविधा सूतिः फलोत्पत्तिरिति विबूस्तद्वानयम् । तस्मा-
देवं विदित्वाऽनुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमहर्वैकाविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्या तान्यहानि विधत्ते—

चतुर्विंशतिदिति । प्रतिष्ठाहेतुसंवत्सरात्मकचतुर्विंशत्ययुक्तादहन ऊर्ध्वं
पृष्ठचषडहानुष्ठाने सति प्रथमसंवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य आतःकृमेरहोभिरारभ्य
देवताः प्रामोति ।

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशदिति । पृष्ठचे षडहेऽन्ति । त्रिंशदहोऽन्त्यादूर्ध्वं पुनरपि
त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने ये देवा दिव्यैकदश स्थेत्यादि त्रयोकास्तु त्रयस्त्रिंशत्संख्याकास्तु
देवतास्वेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ।

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते—

त्रिणवो भवतीति । नवसंख्याविषयया त्रिसंख्याया समानत्वाद्धोत्रये
प्रतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशचतुर्विंशदिने विधत्ते—

द्वावेकविंशदिति । पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनविंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिन इति । षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषाः षोडशिनः । ते
च बहवो नैरन्तर्येणात्र पञ्चैवानुष्ठेयाः । तावतैवापेक्षितसंख्यायाः पूरितत्वात् ।

मस्मात्प्रजोत्पत्तिहेतवः षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठितास्तस्मात्लोके प्रजासु मध्ये
वृषाणः पुंस्त्वधर्मयुक्ता बहवो दृश्यन्ते ।

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान्परस्परविलक्षणान्स्वोमान्प्रशंसति—
यदेते स्तोमा इति । मस्मादेवे स्तोमा ह्युनाधिकभावेन संकीर्णास्तस्मा-
द्धूमिरपि व्यवस्थामन्वरेणौषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र संकीर्णा दृश्यते ।

स्तोमव्यतिषङ्गवेदकं प्रशंसति—
व्यतिषज्यन्त इति । एतास्त्रिंशद्वात्रीर्येऽनुतिष्ठन्ति तेषां पश्य एकस्य
प्रजा अपरस्य पशव एवेति व्यवस्था नास्ति, किंतु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च
संकीर्णा भवन्ति ।

अथ षोडशिष्वहःस्वेकविधस्तोमान्प्रशंसति—
अक्लृप्ता वा इति । ये यजमानाः पूर्वेषु दिनेषु चात्रान्परस्परविलक्षणान्-
मन्त्रोमाननुतिष्ठन्ति ते यजमाना अक्लृप्ता वा इदमेतावत्तत्र भोग्यमित्येवं निश्च-
यरहिता एव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्क्लृप्ताः क्लृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादे-
तद्यजमानार्थं पुनर्मोर्लोकमोर्भोग्यं क्लृप्तं भवति ।

अथ क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—
त्रिंशदेता इति । गतम् ।
अथान्तिममहर्विधत्ते—
अतिरज्जाविति । प्रायणीयेन सह निर्देशाद्विचनम् । अन्नाद्यक-
रं य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन छन्द-
साऽनु प्रायुजत तेन नाऽऽप्नुवन्त एता द्वात्रिंशत्-
रात्रीरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजा-
पतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारूढः

सुवर्गं लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुभानुष्टुमः प्रजा-
 पतिः स्वनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं
 गच्छन्ति (१) श्रीर्हि मनूष्यस्य सुवर्गो लोको
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुभानुष्टुप्त-
 र्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो
 भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति
 ज्यहा भवन्तीयं वाच ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-
 रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ज्यहा भवन्त्य-
 भिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति बृहद्रथन्तराभ्यां
 यन्ति (२) इयं वाच रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव
 यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते चै यज्ञस्याञ्ज-
 सायनी स्मृती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो
 वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्यहा-
 नुपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति प्रत्यक् रूढ्या अथो
 प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋष्वोतिष्ठन्ति द्वात्रिं-
 शदेतास्तासां यास्त्रिंशस्त्रिंशदक्षरा विराड्जं
 विराड्वाविराजैवाजायमव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे
 एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्य-
 तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै (३) ॥

[गच्छन्ति यन्ति त्रिंशदक्षरा द्वाविंशतिभ्यः] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमिमं विधत्ते—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्रामोत्तदा प्रजापतिं स्वर्गं
गच्छन्तं वयमप्यनु प्राप्नुम इति मन्यमाना देवा येन येन च्छन्दसा युक्तं यज्ञ-
मन्वातिष्ठंस्तेन सूर्येणापि नाऽऽप्नुवन् । तस्ते देवा द्वात्रिंशद्वात्रं तत्साधनत्वेनानु-
ष्ठितवन्तः । तत्तत्संख्यानां अनुष्ठाने विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्ठमा सर्व-
स्रष्टृत्वस्य तावतीः । अतस्त्वा नानुष्ठमं प्रजापतिं तदीयेनैव द्वात्रिंशदक्षरेण च्छ-
न्दसा प्राप्य स्वर्गं प्राप्नुवन् तत्र भोगान्प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तद-
नुष्ठानेन प्रजापतिं प्राप्नुवन्तः । तदनुग्रहाच्छ्रयं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति
शङ्कनीयम् । यस्मान्मनुष्यस्य श्रीदेवता स्वर्गः ।

ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

द्वात्रिंशदेता इति । एताः ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्संख्याकाः । अनु-
ष्टुबक्षरसंख्याऽपि तावती । अनुष्टुप्च वाग्विशेषरूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठा-
नेन वाचं वेदशास्त्रादिरूपां सर्वांमपि प्राप्नुवन्ति । सर्वेऽपि यजमानाः सभार-
ज्जनाय वाचं वदितुं समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां श्रियमपि
प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ऋहा इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्विरेक्षितसंख्यापू-
तिस्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । अत्र च नवसंख्यया तत्पूर्तेर्नवैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानु-
लोम्येनानुष्ठेयाः । तथा सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथैतेषु सप्तत्रिंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते—

षुहद्रथंतराभ्यामिति । अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेकं ऋहं विधत्ते—

पराश्रौ वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ऋतुगतादिनसंख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रशस्ता । इदानीं विभज्य प्रशंसति—

द्वात्रिंशदेता इति । अत्र त्रिंशत्संख्यया विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । उप-
रितनया द्विसंख्ययाऽहोरात्ररूपाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ प्रायणीयोदयनयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकयनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माण्डूकीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

द्वे वाव द्वेवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशद्दहश्च
य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते साक्षादेव
देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पाप्मिण्यम्भ-
वति यदि नावविध्यति सदृश्य एवं विद्वांसस्त्र-
यस्त्रिंशद्दहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽव-
र्तन्तेऽहर्भाजो वा एता देवा अग्र आऽहरेन (१)
अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रवाहुंगाधुन्वन्थ
एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते सर्वे एव प्रवाहु-
गृध्नुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राऽऽप्नुवन्ति पञ्चाहा
भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुश्चैव संबत्सरे
प्रति तिष्ठन्त्यथो पश्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो
यज्ञमेवाव रुन्धते त्रिण्याश्विनानि भवन्ति त्रय
इमे लोका एषु (२) एव लोकेषु प्रति तिष्ठ-
न्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते
विश्वजिन्द्रवत्यन्नाद्यस्यावर्द्धयै सर्वेषुष्टो भवति
सर्वस्याभिर्जित्यै वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वाद-
शाहमुपेयुरनातां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक्स्या-
दुपरिष्टाद्द्वादशाहमुपेयुः यन्त्याप्तामेव वाचमुपेयन्ति
तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वेदामोऽवान्तरम् (३) वै

दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यदशरात्रो
 भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताः ह
 वा उदङ्कः शौल्वायनः सत्रस्यार्धमुवाच यद-
 शरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो
 यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति-
 द्वयनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्स-
 हातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः
 षोडश य एवं विद्वांसं स्रयस्त्रिंशदहमासत एषां
 द्वयनीका प्रजा जायतेऽतिरात्रावमितौ भवतः
 परिगृहीत्यै (४) ॥

(अहरन्नेष्ववान्तरं षोडश सह सप्तदश च । ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके द्वाविंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तमिमं विधत्ते—

द्वे वाव देवसत्रे इति । देवानां पिबे सत्रे द्वे एव योऽयं द्वादशाहो यश्चायं
 त्रयस्त्रिंशदहः, एतयोरुभयोरतिप्रीतिः । एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते वि-
 लम्बमन्तरेणैव देवताः प्राप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्ति-
 रपि । तत्र कश्चिद्व्यतिरेकदृष्टान्तः—यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादिः पशस्तः
 पुरुषो राज्यमभ्याख्यतः पुनरप्याधिकं राज्यं कामयमानस्तथा करीति यादृशेन
 सामभेदाद्युपायेन तद्राज्यान्तरं प्रसिध्यति तादृशं करोति । यद्यवविध्यति तस्मि-
 न्नपाये प्रमाद्यति तदानीं पापीभान्भवति पूर्वं विद्यमानमपि श्रेष्ठचमपगच्छतीत्यर्थः ।
 यदि नावविध्यति न प्रमाद्यति तदाऽपि सदह्मवति पुरा यादृशः श्रेयान्पश्चा-
 दपि तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः प्राणिनः पश्चादपि राजेत्येव

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

व्यवहरन्ति न तु तस्मादुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तास्मिन्विद्यते । सोऽयं व्यतिरेकदृष्टान्तः । इह तु पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसंपन्ना अपि मनुष्या यजमानास्त्रयस्त्रिंशद्वात्रस्य महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण वियुक्ताः सन्तः पूर्वसिद्धान्मनुष्यत्वादव्यधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण पशंसति—

अहर्भाजो वा इति । अहानि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा एतास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रात्रीः संपादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते—एको देव एकमहरन्वतिष्ठत् । पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत् । एवं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवास्तत्संख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभ्यो रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि देवाः प्रबाहुगार्ध्वन्वसमं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धिविकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । सैव समृद्धिः स्पष्टी क्रियते—सर्वे ग्रामणीयं ग्रामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावुत्तस्यहो द्वितीय-ज्योतिर्विवाजितः पञ्चाहः । तादृशाश्च पञ्चाहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । इह तु चतुर्भिरपेक्षितसंख्यापूरणाच्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसंख्याका ऋतवस्तद्द्वारेण संवत्सरे प्रतितिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चसंख्याया पङ्क्तिद्वारेण यज्ञं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते—

त्रीण्याश्विनानीति । आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि त्रीण्यनुष्ठेयानि । तेन लोकत्रये प्रतिष्ठिता भवन्ति । किञ्च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि त्रीणि, तान्यपि प्राप्नुवन्ति ।

अन्यदहर्विधत्ते—

विश्वजादिभिः । विश्वजयहेतोरन्नेतुत्वं सुलभम् ।

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—

सर्वपृष्ठ इति । रथंतरबृहदानिनि षट्संख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथान्यान्यहानि विधत्ते—

वाग्वै द्वादशाह इति । बहुविधस्तोत्रशस्त्रोपेतत्वादद्वादशाहो वाग्रूपः ।

(अथ त्रिंशद्वात्रकयनम्)

तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुतिष्ठेमुक्तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्र-
शास्त्राणां प्रमुक्तत्वादान्वाप्तमसंपूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुवन्ति । तेषां यजमानानां वागु-
पक्षयशीला स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्ध्वं द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः । तस्मादाप्ता-
संपूर्णामेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वभागे वाग्रूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानं
तस्मात्कारणान्नाभेरुपरिष्ठान्मुखेन वयं वाचा वदामः ।

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य
विवक्षां दर्शयति—

अवान्तरं वा इति । अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण
पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा असृजत । अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्तदा तेन
यजमानाः प्रजाः सृजन्ते । तमेव दशरात्रं पुनः प्रशंसति—

एतां ह वा इति । उदङ्गो नामतः, स च शुल्बस्यापत्यभूतः । एतस्य
सप्तस्याङ्गभूतो योऽयं दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य सप्तस्यैतामृद्धिं फलमुदङ्गो
उवाच । अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि
च पूर्वेष्वहःसु यदेवाङ्गं विकलमनुष्ठीयते तस्य सर्वस्यैषा दशरात्रानुष्ठितिरुपश-
महेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—

द्व्यनीका वा इति । अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यासां रात्रीणां
ता द्व्यनीकाः, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः
पञ्चाहाः षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रय एकं सेना । उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः
पञ्चाहो दशरात्रं चेत्युत्तरभाविन्यः, एतः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजिद्यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो राजेव सप्त-
दशसंख्यापूरके मध्यमादिने प्रणोक्तव्यः । एवं विदित्वा कतुमनुतिष्ठतां यजमानानां
बहुपुत्ररूपा बहुकन्यकारूपा च द्विविधा प्रजा सर्वतो जायते ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते प्रायणीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपवैचित्रीयसंहिताभाष्ये अष्टमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनवाक्यः ॥ ५ ॥

(षट्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठेऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति
ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन्त
एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त
ततो नै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमा-
यन्त एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव
लोकं प्र जायन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति ज्योतिरति-
रात्रः (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्वधते सुव-
र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै षड्हा भवन्ति षड्वा
ऋतव ऋतुष्वेव ति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्रं वा एत-
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं
पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२) वीर्यं
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्-
त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्येव पशु-
नव रुन्धते बृहती छन्दसाः स्वारान्यमाश्रुता-
श्रुवते स्वारान्य य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्र-
मासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(अतिरात्र ओजस्येव षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठेऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपप्रष्ठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्तेति । पुरा कदाचिददित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा
मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न प्राप्ताः । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्वात्रं निश्चित्य
तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः । एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।
प्रायणीयमहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्र इति । अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—

षडह भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः ।
षादशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।

तेषां संख्यां विधत्ते—

चत्वार इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता संख्या पूर्यते ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोना इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रं विधत्ते—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

कतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

षट्त्रिंशद्वात्र इति । पशूनां बर्हत्तत्वं चयनब्राह्मणे स्पष्टमास्नातम्—
'छन्दाश्च पशुष्वजिमयुस्तान्बृहत्पुदजयत्तस्माद्बर्हिताः पशव उच्यन्ते' इति ।
किंच, छन्दासां मध्ये बृहती स्वाराज्यं प्राप्तवती । तस्मादेतदनुष्ठायिन इह
स्वाराज्यं प्राप्य परत्र स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदयनीयं विधत्ते—

अविरात्राविति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य वि-
धिवाक्ये स्पष्टत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपप्रष्ठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपप्रष्ठके सप्तमोऽनुवाकः ।

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामभि

(एकोनपञ्चाशद्वात्रकथनम्)

सौदासान्मवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्य-
त्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि
सौदासान्भवद्य एवं विद्वांस एतस्मान्नपञ्चाशमा-
सते विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान्भवन्ति त्र्यंस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वर्जस्यैव मुखस स इयन्ति
दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वर्जः (१) वर्ज-
मेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति षोडशिमदशममहर्भ-
वति वर्ज एव वीर्यं दधति द्वादश सप्तदशा भव-
न्त्यन्नाद्यस्यावर्द्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते पृष्ठयः
षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून-
न्वारोहन्त्युत्तमिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति
तिष्ठन्ति द्वादशैकविंशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मन् (२) दधते बहवः षोडशिनो
भवन्ति विजित्यै षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा
ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता
रात्रय ऊनास्तद्वेकस्थे न पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्य-
द्भूयसीरष्टाचत्वारिंशत ऊनाच्च खलु वा अति-
रिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत ये प्रजाकामाः
पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्प्रैव जायन्ते प्रजया
पशुभिर्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
य एवं विद्वांस एतस्मान्नपञ्चाशमासते विराज-
मेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्त्यतिरात्रावभिर्नो भवतोऽ-
न्नाद्यं पृष्ठयः (३) ॥

(वज्र आत्मन्प्रजया द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठे षट्त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ सप्तम एकोनपञ्चादशब्राह्मणोऽभिधीयते ।
तमेवं विधत्ते-वसिष्ठो हतपुत्र इति । विश्वामित्राशपेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां शत्रुक्षयं च
कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनैकस्मान्नपञ्चाशं निश्चित्य तदनुष्ठानेन प्रजां
लब्ध्वा सौदासानभ्यभवत् । सुदासस्य पुत्राः सौदासास्ते च वसिष्ठस्य शत्रवः ।
वसिष्ठवद्यजमाना अपि तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा भ्रातृव्यान्भिभवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते-

त्रयस्त्रिंशत् इति । त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः
कर्तव्याः । ' त्रिवृत्मेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्यान् पहरति ' इति श्रुत्यन्तरा त्रि-
वृत्पस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी कुर्वन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

दश पञ्चदशा इति । पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा दशसंख्याकाः
कर्तव्याः । ' तं पञ्चदशस्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इत्येवमन्यत्र हिंसाहेतुत्वश्र-
वणात्पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ।

अथान्यदहर्विधत्ते-

षोडशिमदिति । षोडशस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेकमहः
कायम् । तेन पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

द्वादश सप्तदशा इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः
कार्याः । सप्तदशस्तोमस्योदरभागजन्मत्वाद्बहेतुत्वम् । सप्तदशाक्षरस्य प्रजा-
पतिरुपपन्नश्च प्रजाहेतुत्वम् ।

अथ षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते-

पृष्ठयः षडह इति अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

(संवत्सरसत्रदीक्षाकाण्डः)

रज्जेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा
 एष एताः रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य
 दीक्षन्त आर्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
 एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानाब्रूत भवतो व्यस्तं
 वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
 दीक्षन्तेऽन्तनामानाब्रूत भवतः फल्गुनीपूर्णमासे
 दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत्फ-
 ल्गुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
 तस्यैकैव निर्या यत्सामिधे विषुवान्संपद्यते चित्रा-
 पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चि-
 त्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
 तस्य न का चन निर्या भवति चतुरहे पुरस्ता-
 त्पाणमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
 तेनैकाष्टकां न छम्बट्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे
 सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासां अभि सं पद्यन्ते ते
 पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्प-
 तयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरा-
 त्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति (३)॥

(एतच्छम्बट्कुर्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाक एकोनपञ्चाशद्वात्रोऽभिहितः । अथाष्टपादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु
 संवत्सरसत्रमभिधीयते ।

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

तत्राष्टमेऽनुवाके संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालं विधत्ते—

संवत्सरायेति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एकाष्टकायां माघकृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येयमेकाष्टकाभिमामिनी देवता सेयं संवत्सराभिमामिनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया अभिमामिदेवतारूपत्वं गर्भधारणादवगम्यते । तथा चाग्निकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ’ इति । संवत्सरस्य पतित्वं चान्यत्र मन्वा-न्तरेणाऽऽम्नावम्—‘ एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य या पत्नी दुदुहे प्रपीना ’ इति ।

एष संवत्सराभिमानी देव एतां माघकृष्णाष्टमीं रात्रिं सर्वाभ्येतस्यामेकाष्टका देवतायामेव वसति । अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेतं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

आर्तं वा एत इति । ये यजमाना एकाष्टकायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संवत्सरसत्रस्याऽऽर्तमभि विनाशमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । तत्रायं हेतुः—पुष्य (पौष) माघरूपावृत्तवयवौ संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिशिरतुंरूपत्वात् । तेन चतुर्णां पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्तमभि विपर्यासमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्सरस्यान्तः कालः । ऋतवयवयोरेकयोरुक्तन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽधानब्राह्मणे सामान्नातम्—‘ उत्तरयोरादधीत । एषा वै मधमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे । फल्गुनी । ’ इति ।

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

तस्यैकैव निर्येति । तस्य फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्या वक्ष्यमाण एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तत्वव्यस्तत्वदोषौ । कोऽसावेको दोष इति स उच्यते—समीचीना अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन्वर्षर्तौ सोऽयं संमेघः । तस्य संबन्धी मत्यासन्नः कालः सामेघः अस्मिन्काले विष्वानहः(?) संपद्यते । तथा हि विष्वानिति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः । ततः पूर्वं षण्मासाः । उत्तरे च षण्मासाः । तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये सोऽहर्विशेषः कर्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्ण-

मासस्यैव द्वादश दीक्षा द्वादशोपनिषद्वाच्योत्तरदिने पथ्यमासोपक्रमः कार्यः ।
तत्रैव चैत्रशुद्धनवम्यामुपक्रमो । आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासपट्टकं
सप्तम्यां विषुवाङ्कः । अर्धवर्षतोः प्रत्यासन्नः । भाद्रपदपौर्ण-
मास्यां वर्षतोः समाप्ते सत्यनन्तरमासोपक्रमः । अतो वर्षर्तुसमीपे विषुवदि-
नसंज्ञापरिहाराय चित्रानक्षत्रकुकायां पौर्णमास्यां दीक्षा कर्तव्या । सोऽपि
वसन्तर्तुमध्यमासोऽस्मिन्वत्सरस्य मुख्यमेव । अतो मुख्यत एवाऽऽरम्भः कृतो
भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां विषुवान्तपद्यते । तच्च दिनं वर्षतोर्दूर-
वर्ति । अतो वृद्धिशङ्कया अभावादिसम्भेणानुष्ठानं शक्यत इति तस्य पक्षस्य
न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरं विधत्ते--

चतुरहे पुरस्तादिति । माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादश्यां दीक्षे-
रन् । तथा सति माघशुक्लसप्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वाच्चदनन्तरवर्तिन्या-
मेकादश्यां सोमक्रमः संपद्यते । तथा सत्येकादश्यां अप्युपयुक्तत्वात्संवत्सर-
पत्नीत्वेन मुख्यामेतां न च्छम्बदकुर्वन्ति निष्पयोजनां न कुर्वन्ति । ततः संव-
त्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ।

अथ गुणान्तरं दर्शयति--

तेषां पूर्वपक्ष इति । तेषामेकादश्यां क्रयमनुतिष्ठतां यजमानानां तद्दिनपा-
रम्भानुष्ठीयमाना उपसदश्चैत्रशुद्धचतुर्थ्यां संपद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा
सुत्या शुक्लपक्ष एवो कान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्लपक्षमेवा-
भिलक्ष्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ते सत्रिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति ।
उत्तिष्ठतस्तान्यजमानाननु भूम्यामोषधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्या-
दुद्भवं गच्छति । तदुद्भवे सति तान्यजमानाननु पुण्यकीर्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी
कीर्तिरिति सोच्यते--इमे यजमाना अरात्सुः समृद्धिं गता इत्येतादृशी कीर्तिः ।
सत्कीर्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति । एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन
भूमौ सर्वसस्याभिवर्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसंघमवेक्ष्य माघशुक्लैकादश्यां दीक्षे-
त्ययमेव मुख्यः पक्षः ।

अत्र भीमांसा ॥

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्--

(दीक्षोपसत्कथनम्)

गवामयन उक्ता तु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री माघयुत काचित्स्यादविशेषात्पक्षसंज्ञया ॥

चैत्री स्यात्कथ एकष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽनो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—‘ चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषां पक्षाष्टकायां कथः संपद्यते ’ इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्मिन्चतुरहे दीक्षेरन्तेकादश्यां दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमकथ इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पूर्णिमेत्येकः पक्षः । ‘ चित्रापूर्णिमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णिमासः ’ इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघकृष्णाष्टम्येकाष्टका । तत्र सोमकथसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्य-
भीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं* अपयन्त उपसद्भि-
द्वाभ्यां लोमाव यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसु-
दद्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमा-
त्मदक्षिणं वै सत्रमात्मानमेव दक्षिणां नीत्वा सु-
वर्गं लोकं यन्ति शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या
अथो रघीयांसः सुवर्गं लोकमयामेति (१) ॥

(सुवर्गं पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अहमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदधो-
ष्यन्ते ।

ता उभयीर्विधत्ते-

सुवर्गं वा एत इति । सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति । अतस्तद्योग्यतायै
स्वदीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभीन्धत एव सर्वतो ज्वलयन्त्येव । उपसद्भिस्तु अप-
ष्यन्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्माद्दीक्षा उपसदध्यानुष्ठेया इति विभ्युन्नयः । यद्यपि
द्वादशाहविकृतित्वेन प्राप्तास्तथाऽपि विकृतिलिङ्गत्वाय स्तुतये वा तदनु-
वादोऽस्तु ।

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वंस्तासामुभयाविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति-

द्वाभ्यां लोमेति । द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्व-
कीयं लोप हविरर्थमवद्यन्ति । अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमवद्यन्ति । एवं
रक्षसांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतत्सत्रं तदेतदात्मदक्षिणं वै स्वशरीरमेव
तत्र दक्षिणा, नत्वन्या गवादिरूपाऽस्ति । तस्मात्स्वशरीरमेव दक्षिणारूपेण
मीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- 'सत्रं चेद्वपनकाले सशिखानि वपन्ते' इति, तदेत-
द्विधत्ते-

शिखामनु प्रेति । शिखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वग्र-
पाणां केशानामपगमात्समृद्धयै भवति । अपि च केशभाररहिता रषीयांसो
लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयामेत्यनेनाभिप्रायेण सशिखं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीप्यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतुनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथम-
मुप यन्त्यथोक्त्यर्थं योऽग्निमथतिरात्रमनुपू-

(प्रायणीयाख्यप्रथमाहाभिधानम्)

वैमवैतयज्ञक्रतुनुपेत्य तानालम्भं परिगृह्य सोममे-
वैतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्ठोमं प्रथममुप यन्ति
ज्योतिष्ठोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव
स्तोमान् ग्रुञ्जते ते (१) सस्तुता विराजमाभि
सं पद्यन्ते द्वे चर्चावतिं रिच्येते एकया गौरतिरिक्त
एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुग्वि-
रादत्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथतरं दिवा
भवतिः रथतरं नक्तमित्याह ब्रह्मवादिनः केन तद-
जामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्तन्म-
ध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि (२) ॥

(त एकाञ्च पञ्चाशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमैकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे दीक्षा उपसदश्लोकाः । अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथममहुरुच्यते ।
तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । षोडश विरावाख्यः क्रतुः सोऽयं यज्ञक्रतूनां परमः
सोमयागरूपा ये क्रतवस्तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश-
तिरात्र इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च प्राथम्यम् । प्रजननं ज्योति-
रित्यनुवाके ' तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः ' इत्याम्नातम् । एवं सत्याग्निष्टोमं
परित्यज्य चरममाविनमतिरात्रं कस्मात्कारणात्सत्रे प्रथममनुतिष्ठन्तीति ब्रह्मवा-
दिनां मन्त्रः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्नि-
ष्टोमोक्थ्यषोडशतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वगर्भितत्वात् । द्वादशस्तोत्रमाग्निष्टो-
ममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रवर्गीधिक्येनोक्थ्यः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तो-
त्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः

संपद्यते । अतः सत्रिणोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्सोमानुष्ठानेऽग्नि-
ष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथोक्त्यपोडश्यतिरात्रान्, तदतदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव
यज्ञकतूनुपेत्यानुष्ठातुं निश्चित्य तान्कतूनुपक्रम्य परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र
सोममेव पिबन्तः सत्रिण आसते । तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावादतिरात्ररूपं
ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां
स्तोमानां कतूनां मुखसदृशः । तस्मान्मुखत एवाऽऽरभ्य स्तोमान्कतून्सत्रिणः
प्रयुञ्जते ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता य ऋग्विशेषाः सन्ति ते
संस्तुताः सन्तो विराजं दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु न्यूना नाप्पधिकाः ।
इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोर्द्वे ऋचावतिरिच्येते, दशसंख्यां न प्राप्नुतः । तत्क-
थमिति तदुच्यते—एकयचा गोष्टोमो दशसंख्याया अतिरिक्तः आयुष्टोमस्त्वेकया
न्यूनः । तस्माद्विराड्भूषणं ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किंच भासकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकात्मको विराड्भूषणः । तस्मादुभयथा प्रशस्तेन तेन ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्तिरात्रसंस्थे ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—

स्थंतरं दिवेति । दिवा पृष्ठस्तोत्रं स्थंतरं गीयते, नक्तमपि रात्रिपर्यायेषु
स्थंतरं गीयते, तत्तदानीमालक्ष्यं भवति । तादृशालक्ष्यपरिहारः केनान्येन साम्ना
भवतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यस्ता-
मास्ति तत्तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च बृहद्वैदं, तदेतद्बृहदर्थतरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै संपद्यते । तेन विजातीयसाम्नाऽऽ-
लक्ष्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मासगताहकशेषे लक्ष्णमजुर्वेदीय-

संहिताभाष्ये सायणाचार्यविरचिते

दशमोऽनुवाकः

(अत्र लक्ष्मणादिके तृतीयेऽनुवाके) ।

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यन्तरिक्षे

प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्षे एव

(मासगताहकथनम्)

तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टो न तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव
 तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसावायुर्यदेतान्स्तामानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु
 सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सस्तुता विराजम्
 (१) अभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया
 गौरतिरिक्त एकयाऽऽयूरूनः संवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुर्गिराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽति-
 माछन्त्यक्षौधुका भवन्ति क्षुत्संवाधा इव हि सत्रि-
 णोऽभिष्टोमावभितः प्रधी तावक्थ्या मध्ये नभ्यं
 तत्तदेतत्परिच्येवचक्रं यदेतेन (२) षडहेन यन्ति
 देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिच्ये ते स्वस्ति समश्नुवते
 षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव ऋतव्येव प्रति तिष्ठ-
 न्त्यमयतो ज्योतिषा यन्त्यमयत एव संवर्गो लोके
 प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशा-
 हानि सं पद्यन्ते द्वादशौ वै पुरुषौ द्वे सक्थ्यौ द्वौ
 चाह आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ
 द्वादशौ (३) तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते त्रयः षडहा
 भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि
 नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्या-
 वर्तन्ते चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
 रहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर-
 स्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्तेऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति
 खलु वा आहुर्वर्षीयान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै संवत्स-

रस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रतिति-

ष्ठन्तो यन्ति (४) ॥

(विराजमेतेन द्वादशवैतावद्वा अष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे प्रायणीयमहरुकम् । अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ तावज्जीण्यहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोममिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकाहविशेषाः । एतरेवानुलोमप्रतिलोमगैतैरभिष्टवः षडहः संपद्यते । तस्मिन्षडहे पूर्वभागवर्तिनेऽनुलोमगता एतेऽनुष्ठेयाः । क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वादेतेषां त्रयाणामनुष्ठानेन सत्रिणो लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति । पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथमदिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वोक्तातिरात्रवत्प्रशंसति—

ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रियागतसंख्यया विराट्संपत्तौ विराज ऊर्ध्वपत्वात्ते सत्रिणः क्षुधा संपादितामार्तं न प्राप्नुवन्ति । किं त्वक्षो-
धुकाः सर्वदा क्षुद्रहिता भवन्ति । सत्रिणामनुष्ठानमयासबाहुल्यात्प्रायेण ते क्षु-
त्संपादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात्तेषां क्षुत्परिहारयोर्ध्वपविराट्संपत्तिमुक्तो ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगैर्भिष्टवमभिष्टव षडहं रथचक्र-
रूपकल्प्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभित इति । लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र पार्श्ववर्तिनी फलके प्रधीइत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्या-
मिति प्रधी । मध्यफलकं तु नभ्यमित्युच्यते नाभिस्थानीयत्वात् । एवं च सत्यत्र
चक्ररूपस्याभिष्टवषडहस्याभितो वर्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभि-
धेयौ यावज्ज्योतिष्टोमौ तावुमौ प्रधी । ये च मध्यवर्तिनो गौरायुर्गौरित्येतन्नामान
उक्थ्यरूपाश्चत्वारः क्रतवस्ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं नभ्यं तद्भवति । तदेत-

(मासगताहकथनम्)

द्विभिः पञ्चदशरूपं परित्यज्यः प्रवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्येतेन देवचक्र-
रूपेण षडहेन यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रमेव
समारोहन्ति । तच्चाऽऽरोहणमरिष्टयै हिंसाराहित्याय भवति । हिंसाराहिताश्च
ते स्वस्ति समश्नुवते क्षेमं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि षडहं प्रशंसति—

षडहेनेति । तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपव्याप्यहात्मकत्वं विधत्ते—

उभयतोऽज्योतिषेति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवमानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः,
आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं प्रतिलोम्ये सत्यन्ते ज्योतिः । एवमुभयतोऽज्योतिषा षडहे-
मानुष्ठाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलावसानकाले च प्रतितिष्ठन्तोऽवज्ञारहिताः
सन्तः संचरन्ति ।

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ षडहाविति । सक्थिशब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते । बाहुशब्देनांसद्वयम् ।
आत्मा मध्यदेहः । शिरः प्रसिद्धम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि ।
ततो द्वौ स्तनौ द्वादशसंख्यापूरकौ । तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य
पर्यावृत्तानि भवन्ति ।

तस्य च षडहस्य तृतीयमावृत्तिं विधत्ते—

त्रयः षडहा इति । पूर्वाभ्यां द्विरावृत्ताभ्यां सह त्रित्वम् । अष्टादशाना-
महनां द्वेषा विभागे सति नवसंख्यया नवच्छिद्वर्गतामानुसृत्य षडहास्तयः
पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अत्राऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमासानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः षडहा इति । संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः
षडहाः पर्यावृत्ता भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठयः षडहोऽध्याहर्तव्यः । अत्र
एव च्छन्दोगा आमनन्ति—‘यदेष पृष्ठयः षडहो भवति वीर्य एवान्ततः प्रति-
तिष्ठन्ति’ इति ।

अथ पूर्वाभिस्तिसृभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति । पूर्वोक्तन्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संव-
त्सरः, तस्योक्तप्रतिष्ठाहेतोर्मासाद्वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिकत्वादित्येव केचिन्मोक्षवा-
दिना आहुः । अत्रैतदुत्तरं—मासो ब्राह्मणं पूर्वोक्तीत्या मासस्य प्रतिपादकं
ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणं, न त्वितोऽधिकं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

किञ्चिन्नूतनमस्ति । अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यजमानास्तस्मिन् स्थित्वासि प्रतितिष्ठन्तः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मे॒षस्त्वा॑ प॒च॒तैर॑वतु लो॒हित॒ग्री॒व॒श्छा॒गैः श॒ल्म॒-
लि॒र्वृ॒द्ध्या॑ पर्णो ब्र॒ह्म॒णा प्ल॒क्षो मे॒धेन॑ न्य॒ग्रोध॑श्च-
म॒सैरु॒दु॒म्ब॒र ऊ॒र्जा गा॒य॒त्री छ॒न्दो॑भि॒स्त्रि॒वृ॒त्स्तो॒मैर॒-
व॒न्तीः स्था॒व॒न्ती॒स्त्वाऽव॒न्तु प्रि॒यं त्वा॑ प्रि॒याणां॑
वर्षि॑ष्ठमा॒प्यानां॑ नि॒धीनां॑ त्वा॑ नि॒धि॒पति॑ ह॒वाम॑हे
वसो॑ मम (१) ॥

(मे॒षः षट्त्रिं॑शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवाके-
ष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ मे॒षस्त्वा प॒च॒तैर॑वत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपाव्यानि जुहोषि इति ।

पाठस्तु—

मे॒षस्त्वा प॒च॒तैर॑वत्विति । अविजातौ मुख्यः पुमान्यो मे॒षोऽस्ति सोऽयं॑
प॒च॒तैर॑वत्त्वेन पचनीयः क्षुद्रैरविविशेषैः सह हेऽथ त्वामवतु । एवमुपारेष्वपि
मन्त्रेषु त्वामवत्वित्यनुषजनीयम् । अजजातौ योऽयं मुख्यो वस्तो लोहितग्रीवः
सोऽयमन्यैश्छागैः सह त्वामवतु । शल्मलिरत्युन्नतो वृक्षविशेषः । स च स्वकी-
यया वृक्षया सह त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिमानिना वसन्ता

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मत्सेषा वा सह त्वामवतु । प्लक्षो यज्ञियेषु मुख्यो वृक्षः । स च मेघेन यज्ञेन सह त्वामवतु । म्यग्रोधश्चमसहेतुर्वृक्षः । स च स्वकार्यैश्चमसैः सह त्वामवतु । उदुम्बरः प्रतिष्ठः । स चोर्जा स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री चान्यैस्त्रिहुवा-
विच्छन्दोभिः सह त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमश्चान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु । एतेनैवमिमन्त्रैरपाव्याख्या आहुतीर्जुहुयात् ।

कल्पः— ता दक्षिणांशकेशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्पक्षस्य दक्षिणानूर्त्तनाम्ना नाः तिग्भिरभिधून्वत्यस्त्रिः प्रदक्षिणमश्वं ध्रुवन्त्यः परियन्त्यवन्तीः स्पेति । इति । अथ तच्छब्देन राजपत्न्यः परामृश्यन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । मृतमश्वं प्रति पत्नीभिः क्रियमाण एष उपचारः ।

पाठस्तु—

अवन्तीः स्थेति । ताः पत्न्यः परस्परं संबोध्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो मयमवन्तीः स्थाश्वस्य पालयिष्यः स्थ । हेऽश्व त्वामवन्तीः पालयिष्यः पत्न्योऽ-
वन्तु रक्षन्तु । मम वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां मध्येऽतिमिव त्वां हवामहे आह्वयामः । आप्यानां कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन वृज्जं त्वां हवामहे । तथा निधीनां शङ्खपद्मादीनां मध्ये निधिपतिमत्यन्तमधिकस्य निधेः पाठयितारं त्वां हवामहे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कृप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विक-
यभ्यः स्वाहाऽवट्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा
हरयाभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः
स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा पत्वल्याभ्यः स्वाहा
वण्याभ्यः स्वाहाऽवण्याभ्यः स्वाहा हादुनीभ्यः
स्वाहा पृष्वाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

स्थावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्ध-
वीभ्यः स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः
स्वाहा (१) ॥

(कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आषाढ्यहोममन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनापां होमा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपाश्च होमाञ्जु-
होति’ इति ।

तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहेति । कूपे भवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले तीरे
भवाः कूल्याः । विकरे भुविरे भवा विकर्याः । अवटे गर्ते भवा अवट्याः ।
खननेन निष्पन्नाः खन्याः । हृदे भवा हृद्याः । सूदे पङ्के भवाः सूद्याः ।
सरसि भवाः सरस्याः । वेशन्ते भवा वैशन्त्यः । यत्र कूल्यादौ पुनः पुनरापो
विशन्ति तत्रत्या इत्यर्थः । पल्वलेऽत्यल्पजलाशये भवाः पल्वल्याः । वर्षे भवा
वर्ष्याः । वर्षनैरपेक्ष्येण भूमाववस्थिता अवर्ष्याः । प्रवाहध्वनिसहिता ह्लादन्याः ।
अवरयायज्याः पृष्ठाः । प्रवाहस्थाः स्पन्दमानाः । एकत्रावस्थिताः स्थावराः ।
नद्यां भवा नादेय्यः । सिन्धौ पुनदे भवाः सैन्धव्यः । समुदे भवाः समुद्रियाः ।
अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवह-
न्तीभ्यः स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं

(अश्वमेधाहमन्त्रकथनम्)

वहन्तीभ्यः स्वाहा शीमं वहन्तीभ्यः स्वाहोऽग्रं
वहन्तीभ्यः स्वाहा भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भो-
भ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अद्भ्य एकाल विश्वत्) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

तस्मिन्नेवापां होमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अद्भ्यः स्वाहेति । उदकजातिमात्रयुक्ता आपः । प्रवाहरूपा वहन्त्यः ।
परिमण्डलरूपा आवर्तगताः परिवहन्त्यः । भूमेः सप्ततलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः
समन्तं वहन्त्यः । निम्नाधिक्येन शीमं वहन्त्यः । ईषन्निम्नत्वेन शीमं शोभनं
यथा भवति तथा वहन्त्यः । पर्वताग्रादध उग्रं वहन्त्यः । दृश्यमानमकरादिजी-
वोपेता भीमं वहन्त्यः । अम्भोनभोमहःशब्दैर्लोकत्रयगता आप उच्यन्ते । ‘अयं
वै लोकोऽम्भाश्च’ । ‘अन्तरिक्षं वै नभाश्च’ । ‘असौ वै लोको
महाश्च’ इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्वैशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्दा-
दशमन्त्रैश्च रात्रावन्नहोमाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽपां होम इति
व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो अर्वन्तं जिघाश्चसति तमभ्यमीति वरुणः ।

परो मतः परः श्वा । अहं च त्वं च वृत्रहन्तं
बभूव सन्निभ्य आ । अरातीवा चिदद्भिवोऽनु नौ

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

शूर म०सतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः । अभि कर्त्तव्येन्द्र-
भूरध उमन्न ते विव्यङ्माहिमान० रजांसि ।
स्वेना हि वृत्र० शर्वसा जघन्य न शत्रुरग्निं वि-
विद्युधा ते (१) ॥

(विविदद्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पूर्वयोरनुवाकयोरपां होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिञ्चमहारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘यो अर्वन्त्वमिति सैधकेण मुसलेन पौ०श्वलेयः शुनः पहरति’
इति । पाठस्तु—

यो अर्वन्त्वमिति । योऽयं आ जले स्नप्यमानमर्वन्त्वं स्वयमपि जले प्र-
विश्य हन्तुमिच्छति तं भानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति सर्वतो रोगग्रस्तं
करोति ।

परो मर्त इति । कल्पः—‘तमश्वस्याधस्पदनुपास्यति परो मर्तः परयेति’ इति ।

परः आ प्रबलोऽयं आ परो मर्तोऽस्तु परस्तादृत्वा मृतो भवतु ।

कल्पः—‘अहं च त्वं च वृत्रहन्तिव ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति, इति ।

पाठस्तु—

अहं च त्वं चेति । हे वृत्रहन्चैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान त्वं चाहं
ब्रह्मा च सान्निभ्यो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलाभसिद्धय आ संवभूव
सर्वतः संमुक्तौ भवाव । हेऽद्रिवः पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्यादिमानिन्द्रः, त
एवाद्रिवांस्तद्रूप हे यजमान शूर शौर्योपेतोऽस्य देवाधिपतेर्भद्रा रातयः कल्या-
णानि फलदानानि नावावामुभावन्मंसतै, अनुमन्यन्तामङ्गी कुर्वन्तु । कीदृशौ
नो, अरावीवा, रातिर्हविर्दानं तद्युक्तौ रातिमन्तौ तद्रहिनावरातिमन्तौ, तावेवा-
रावीवा, चिद्यद्यप्यावां हविर्दानरहितौ तथाऽपीन्द्रदत्तानि फलान्वावां प्रत्या-
गच्छन्तिवत्यर्थः ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कल्पः—‘ अभि कत्वेन्द्र भूरथ ज्वन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

अभि कत्वेन्द्रेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यजमान कत्वाऽनेन कतुनाऽ-
भिभूः शत्रुभामिभूतवानासि । अधानन्तरं ज्वन्नस्यां भूमौ, नकारान्तस्य ज्वन्श-
ब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते त्वदीयं महिमानं रजांसि जगद-
ञ्जकानि चरितानि च न विव्यक्कश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन
शवसा स्वकीयेन वलेन वृत्रं जघन्थ शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुर्यथा युद्धेन
तेऽन्तं त्वदीयं नाशं न विविदन्नेव लब्धवान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः
प्रजापतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा
कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धे-
ह्युपाकृताय स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय
स्वाहा (१) ॥

(नम एकाञ्चिः शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे शुनः प्रहारोऽभिहितः । षोडशे यव्यारुषो होमोऽभिधीयते ।
तथा च ब्राह्मणम्—‘ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे इति । राजा सोमः । इवरे पसिद्धाः । अविशतिशब्देन धर्म-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

देवतोच्यते । ' धर्मो वा अधिपतिः ' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्व-
मधिपतिरसि मामप्यधिपतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां
धेहि प्रजानामाधिपत्ये स्थापय । मायि च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन स्थापय ।
तेरेतैः षड्भिर्गव्यनामकैरन्त्रहोमाञ्जुहुयात् । उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां
कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—' उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।
आलम्भाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति ' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मयोभूवांतो अ॒भि वा॒तू॒न्ना ऊ॒र्जैस्व॒तीरोष॒धीरा
रि॒शन्ता॒म् । पी॒र्वस्व॒तीर्जी॒विध॒न्याः पि॒बन्त्वव॒सायं
प॒द्वतै॑ रु॒द्र मृ॒ड । याः सरू॒पा वि॒रूपा॒ एक॑रू॒पा
यासा॑म॒भिरि॒ष्ट्या ना॒मानि॑ वेद॒ । या अ॒ङ्गिर॒स-
स्तप॑से॒ह च॒क्रुस्ता॒भ्यः पर्ज॑न्य॒ महि॒ शमै॑ यच्छ ।
या दे॒वेषु॑ त॒नुव॒मैर॑यन्त॒ यासा॑ सोमो॒ विश्वा॑
रूपा॒णि वेद॑ । ता अ॒स्मभ्यं॑ प॒र्यसा॒ पि॒न्धमा॑नाः
प्र॒जाव॑तीरिन्द्र (१) गो॒ष्ठे रि॑रीहि । प्र॒जाप॑तिर्म-
ह्यमे॒ता ररा॑णो॒ विश्वै॑र्दे॒वैः पि॒तृभिः॑ संवि॒दानः॑ ।
शि॒वाः स॒तीरु॑प॒ नो गो॑ष्ठमाऽक॒स्तासां॑ व॒यं प्र॒जया॑
स॒ संदे॑म । इ॒ह धृ॒तिः स्वा॒हेह वि॒धृतिः॑ स्वा॒हेह
रन्तिः॑ स्वा॒हेह र॒मतिः॑ स्वाहा॒ मही॑मु॒ षु सु॒ग्रामा॑-
णम् (२) ॥

(इन्द्राष्टाविंशच्च) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिहितः । सप्तदशे गव्याख्यैर्मन्त्रैर्होमोऽभिधीयते ।
तथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूवांतो अभि वातूसा इति गव्यानि जुहोति ’
इति ।

तत्र प्रथमामाह—

मयोभूवांत इति । मयोभूः सुखस्य भावयिता वातो वायुरुसा अभि-
सर्वा गा अभिलक्ष्य वातु मसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किंतु मन्दवा-
तेन गवां सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रसमुक्ता
ओषधीरारिशन्तामा स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः ।
तदहन्तीति जीवधन्याः पातुं योग्या आपस्ताश्च पीवस्वत्यः पानेन पुष्टिरूपस्य
स्थौल्यस्य प्रापणात्तादृशीरपो गावः पीबन्तु । हे रुद्रावसायावितुं रक्षितुं यो-
ग्याय पद्वते पादसंचारिणे पशवे मृड सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

याः सरूपा इति । या गावः सरूपाः समानप्रमाणदेहा विरूपा विविध-
वर्णा एकरूपा एकजातियुक्ताः, अग्निराहुवनीयादिरूप इष्ट्या यागेन निमित्त-
भूतेन यासां गवां नामानि सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्यादीनि,
इहे रन्तेऽदित इत्यादीनि वा श्रुत्युक्तानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्तपसा
स्वकीयेन तपःसामर्थ्येन या गा इह भूमौ चक्रुः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जल-
देवताभ्यो गोभ्यो महि शमं यच्छ महत्सुखं देहि ।

अथ तृतीयामाह—

या देवेष्विति । या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनुवं शरीरमैरयन्त भूमौ
प्रवर्तितवत्यः, सोमो देवो यासां गवां विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहुक्षी-
राल्पक्षीरादीनि च सर्वाणि रूपाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पयसा पिन्वमानाः
स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्तीः प्रजावतीर्बहुवत्सोपेतास्ता गा अस्मभ्य-
मस्मदर्थं गोष्ठे रिरिहि गौशालीयां प्रापय ।

अथ चतुर्थीमाह—

प्रजापतिरिति । यः प्रजापतिः सोऽयं मह्यं यजमानायैता उक्तलक्षणा
गा रराणः प्रयच्छन्विश्वैः सदैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतस्ताः
शिवाः सतीबिंदुक्षीरादिप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीरेता गा नो गोष्ठयस्मदी-
यगोशालामुपाकरुपाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वयं तासां गवां पजया वत्सरू-
पया संसदेम संगतास्तिष्ठामः (छेम) ।

अथ चत्वारि यजूंष्याह—

इह धृतिः स्वाहेति । एतानि च विभूर्पात्रेत्यनुवाकेऽश्वस्य पादचतुष्टयस्था-
नविषयत्वेन व्याख्यातानि ।

अथ द्वयोर्ऋचोः प्रतीके दर्शयति—

महीमिति । एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतैर्दशभि-
र्गव्याख्यैर्मन्त्रैरन्नहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासी-
दबृहद्वयः । किं स्विदासीत्पिशङ्गिला किं
स्विदासीत्पिलिप्पिला । यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व
आसीदबृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाऽविरासी-
त्पिलिप्पिला । कः स्विदेकाकी चरति क उ
स्विज्जायते पुनः । किं स्विद्धिमस्य भेषजं किं
स्विदावर्पनं महत् । सूर्यं एकाकी चरति (१)
चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि-
रावर्पनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव
वाचः परमं व्योम (२) ॥

(सूर्य एकाकी चरति षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते ।

कल्पः—‘ अभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते दक्षिणो ब्रह्मोत्तरो होवा
किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्रह्मणः’
इति ।

एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपोऽग्निष्ठः । ब्रह्मण्योरुकिप्रत्युक्तिरूपेण संवादो
ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि । प्रतिज्ञातानि प्रत्युत्तरवाक्यानि (णि) ।

तस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठामुच्यमाह—

किं स्विदासीदिति । हे ब्रह्मन्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीत् । चित्तिज्ञा-
नम् । पूर्व(वी) चित्तिर्जन्मप्रभृति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वचित्तिः ।
तादृशं (श) ज्ञानं किं नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽयमेको होतुः प्रश्नः । कान्त्य-
थाद्दीधातोर्वयं (यः) शब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं कमनीयं यस्तु किं नामाऽऽसी-
दिति द्वितीयः प्रश्नः । पिशङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः
प्रश्नः । पिशङ्गिलाऽत्यन्तं प्रकाशमाना श्वेता किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः प्रश्नः ।
सामान्याभिप्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ।

अथ द्वितीयामाह—

द्यौरासीदिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव पूर्वचित्तिः ।
पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
प्रथममुत्तरम् । अथोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु । अत एव हि राजानः सर्वप्रयत्ने-
नाप्यशान्तं पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्मिश्रवर्णाऽन्धकारस्य नक्षत्र-

(अश्वमेधाहुर्मन्त्रकथनम्)

चन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अवाति सर्वं प्राणि-
जातमिति श्रीरविः । सैवातिप्रकाशः । अत एव ब्राह्मणे ' श्रीर्वै पिलिप्पिला ।
इत्याख्यातम् ।

अथ तृतीयामाह—

त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तरनिरपेक्ष आलस्यरहितः
सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः शुक्लपक्षे जायते । किं नाम वस्तु शैत्यरु-
धस्योपद्रवस्यौषधम् । किं नाम स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्तं विशालम् ।

अथ चतुर्थीमाह—

सूर्य एकाकीति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ।

अथ पञ्चमीमाह—

पृच्छामि त्वेति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छा-
मि । यतः परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभि-
रिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा वृष्णः पुंस्त्वाधिक-
स्याश्वस्य रेतस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं
व्योम विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह—

वेदिमाहुरिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं यागे वेदिस्तामेव
पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूप्रदेशोऽस्ति ।
अत एव हि सोमप्रकरणे श्रुतम्—' एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः ' ।
इति । तथा यज्ञं सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य
सर्वे चक्रं परिवर्तते तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोकसंचारः ।
तथाऽश्वस्य रेतोवदत्यन्तं सारभूतः सोमः । अश्वमेधेन हि विरात्रेण यागेन ब्रह्म-
हत्यादिकं सर्वं निवर्तते । यदेतन्मन्त्रसंघातरूपं ब्रह्म तदेतदक्षरात्मिकाया वाचः
परमं व्योम । तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्षन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मां नयति कश्चन ।

ससस्त्यश्वकः । सुभगे काम्भीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोण्वीथाम् । आऽहमजानि गर्भधमा
त्वमजसि गर्भधम् । तौ सह चतुरः पदः सं प्र
सारयावहै । वृषा वा * रेतोधा रेतो दधातूत्सकथ्यो-
गुदं धेह्यजिमदजिमन्वज । यः स्त्रीणां जीवभो-
जनो य आसाम् (१) बिलधावनः । प्रियः
स्त्रीणामपिच्यः । य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदि-
गृदि परावधीत् । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मां
यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । उर्ध्वामेनामुच्छ्र-
यताद्वेणुभारं गिराविव । अथास्या मध्यमेधता *
शीते वाते पुनर्जिव । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न
मां यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । यद्धरिणी
यवमात्ति न (२) पुटं पशु मन्यते । शुद्रा यदर्थ-
जारा न पोषाय धनायति । अम्बे अम्बाल्यम्बि-
के न मां यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । इयं
यका शकन्तिकाऽऽहलमिति सपीति । आहतं
गुभे पसो नि जल्गुलीति धाणिका । अम्बे अ-
म्बाल्यम्बिके न मां यमति कश्चन । ससस्त्य-
श्वकः । माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रो-
हतः (३) । प्र सुलामीति ते पिता गुभे मुष्टि-
मतंसयत् । दधिक्राव्णो अकारिषं जिणोर-
श्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र ण

आयूँषि तारिषत् । आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता
न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयथा च नः (४) ॥

(आसामति न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विष्ठापरूपो मृताश्वो-
पचारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अश्वे अश्वाल्याम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति ’ इति ।

तत्र पाठस्तु—

अश्वे अश्वालीति । उत्तमा मध्यमाऽधमा चेत्येवं त्रिविधा राजपत्न्यः ।
तास्तिस्त्रिभिर्मातृवाचकैः पदैः प्रतिप्रस्थात्रा संबोध्यन्ते । एवं संबोध्याऽऽहू-
तानां विसृणां मध्ये प्रधानभूतां महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्मां भोगार्थं
रहसि नैव नयति । एषोऽश्वकः सप्तस्ति निद्रां करोति । भोगाभावदुःस्तेनैवैनं
गहंते । गहार्थोऽयं कपत्ययः । कुत्सितोऽश्व इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ सुभगे काम्पिलवासिनीति क्षौमेण वाससाऽश्वधुर्यं महिषीमश्वं च
मच्छाद्य ’ इति । पाठस्तु—

सुभगे काम्पिलेति । हे सुभगे शोभनभगे महिषि हे काम्पिलवासिनि,
काम्पिलशब्देन श्लाघ्यो वस्त्रविशेष उच्यते । तं वस्त आच्छादयतीति काम्पी-
लवासिनी तादृशे, त्वमयमश्वश्चोभौ सुवर्गे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संपो-
षार्थामिदं क्षौभं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं
ब्रूहि—हेऽश्व गर्भं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याजान्याभिमुख्येन प्राप्नुवानि ।
त्वमपि गर्भं गर्भधार्त्री मामाजास्याभिमुख्येन प्राप्नुहि ।

(अम्बेष्वाङ्गमन्त्रकथनम्)

तौ सहेति । कल्पः—‘ तौ सह चतुरः पदः संपसारयावहा इति पदः संपसारयेते ’ इति । हेऽथ यस्त्वं या चाहं महिषी तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पश्चाद्भागवति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्संपसारयावहै संगताः परस्परं भिन्ना यथा भवन्ति तथा प्रसृतान्करवाव ।

कल्पः—‘ वृषा वामित्यभिमन्त्रयते ’ इति ।

पाठस्तु—

वृषा वामिति । वां युवयोर्भक्ष्ये वृषा तेचकोऽथः तिश्रुत्वित्यश्वाहारः । रेवोश्वा भीमधारिणी त्वदीयं रेवो धारयतु ।

कल्पः—‘ उत्सकथ्योर्गुदं धेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधाय ’ इति ।

पाठस्तु—

उत्सकथ्योरिति । हेऽथ गृध्रं त्वदीयगृध्रसमीपवर्तिनं पाश्चात्यं मार्गं सकथ्यो-
र्बहिषीसंविधनोरुर्वोरुद्धेहि ऊर्ध्वं स्थापय । अज्यते स्त्रीत्वमभिव्यज्यतेऽनेनेत्व-
ज्जिर्षोनिः । तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेढ्रोऽप्यज्जिः । सर्वोन्नतश्चात्तावज्जि-
भेत्सुदज्जिः । हेऽथ महिषीसंबन्धमाज्जिमनुलक्ष्य त्वदीयमुदज्जिमज प्रेत्य । की-
दृश उदज्जिः, जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति जीवभोजनो य-
उदज्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः, स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदज्जौ प्रीतिमनुभवति । यश्चो-
दज्जिरातां स्त्रीणां विलधावनो विलं योर्नि पति धावति सहसा प्रविशतीति
विलधावनः । किंचायमुदज्जिः स्त्रीणां नियः सन्नपीच्यो भवति, अपीच्यतेऽ-
त्यादरेण प्राप्यत इत्यपीच्यः । यश्चोदज्जिरातां स्त्रीणां कृष्णे लक्ष्मणि मत्कृ-
ष्णवर्णमसाधारणं लक्षणभूतं स्त्रीव्यञ्जनं तस्मिन्सर्दिगृदि शुक्रपातस्थानविशेषं
परावधीद्वेनेन ताडयामास । येन ताडनेन शुक्रपातो भवति तत्करोति । अन्त-
र्बहिःप्रदेशभेदेन स्थानत्रयं स्त्रीव्यञ्जनं विद्यते । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—
‘ निवृत्तप्रजननम् । उपस्थो योनिर्भक्ष्यमा ’ इति । तत्र येयं भक्ष्यमा गर्भधारिणी
ता सर्दिगृदिः ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति महिष्यथं गृहते ’ इति ।

पाठस्तु—

अम्बे अम्बालीति । ता महिषी भोगाभावदुःखेन विलपन्ती स्वदुःखं स्वकीया-
पनाय स्वकीयां मातरं त्रिः संबोध्य स्वदुःखं कथयति । लोके सतंनिहिता
माता स्वकीयापदेलायां संबोध्यते । बाल्ये मातुरेव सर्वापनिवारकत्वेन तस्मै

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

बोधनस्य पठितत्वादप्यदाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्वायामाप्नोति । तां संबोध्यैव ब्रूते—रिरंसु मां कोऽपि न यमति । अयमथकस्तु निद्राति ।

कल्पः—‘ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते’ इति ।

पाठस्तु—

ऊर्ध्वामेनामिति । स्वदुःखरूपापनार्थमम्बादिशब्दैर्मातरं संबोधयन्तीमिनां महिषीं प्रति वस्त्राच्छादनाद्बहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति—हे महिषि एनां त्वदीयां योनिमुर्ध्वामुच्छ्रयतादूर्ध्वामिमुखं कृत्वोन्नतमवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः—पथा लोके कस्मिंश्चिद्विरौ वेणून्स्वण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं पौढेभारमाचक्ष्य प्रथमं भूमावूर्ध्वमुच्छ्रयति तद्वदेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणानन्तरंस्या योनिर्भध्यस्थानभेदतां स्वाभिमतप्राप्त्याऽभिवर्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षे दृष्टान्तः—‘शीते वाते पुनन्निव’ । यथा लोके कश्चित्खलपूरं हृत्तेन शूरेण धान्यं पुनन्व्यापारबाहुल्येन श्रान्तः स्थिन्नगात्रः शीते वति प्रवृत्ते सति हृष्यति तद्वत् ।

कल्पः—‘निर्माहिष्यश्वं गृह्णते त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तरोत्तरं यचां’ इति । तत्र प्रथमां गृहार्थामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथ प्रथमामभिमेधनार्थामुचमाह—

यद्धरिणीति । यद्यदा कदाचिद्धरिणीं मृगीं रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यधं भक्षयति, तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरुत्तरं गतं पशुं पुष्टमपि न मन्यते न जानाति । हे महिषि तथा त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूयान्ताहृतयधं न जानासि । भोगस्तु तव जात एवेति पत्नीनामभिप्रायः । किं च यद्यदा शुद्धा काचिद्दासी कदाचिदयः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेवमयं जारा भवति, तदानीं सा दासी स्वाभित्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बोपाय धनायाति धनमात्मन इच्छति । नहि स्वाभिस्वीकाराद्धनमाधिकं मन्यते । तथा मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याधस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, ननु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षस्वेत्यभिप्रायः ।

अथ द्वितीयां गृहार्थामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिमेधनार्थं द्वितीयामुचमाह—

इयं यकेति । इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पत्नीस्त्री विद्यते । आहलशब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्येतादृशं शब्दं कुर्वती

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

सा शकुन्तिका सर्पति पुमांसं पक्षिणं पृष्ठतो गच्छति, न तृप्ता क्वचिदवतिष्ठते । हे महिषि एवं त्वमपि न तृप्यसि, तदेतदयुक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च धाणिका गर्भस्य धारयित्री योषिद्वय आहूतं पसो निजलुगुतीति । गर्भशब्दे पसशब्दे च पूर्णव्यत्ययो दृश्यः तथा सति योनिं सपजन्यं रेतश्च शब्दद्वयेनाभिधीयते । निजलुगुतीति निगिरति । यथा लोके गर्भधारिणी स्त्री योनावहितं रेतो निगिरति गर्भरूपेणान्तर्धृत्वा संतुष्यति एवं त्वमपि देवतारूपाश्वस्वीकारेण संतोषम-
ईसीत्यभिप्रायः ।

अथ गार्हार्थी तृतीयामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिमेधनार्थी तृतीयामुचमाह—

माता च ते पितेति । हे महिषि ते तव या माता तथा तव यः पिता तावुभावपि वृक्षस्याग्रं वृक्षस्य कस्यचिच्छाखया निर्मितं तल्पं रोहत आरुह्य शपाते तदानीं ते पिता प्रसुलाभि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गर्भे योनौ मुष्टिं मुष्टि-
सदृशं मेढ्रमत्तंसयत्पावेशयत् । एवमयमप्यश्वश्चकार । अतो हे महिषि त्वमुत्ति-
ष्ठेत्यभिप्रायः ।

कल्पः—‘ दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिर्मतीमृचमन्ततो जपित्वा ।
इति ।

पाठस्तु—

दधिक्राव्ण इति । दधि क्रामति प्रामोतीति दधिक्रावा । एतन्नामको दधिपियः कश्चिदेवाविशेषः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृत-
वानस्मि । कीदृशस्य, जिष्णोर्जयशालस्याश्वस्य व्यापिनो वाजिनोऽन्वैवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करो-
त्वस्माकमायुषि च प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

कल्पः—‘ आपो हि धा मयोभुव इति तिसृभिर्भर्जयित्वा ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

आपो हि धेति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । हे आपो यूय-
मैवं मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-
कत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृशो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधा-
तन स्थापयत । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन,
अस्मान्परतरवसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

यो वः शिवतम इति । वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः तुल्यको-
तुर्भो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मास्तस्य भाजयत तं रसं पापयत । तत्र
इष्टान्तः—उशवीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयं
स्वम्बरसं पापयन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूवं
धीता भवथ, तस्मै रसाय वो युष्मानलं भृशं पाप्नुमः । किं हे आपो यूवं
नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुथ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

मूर्ध्वः सुवर्षसंवस्त्वाऽजन्तु गायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाऽजन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽजन्तु
जागतेन छन्दसा यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य
तनुर्वं प्रियाम् । एतश्च स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा
वर्तयासि नः । लाजीश्ञ्छाचीश्च्यशो ममाश्म ।
यस्यायै गन्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्र-
जापते । युजन्ति ब्रध्नमरुपं चरन्तं परि तस्युषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि । युजन्यस्य काम्या इरी
विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृबाहसा । केतुं
कृण्वन्नकेतवे पेशो मया अपेशसे । समुपद्भिर-
जायथाः (१) ॥

(बध्नं पञ्चविंशतिश्च) ।

(अथमेवाक्रममन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशोऽथस्य मरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्वकालीन उपचारोऽभिधीयते ।

भूर्भुवः सुवरिति । कल्पः—‘ पत्नयोऽथमलंकुर्वन्ति महिषी बावाता परिवृकीति शतशः शतमेकैकस्याः सचिवा राजपुत्रीर्धात्रीश्चोम्राणामराज्ञां सूतमान-
प्रया इति सहस्रं सहस्रं मणयः सु(सौ)वर्णर(रा)जवसामुद्रां बालेषु मणी-
माकमन्ति भूरिति सौवर्णान्महिषी प्रौग्वहान्द्रुव इति राजतान्बावाता पत्यैग्-
ह्यामाकभोजेः सुवरिति सामुदान्परिवृकी प्रत्यक्भोजेः ’ इति ।

अथोक्तं भूर्भुवः सुवरित्येतास्तिस्त्रो व्याहृतयो लोकत्रयवाचिन्यः । वध्या इति सौवर्णराजतशङ्खमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयत्वा इति सूत्राणामर्थः ।
तैत्तिरीयसंहितायां भूम्याश्चात्यभागेषु महिषी बावाता परिवृकस्याख्या उत्तममध्यमा-
ख्या राजसत्नयोऽथस्य केशेषु मणीन्योजयेयुः ।

कल्पः—‘ अथास्य स्वदेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाऽञ्जन्तु मायमेव
छन्दोऽपि गौल्लुब्धेन महिषी रुद्रा इति कौसुम्भेन बावाताऽऽदित्या इति मु-
स्ताल्लुब्धेन परिवृकी ’ इति ।

पाठस्तु—

वसवस्त्वोति । हेऽथाष्टौ वसवो गायत्रेण छन्दसा युक्ता मुग्गुलुज्येन
वेलेन मुस्तभागे त्वामञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुसुम्भज्येन तेलेन त्वां मध्यभागे
विहृष्टन्दोयुक्ता अञ्जन्तु । द्वादशाऽऽदित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूलज्येन
वेलेन पाश्चात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैलं सूत्र आक्यशब्देन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यदातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तते यतः पयाति तद्वति-
ष्ठवे ’ इति ।

१ सं. ‘त्रीर्धात्री’ । २ च. ‘धीन्यश्चो’ । ३ सं. ‘ग्राणां रा’ । ४ सं. ‘ब्रान्वाले’ ।
५ सं. ‘प्राग्वाहा’ । ६ सं. ‘त्यग्वाहा’ । ७ सं. ‘थाश्चस्य देहाना’ । ८ सं. ‘तयते’ ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्या-
मेव रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अप इति । यद्येन पथा पुरा वातो वायुरसो जलानीन्द्रस्य प्रियां
तनुवं पर्जन्यरूपामगमत्प्रापयत् । हे स्तोतः स्तुतिकर्तृस्त्वमश्वमेरणार्थं शब्दं
कुर्वन्नेतेन पूर्वसिद्धेन पथा मार्गेणैतमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यावर्तयास्यावृत्तं कुरु ।

कल्पः—‘लाजीञ्छाचीञ्चो ममाश्मिति पत्नयोऽध्यायान्नपरिशेषानु-
श्रवयन्ति’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीञ्छाचीऽनिति । राज्ञो यैदंशभिरनैर्होमाः कृतास्तदंशेषेण
छाजा अपि विद्यन्ते, तानयमश्वो भक्षयति । अतो लाजा अस्य सन्तीति
लाजी । भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषाः शाचास्ता अस्य सन्तीति शाची ।
अश्वो हि स्वामिनो यशः कीर्तिं संपादयति, तद्विवक्षया यशो ममेति वाक्यमे-
तन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतैर्लाज्यादिभिरन्नभिर्नामभिरंशं संबोध्य तिस्रः पत्न्य
आहवयन्ति । दूरादाह्वातुमते प्लुताः । एवं संबोध्याश्वशरीरगतान्द्वान्प्रत्येव
जुषते—हे देवा एतदन्नमस्माभिर्दीयमानमश्वरूपेणात्त भक्षयत । हे प्रजापते देव-
स्वामिस्त्वमप्येतदन्नमग्निं भक्षय ।

कल्पः—‘युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । ब्रध्नमादित्यरूपमरुषमग्निरूपं चरन्तं वायुरूपमि-
मं तथा परितस्थुषः परितोऽवस्थितांस्त्रील्लोकानेतदधस्य (स्व) रूपान्पुञ्जन्ति
देवाः सर्वे रथे योजयन्ति । तथा दिवि द्युलोके वर्तमानानि रोचना प्रकाश-
रूपाणि नक्षत्राणि रोचन्तेऽश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अयमर्थः सर्वोऽपि ब्राह्मणे
स्वष्टमुच्यते—‘असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । अग्निर्वा अरुषः । वायुर्वै चरन् ।
इमे वै लोकाः परितस्थुषः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि’ इति ।

कल्पः—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति पष्टी’ इति ।

तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावश्वौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्येति । अस्याश्वस्य सहायभूतौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्ति देवा इत्ये

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

योजयन्ति । कीदृशो हरी, काम्या कमनीयौ, विपक्षता विशेषेण पक्षे रथस्य
प्रार्थे वर्तमानौ, शोणेषल्लोहितौ, धृष्णू शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहता मनुष्यवाहिनौ ।

कल्पः—‘ केतुं कृण्वन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगृह्णाति ’ इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृण्वन्निति । मर्या मनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं
कृण्वन्ध्वजं कुर्वन्तु । अपेशसे सुवर्णालंकाररहिताय रथाय पेशः सुवर्णालंकारं
कुर्वन्तु । हे रथ त्वमुषद्भिर्ज्वालासदृशैः सुवर्णरश्मिभिः समजामथाः संगतो
जातोऽसि ॥

इति श्रीभत्सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
स्रावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरी-
रेभ्यः स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा
सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१) ॥

(प्राणायष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपचार उक्तः । एकविंशे त्वन्नहोमशेषोऽभिधी-
यते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाऽजु-
होति ’ इति ।

पाठस्तु—

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

प्राणाय स्वाहेति । स्नावसूतपत्न्याः शाखा नाड्यः संतानाः । तासूतपत्न्या
उपश्रास्त्रा नाड्यः परिसंतानाः । एतैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैरन्वहोमेषु संतत्याख्यं होमं
कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वा-
हाऽनभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय
स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय
स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते
स्वाहा संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते
स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(सितायाष्टाविंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः अद्यथा वा ऋक्षा वै मजापतिर्मेनयेन द्वे बावाऽऽदित्या पतिष्ठः
संवत्सराय सुवर्गं ब्रह्मवादिनो ज्योतिष्मो मेवः कूप्याभ्योऽद्भ्यो यो अर्वन्तं
मनो राक्षे मयोभूः किञ्चिद्विदम्भे भूः प्राणाय सिताय द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः पति तिष्ठन्ति वै दशरात्रेण सुवर्गं यो

अर्वन्तं भूस्त्रिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठक ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वाविंशेऽञ्चहोमेष्वेव प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
'सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति' इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहेति । सितादीन्यश्वविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामारो-
हणकालीनबन्धाबन्धौ विवक्षितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रथनायुगले
बन्धाबन्धौ । युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां गो-
चनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषाः । उपयांरुद्धेन मेरिवा
वञ्चनादयः । यतादिशब्दैस्तु स्वेच्छाकृता इति विशेषः । एतैरेकीनविंशति-
मन्त्रैः प्रमुक्त्याख्याहोमः कार्यः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

त्रिंशद्रात्रस्तृतीये स्याद्द्वाविंशद्रात्र उत्तरे ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन्त्रिंशद्रात्र उत्तरे ।

एकोनपञ्चाशदहः सप्तमे समुदीरितः ॥ २ ॥

संवत्सराख्यसत्रस्य दीक्षाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दीक्षाश्रोपसदोऽन्यस्मिन्द्शमे प्रायणीयकम् ॥ ३ ॥

मासा एकादशेऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिताः ।

मेषो नवापाव्यहोमा अवन्तीः परियन्ति हि ॥ ४ ॥

कूप्याभ्यो विंशतिश्चाङ्गणौ द्वादशापां तु होमकाः ।

यो अर्वं श्वप्रहारः स्यात्तरोऽधस्पदसंस्थितिः ॥ ५ ॥

अहं ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाऽभिक्रेति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो यव्यहोमा नमो नव ॥ ६ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मयोऽष्टौ स्युर्गव्यहोमाः किं ब्रह्मोद्ये षडीरिताः ।

पत्नीमुदानयेदम्बे सुमेत्याच्छादयेदुभौ ॥ ७ ॥

तौ संपसारयेत्पादान्बृषेत्यध्वर्युर्मन्त्रयेत् ।

उत्सर्गद्धाति गुह्ये द्वे स्रम्बे अश्वं विगर्हयेत् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वामन्या बोधयेयुस्त्रिरेवं स्यात्पुनः पुनः ।

दाधि सर्वा जपित्वा हि मार्जयन्ते त्रिभिर्जलात् ॥ ९ ॥

अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ।

भूस्त्रि पत्न्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥

वसाभ्यर्जन्ति पत्न्योऽश्वमेतमाश्वं यद्वेत्यावर्तयेद्गुणाद्गुहाम् ।

लाज्यर्जनेशेष आहार्यो युञ्जन्त्युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम् ॥ ११ ॥

युञ्जान्यौ योजयित्वाऽथ केतुं बन्ध्यो रथे ध्वजः ।

भूर्भुवः सुवरित्यस्मिन्मन्त्रा एकादशेरिताः ॥ १२ ॥

पाणा संतातिहोमाः स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश ।

सिताप्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनाविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः

इति श्रीमाद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गा-
 णि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
 निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदंति-
 छन्नरास्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सर-
 माप्तवोदंतिछन्नरास्मेति यासां चाजायन्त यासां
 च न ता उभयीरुदंतिछन्नरास्मेति गोसत्रं वै
 (१) संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपय-
 न्युध्नुवन्त्येव तस्मान्नूपरा वार्षिकौ मासौ पत्वा
 चरति सत्राभिजितः ह्यस्यै तस्मात्संवत्सरसदो
 यत्किं च गृहे क्रियते तदाप्तमवर्द्धमभिजितं
 क्रियते समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप-
 यन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स
 तत् उदंति संवत्सरः (२) वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं
 यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्य-
 नातां एवोदृचं गच्छन्तीयं वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसा-
 वृत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उ-
 त्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योतिष्टोमो वै-
 श्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै चतुर्विंशः प्रायणी-
 यो भवति चतुर्विंशतिरधमासाः (३) संवत्सरः

प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च
 शतानि षष्टिश्च स्तोत्रायास्तावतीः संवत्सरस्य
 रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति ते
 सः स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति षडहा
 भवन्ति षडवा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे
 प्रति तिष्ठन्ति गौश्वाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः
 संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतः (४) दधति प्र-
 जननाय ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव त-
 ष्छन्दाः स्येव तद्विमोकं यन्त्यथो उभयतो ज्यो-
 तेषु षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति ब्रह्मवादिनो व-
 दन्त्यासति केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूया-
 ष्छन्दाः सिसि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब्ज-
 गती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते
 स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत्पथा यन्ति
 समानः सामं भवति देवलोको वै सामं देवलो-
 कादेव न यन्त्यन्याऽन्या ऋचो भवन्ति मनुष्य-
 लोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवलो-
 कमभ्यारोहन्तो यन्त्यभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति
 सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्या अभिजिद्भवति सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै विश्वजिद्भवति विश्वस्य
 जित्यै मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्य-
 तिग्राह्या गृह्यन्त मासिमास्येव वीर्यं दधति मासा
 प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
 दुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति (६) ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सत्रं संवत्सरान्तं यत्तच्चतुर्थे समीरितम् ।

विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सरारूपस्य वर्ण्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावत्संवत्सरसत्रं विधत्ते—

गावो वा एतदिति । यद्यपि गावस्तिर्यक्त्वान्न कर्माधिकारिणः (पुष्य) स्वधाऽपि तदभिपानिदेवताऽत्र गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्त्रव्यानां शृङ्गभावाभावो स्वस्मिन्नारोप्य गोभिः सह तादृशयुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शृङ्गरहिवाः सत्यो गावः शृङ्गेत्यपि कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकौ सत्रमन्वतिष्ठन् । तासां शृङ्गकापोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवन् । अथ मासदशकादूर्ध्वं शृङ्गण्युत्पन्नानि । तदानीं ता गावोऽपेक्षितेन फलेन समृद्धाः स्म इति मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काण्डे कासांचिद्वर्गं शृङ्गणि नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं कृत्वा समृद्धाः स्म इत्येवं मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । तदेवं यासां शृङ्गण्युत्पन्नानि यासां च नोत्पन्नानि ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येवं मत्वोत्थिताः । यस्माद्गोभिरनुष्ठितं तस्माद्गोसत्रमित्येवायं संवत्सरारूपः कर्मविशेषोऽभिधीयते । ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सरारूपं कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यासां गवां शृङ्गण्यजायन्त, यासां च नाजायन्त ता उभयोऽप्युद्धिं गता इति, तत्र जातशृङ्गाणां शृङ्गजन्मैवार्थः । इतरासां तु कथं सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मान्नूपरा इति । यस्माद्जातशृङ्गस्तूपराः सत्रेण समृद्धिं गवास्तस्मादियं वर्षतुसंबन्धिनौ मासौ पत्वां प्रीतिं प्राप्प्यारण्ये चरति । वार्षिकबोहि

मासयोररण्ये संचरन्तीनां दीर्घशङ्खयुक्तानां गवां महान्क्लेशो जायते । पबल-
वायूपेतया तीव्रवृष्ट्या मुखे प्रतिहताः सत्यो मुखमर्वाग्भूतं कृत्वा शङ्खभारेण
पीडयन्ते । तूपरायास्तु नास्त्ययं क्लेशः । यथा केशश्मश्रुपूर्णशिरस्कानां पुरु-
षाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते सुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान्क्लेशस्तद्वत् ।
यदेतदस्यै तूपराया गोवर्षासु प्रीतिसंपादनं तदेतत्सत्राभिजितं सत्रानुष्ठानल-
ब्धम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति-

तस्मात्संवत्सरेति । यस्मात्सत्रं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसत्रमनु-
ष्ठितवतो यजमानस्य गृहे यत्किंच क्रियते यत्किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकल-
मप्यनुष्ठीयते तदाप्तमङ्गसंपूर्णमेव भवति । तथाऽवरोद्धमकाले कृतमपि स्वकाले
कृतं भवति । अभिजितं फलोपेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अत एव
शास्त्रन्यायाभिज्ञा आहुः—'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इति ।

अथेतस्य सत्रस्य प्रायणीयोऽयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते-

समुद्रं वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्त एते यजमानाः
समुद्रमेव बाहुभ्यां तरितुमुद्युञ्जते । सत्रस्य समुद्रवदतिप्रभूतत्वात् । एवं सति यः
पुरुषः समुद्रस्य पारं परतीरं न पश्यति स पुरुषः समुद्रादुद्गन्तुं न शक्नोति ।
अयं च संवत्सरस्तेन समुद्रेण समानः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत्
उत्थातुमुत्साहो न भवेत् । तस्मात्समाप्तिरूपमहर्विशेषम् । तस्य च समुद्रसमस्य
संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्ता मनस्यु-
द्देगरहिता एवोद्वचमुत्तमां समाप्तिसंबन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभा-
वनुष्ठेयावित्यर्थः । यदि ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परम इत्यनुवाक एव प्राय-
णीयोऽतिरात्रो विहितः, तस्युदयनीयातिरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ।

तावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति-

इयं वै पूर्व इति । पूर्वः प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रायम्यसाम्येन पृथिव्यादि-
रूपः । उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूपः । परोधनं लौकिकस्य
वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भः ।

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते-

ऋयोतिष्ठोम इति । योऽयमतिरात्रः स ऋयोतिष्ठोमरूपः । स च वैश्वानरेण

(संवत्सरसत्रकथनम्)

दृष्टः । तदनुष्ठानेन स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते । तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भणीय-
मुपयन्ति ’ इति, तदिदं विधत्ते—

चतुर्विंश इति । यदेतदारम्भणीयमहस्तदेतत्पूर्वोक्तादतिरात्रादुत्तरभावि-
त्वेऽपि वक्ष्यमाणेऽभिम्लवषडहावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथमभावित्व त्पायणीय-
इत्युच्यते । स चाहर्विशेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तः कार्यः । तथा सति संख्यासा-
म्यादर्धभासद्वारा संवत्सरः संपद्यते । तत्संपत्तौ सत्यां प्रारम्भमाणा एव यजमानाः
संवत्सरसत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किंचैतस्याह्न उक्थ्यरूपत्वादुक्थ्यस्य च
पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वादेकैकस्मिन्स्तोत्रे चतुर्विंशतिसंख्याकास्वृक्षु स्तोत्रीयास्तु
सतीषु भिल्लत्वा षष्ठ्युत्तरशतत्रयपरिमिताः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संव-
त्सरस्य यदिदं चतुर्विंशत्यर्धभासात्तमकं रूपं यच्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयरात्र्यात्मकं
रूपं ते उभे अपि रूपे संख्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ।

अनन्तरभावीन्यहानि विधत्ते—

ते संस्थित्येति । अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीयास्ते यजमानास्ततः ऊर्ध्वं
संस्थित्या अरिष्टचै सत्रसमाप्तेरनिनाशायोत्तरैर्ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोमि-
रनुविष्टेभ्यः । अत्र यानि पूर्वपपाठकाविहितानि तेषां स्तुत्यर्थेऽनुवादः ।
यानि त्वाविहितानि तेषामत्र विधिरिति विवेकः ।

ज्योतिरादीनामभिम्लवषडहतां विधत्ते—

षडहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं षडहत्वम् ।

उक्ते षडहे मध्यवर्त्यहर्द्वयं प्रशंसति—

गौश्चाऽऽयश्चेति । योऽयं गोष्ठोमो यश्चाऽऽयुष्टोमस्तावुभौ षडहस्य मध्ये
कर्तव्यौ । तत्तेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं संतादयन्ति । तच्च प्रजननाय
भवति ।

षडहस्याऽऽद्यन्तावहर्विशेषौ प्रशंसति—

ज्योतिरभित इति । षडहस्याऽऽद्यन्तयोर्ज्योतिष्ठोमः कार्यः । तदेतदंशौ
ज्योतिष्ठोममनुष्ठाय पुनरप्यन्ते ज्योतिष्ठोमस्यानुष्ठानमुपक्रमे निरुद्धस्य विमोचन-
रूपानं भवति । तेन ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नयस्वरूपाणि च्छन्दांसि गायत्र्यादिभ्येव

विमोक्तं प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्युक्तेन द्वीपद्वयसमानेन षडहेन प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । ये यजमाना आसते सत्रमनुनिष्ठन्ति ते यजमानाः केन पथा स्वर्गं गच्छन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । येन देवा यान्ति सोऽयं देवयानः पन्थाः । सोऽपि कीदृश इति चेच्छ्रूयताम्—गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद्देवयानः पन्था इत्युच्यन्ते । इह तु ज्योतिष्ठोमादीन्धेव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तत्तेनैव पथा गच्छन्ति ।

अथ सर्वेष्वहःसु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते—

समानं सामेति । बृहदेव वा रथंतरमेव वा सर्वेष्वहःस्वेकमेव साम पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवलोको हि पक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात्सामरूपः । अत एकविधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकान्न निर्गच्छन्ति ।

तस्य साम्न आधारभूतानामुचामेतेष्वहःसु भेदं विधत्ते—

अग्न्याअग्न्या इति । ऋचो हि मनुष्यलोकस्वरूपाः । साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा देवलोकस्याऽऽधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अग्न्यामन्यमिति मन्त्रमर्थे द्वितीया । ऋचामन्यत्वे सत्यग्न्यादन्यस्मादन्यस्मान्मनुष्यलोकाद्देवलोकमभ्यारोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविवर्कमाधारत्वान्मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यद्वाऽन्यमन्यं देवलोकं कर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यर्थः ।

प्राकृतं साम बाधितुं सामान्तरं विधत्ते—

अभिधत्त इति । ब्रह्मणः संबन्धि यत्साम तदभिधत्तानामर्कं कार्यम् । तच्च स्वर्गलोकस्याभितः प्राप्त्यै भवति ।

अहरन्तरं विधत्ते—

अभिजिद्भवतीति । विषुवदाख्यं यत्प्रथममहस्तस्मात्पूर्वं स्वरसामाख्यास्तमोऽहर्विशेषाः तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमहः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ।

पुनरग्न्यादहर्विधत्ते—

(संवत्सरसत्रकथनम्)

विश्वजिह्वतीति । विषुवदाख्यादह ऊर्ध्वभाविनो ये वयः स्वरसामा-
नोऽहर्विशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं विश्वजिदाख्यमहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाय
भवति ।

प्रतिमासमभिप्लवणहहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठयं षडहमतिग्राह्यनियमं च विधत्ते—
मासिमासि पृष्ठानीति । प्रतिमासानुष्ठानेन तस्मिन्स्वस्मिन्मासि वीर्यं
संपद्यते ।

पृष्ठयस्य षडहस्य मासेषूर्ध्वभागं स्थानत्वेन विधत्ते—
उपरिष्ठादिति ।

अत्र मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादहो धर्मानतिदिशेत् वा ॥

पूर्वन्मायेनातिदेशो मैवं प्रथमता द्वयोः ।

अहोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याहनः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होत्रनामन्मायेनातिदेश इति चेन्मैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथ-
म्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वात्प्रसङ्गात् । पारम्प्रायति
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम धर्मानतिदिशति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

ऐकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नामनाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः । तेषु
द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवाम-
यनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्राप-
कश्चोदकोऽनुमीयत इति भाषे ब्रूमः—सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः ।
तदीयधर्मा गावामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्ताः । नाम चाऽऽनुमानिकाश्चोदकात्प्रचलं, प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । अतश्चोदकस्य
बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्या ॥

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
 सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अंब्रवन्नरात्समोत्तिष्ठामाव तं
 काममरुत्समहि येन कामेन न्यषदामेति तासामु
 त्वा अंब्रवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा एवमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम्
 (१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया
 वाश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभयो वाव
 ता आध्नुवन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारु-
 न्धतध्नोति दशसं मासूत्तिष्ठन्नध्नोति द्वादशसु य
 एवं वेद पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु
 वै पदेन यन्तद्वा एतद्वदमयनं तस्मादेतद्वोसनि
 (२) ॥

(तिष्ठामेति तासां तस्माद्देवं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं कैश्चिद्विशेषैः सह विहितम् ।
 सोममागा द्विविधाः—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

अपि द्विविधाः—अहीनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च । त्रयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राण्यन्यात्मकसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरेसत्रमारभ्योपरितनान्यन्यनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतमिदं गवामयनम् । तस्य च संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वानुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दशमाससाध्येन प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थवादं कस्यचिद्विशेषस्य विवक्षया पुनः पठति—

गावो वा एतदिति । पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गयणि सिषासन्तीः सनितुं लब्धुमिच्छन्त्य एतदुच्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन् । तासां गवां दशमासा अनुष्ठिता अभवन् । अथास्मिन्काले शृङ्गण्युत्पन्नानि । ताश्चोत्पन्नशृङ्गाः परस्परमिदमब्रुवन्—येन शृङ्गविषयेण कामेन न्यषदाम सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने निषण्णास्तं शृङ्गविषयं काममरुत्समहि वर्यं संपादितवत्यः । एवमुक्त्वा काश्चिद्गावः कृतार्थबुद्ध्या सत्रादुत्थिताः । ता उदतिष्ठन्निति पूर्वस्मिन्नर्थवादे श्रवणात् ।

तत्रैव यदन्यदुक्तम्—‘अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्’ इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति—

तासामु त्वेति । या गावः सत्रमनुतिष्ठन्ति तासामु त्वै तासामेव मध्ये जातशृङ्गासूत्राय गतास्ववशिष्टा अर्धा वा काश्चिदेव गावः परस्परमेवमब्रुवन् । एतास्वर्धरूपासु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामाः । अपरास्तु किमेभिः शृङ्गैरूर्जमेवोदरपूरणक्षमां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शृङ्गकामा अशृङ्गकामाश्च यावतीर्वा यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मिलित्वा परस्परमेवमब्रुवन् । किमब्रुवन्निति तदुच्यते—इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्यापूरणो मासावासाग्रहा एव सर्वदाऽप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा पश्चादुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शृङ्गैश्चोदतिष्ठन्ति तासां तथैव श्रद्धया द्वादशे मासि शृङ्गण्युत्पन्नानि । यासां तु श्रद्धा नास्ति ता अश्रद्धयैवेमाः संपन्ना असंपन्नशृङ्गाः । या लोके तूपाः शृङ्गरहिता

(षष्ठ्यषट्हाविषयाविकल्पाभिधानम्)

दृश्यन्ते । एवं सति या गावः शृङ्गण्यलभन्त, याश्चान्यस्तच्छृङ्गारहिताः
स्थापेक्षितामूर्जमेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धि
यताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् । द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीयशृ-
ङ्गत्वं, कर्मभूयस्त्वात्कलभूयस्त्वमिति न्यायात् ।

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानं च प्रशस्य विकल्पितं
पक्षद्वयं विधत्ते—

ऋध्नोतीति । यो यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रका-
रमनुतिष्ठन्समृद्धिं प्राप्नोति ।

ननु द्वादशसु मासेषु संपूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम् । दशमासपक्षे तु कथमि-
त्याशङ्क्योपपादयति—

पदेन स्वात्तिवति । एते दशमासानुष्ठायिनो यजमानाः कालाल्पत्वेऽपि
पदेन खलु वै यन्ति शालीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति । लोकेऽपि पदेन यन्त्राजमा-
र्गेण गच्छन्पुरुषः स्वल्पस्वलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्वद्वापि फलमा-
प्तिर्युक्ता ।

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति—

तद्वा एतदिति । यदेतद्गवामयनं यद्यदि दशसु मासेषु समाप्पते, यदि
वा द्वादशसु, सर्वथाऽप्युद्धं फलप्रदमेव । यस्मादन्यस्य महिमा भूयांस्तस्मादे-
तदयनं गोसनि गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिपत्तलाभहेतुः । किमु वक्तव्यं विशिष्ट-
ब्राह्मणानामित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यमे उप
यष्ट्युत्तमे उप यन्ति तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याहं
उपसीदन्ति द्द्वं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ

(पृष्ठचषडहविषयविकल्पाभिधानम्)

कुतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्वं उपसीदन्तीति
संवत्सरं संपाद्योत्तमे मासि सृक्पृष्ठान्युपेयुस्त-
द्यजमाना यज्ञं पशून्व रुन्धते समुद्रं वै (१)

एतैऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति
यद्बृहद्रथंतरे अन्वर्जेयुगंथा मध्ये समुद्रस्य पुव-
मन्वर्जेयुस्तादृक्तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तद्यजमानाः सर्वान्कामानव रुन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृष्ठचषडहवि-
षयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “ विहितं मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति ” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते—
प्रथमे मासीति । सर्वेषु मासेषु पृष्ठचः षडहो नानुष्ठेयः, किंतु प्रथममध्य-
मोत्तमेषु त्रिवेव मासेष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते—

तदाहुर्यामिति । लोके दोग्धारः पुरुषा एकस्याह्नो मध्ये यां गां दोग्धुं
त्रिवारं प्राप्नुवन्ति सा गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रयच्छति । अपराभ्यां
द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां दहं वै दुहेऽल्पमेव क्षीरं दोग्धि । एवं सति यां
गामकस्मिन्दिने द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोक्ष्यते । नहि
क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद्वोत्तमानस्य पृष्ठचषडहस्यापि मासत्रयानुष्ठान-
मनुचितम् । किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहुस्त-
स्मिन्पृष्ठचषडहविषयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठायान्ते मासि सृक्-

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

देव पृष्ठयः षडहोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिष्टवषडहेनैव मासपूर्णं कर्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठयषडहस्य ससारत्वाद्यज्ञं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति ।

वत्पूर्वं विहितं “ समानं साम भवति ” इति तदेतदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते-

समुद्रं वा एत इति । पारावारे परावाची तारे । ये यजमानाः संवत्सरसप्तमनुतिष्ठन्ति एते तारद्वयरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति, तच्चाशक्यम् । यदि तत्र बृहद्रथंतरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे संपादयेयुस्तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं पुत्रं संपादयेयुस्तादृक्कृद्भवति । तस्मादनुत्सर्गं कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहद्रथंतराभ्यामित्वा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्या गोः गंधिरित्युच्यते । सा च संधिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दुहे यथा यथा क्षीरमपेक्षितं तथा तथा यं कांचिद्वत्सवादाय दोग्धुं शक्यते । तत्तथा सत्यत्रापि यजमाना अन्यदीयाभ्यां प्रकृतिगवाभ्यां बृहद्रथंतराभ्यां तत्तादिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सामान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो

मनुष्यलोकादेव न यन्त्यन्यदन्त्यत्सामं भवति देवल्लोको वै सामं देवल्लोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्याग्रयणं ग्रहा बृहस्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशः स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान्प्रत्यवरोहति वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत आदि-

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

त्यः (१) गृह्यत इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति
तिष्ठन्त्यन्योन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्या अ-
वान्तरं व दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एताश्च ह वा उदङ्कः शौल्वायनः सत्रस्यर्धिम-
वाच यदशरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या
अथो यदेव पूर्व्वहंसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा
शान्तिः (२) ॥

(आदित्यस्तस्यैव द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये पृष्ठपदहविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थे उत्तरे पक्षति
प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरस्य पक्षती । एतच्चान्यत्र सामान्य-
तम्—‘ यथा शालायै पक्षती । एवञ्च संवत्सरस्य पक्षती ’ इति । तत्र प्रथम-
षण्मासात्मके पूर्वास्मिन्पक्षसि सामैक्यमृचां नानात्वं [च] पूर्व्वमाभिहितम् ।
इदानीं द्वितीयषण्मासात्मके उत्तरास्मिन्पक्षसि पूर्व्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं सामनानात्वं
चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदौ ऋगैक्यं विधत्ते—

सामान्य ऋच इति । मनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद्देवलोके प्राप्नुव-
न्ति । एवमाधारभूतामृचमभ्यस्य पश्चात्तस्यां साम गायन्ति । तस्माद्वचो मनु-
ष्यलोकेस्वरूपाः । ताश्च सामान्य एकरूपाः कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि या ऋच-
स्ता एवान्यस्मिन्प्रयोजकव्याः । एवं सति ऋगात्कान्मनुष्यलोकात्कदाचिदपि
नापगच्छन्ति । अपत्यादिसंतानाविच्छेदात् ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

अन्यदन्यदिति । साम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देवलोकत्वम् । तादृशं च साम पूर्वस्मिन्दिने यद्भवति ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्ग्रहनि कर्तव्यम् । लोकेऽपि देवलोकान्निर्गच्छन्तः पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अन्यस्मादन्यस्माद्देवलोकार्त्तकर्मफलानां तारतम्यो-
पेतत्वेन विविधत्वात्तदा तदा विलक्षणाद्देवलोकार्त्तप्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्य-
लोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विधत्ते—

जगतीमग्र इति । पूर्वस्मिन्पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता । उत्तरस्मिन्स्तु जगती प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगतीं प्रत्यन्यानि सर्वाणि च्छन्दांस्यवरोहं प्राप्तानि भवन्ति ।

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—

आग्रयणमिति । यथा गायत्र्यादिच्छन्दःसु पूर्वस्मात्पक्षसो विपर्ययेणो-
त्तरस्य पक्षसोऽनुष्ठानमेवं ग्रहसामस्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽग्रयणोऽन्ते गृहीत इह त्वादौ । तथा सति ग्रहाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । तथा तत्र रथंतरं पृष्ठं पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् । इह तु बृहत्पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तो-
त्राणि प्रत्यवरूढानि भवन्ति । तथा तत्र त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः । इह तु आदावनुष्ठेयः । तथा सति सर्वे स्तोत्राः प्रत्यवरूढा भवन्ति । यस्मादत्र पौठ-
क्षयास्त्रिंशः प्रथममावर्षाश्चस्त्रिंशैकविंशद्वयः पश्चाद्भावित्वस्तस्माद्लोकेऽपि ज्यायांसं पितरं पितामहं वा प्रति कनीयान्पुत्रः पौत्रो वा वाहनादश्वादेरव-
रोहति ।

अथातिग्राह्यद्वयं विधत्ते—

वैश्वकर्मण इति । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्व-
कर्मणः । तेनातिग्राहेण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । महीम् पु-
मातरमित्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्यः । भूमेरदितित्वात् । तेनातिग्राहेण भूमौ प्रतितिष्ठन्ति ।

अत्र सूत्रकारः—‘वैश्वकर्मणमतिग्राह्याणामष्टमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वक-
र्माणमूतय इति शोभूत आदित्यं महीम् पु मातरमिति तावैवमेव व्यत्यासं गृ-
ह्णात्या महाव्रतात् ’ इति, तमिमं व्यत्यासं विधत्ते—

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

अन्योन्य इति । अन्योन्य एकैकः । यस्मिन्दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते तवः
परेद्युरादित्यः । ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मणः । पुनरपि परेद्युरादित्यः । एवं सति
द्वित्वेन मिथुनरूपत्वात्प्रजोत्पत्तये संभवति ।

अथ द्वादशाहीयं द्वादशैव विधानम्—

अवान्तरमिति । एतच्च वाक्यं “ द्वे वाय देवसत्रे ” इत्यत्र व्याख्या-
तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यदि सोमो स॒सु॒तौ स्यातां॑ मह॒ति रात्रि॑ये
प्रा॒तर॒न॒वा॒क॒मु॒पा॒क॒या॒त्पूर्वो॑ वाचं॒ पूर्वो॑ दे॒वताः॒ पूर्व-
श्छन्दा॑ऽसि वृ॒ङ्क्ते वृ॒ष॒ण॒वतीं॑ प्र॒ति॒पदं॑ क॒र्यात्प्रा॒तः-
स॒व॒ना॒दे॒वैषा॒मिन्द्रं॑ वृ॒ङ्क्तेऽथो॑ ख॒त्वाहुः॑ स॒व॒नमुं-
खे॑स॒व॒नमु॒खे का॒र्येति॑ स॒व॒नमु॒खात्स॒व॒नमु॒खादे॒वै-
षा॒मिन्द्रं॑ वृ॒ङ्क्ते सं॒वे॒शा॒योप॒वेशाय॑ गा॒य॒त्रि॒यास्त्रि-
ष्टु॒भो ज॒ग॒त्या अ॒न॒न्तु॒भः प॒ङ्क्त्या॑ अ॒भिभू॑त्यै स्वा-
हा छन्दा॑ऽसि वै सं॒वेशः॑ उ॒प॒वेश॑श्छन्दा॑र्धोभिरे॒वैषां॑
(१) छन्दा॑ऽसि वृ॒ङ्क्ते स॒ज॒नीय॑ऽशस्यं॒ विह-
व्य॑ऽशस्यं॒म॒ग॒स्त्यस्य॑ क॒राशु॑भीय॒ऽशस्यं॑मे॒ता-
व॒द्वा अ॒स्ति याव॑दे॒तयाव॑दे॒वास्ति॒ तदे॒षां वृ॒ङ्क्ते
यदि॑ प्रा॒तःस॒व॒ने क॒लशो॑ दी॒र्येत॑ वैष्ण॒वीषु॑ शिपि-
वि॒ष्ट॒वती॑षु स्तु॒वीर॒न्यद्वै य॒ज्ञः स्या॑ति॒रिच्य॑ते विष्णुं
तच्छि॑पि॒विष्ट॒मभ्या॑ति॒रिच्य॑ते तद्विष्णुः॑ शिपि॒वि-

द्योऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनै-
वातिरिक्तमाप्त्वाऽव रुन्धते यदि मध्यादिने दीर्यते
वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृतीयसवन
एतदेव (२) ॥

(छन्दोभिरेवैषामैकाचविंशतिभिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाक उत्तरे पक्षसि विशेषोऽभिहितः । अथ पञ्चमे मात्सर्येण प्रतु-
त्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तमिमं विधत्ते—

यदि सोमाविति । यदि कदाचिद्यजमानसंघयोरुभयोः परस्परमात्सर्येण
गवामयनगतौ सोमौ संभूयाभिपुतौ स्यातां तदानीं महारात्रे बुद्ध्वा प्रातरनुवा-
कनामकस्य शस्त्रस्योपाकरणं कुर्यात् । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्य इत्यादिसंपैषमध्वर्युः
पठेदित्यर्थः । यो यजमानसंघः पूर्वं प्रवृत्तः सन्नुपाकरोति सोऽन्यस्य संघस्य
वागादीन्वृज्जः आदत्ते ।

तस्मिन् प्रातरनुवाक ऋग्विशेषं विधत्ते—

वृषण्वतीमिति । प्रकृतावापो रेवतीः क्षयथा हि वरव इत्येषा प्रथमा ।
इह तु तां परित्यज्य वृषण्वतीमन्यामृचं प्रथमां कुर्यात् । तथा सति स
एवान्येषां यजमानानां देवतास्त्वामिन्द्रं प्रातःसवनादपनयति ।

पक्षान्तरमाह—

अथो खल्वाहुरिति । त्रयाणामपि सवनानां प्रारम्भे सेयं वृषण्वती पठ-
नीयेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपसारयति ।

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान्पञ्च पठति—

(मात्सर्यवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

संवेशायेति । संवेशाय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययज्ञे सम्पद्यवे-
शाय । उपवेशाय प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये । गायत्र्या अभिभूत्यै पर-
कीयस्य गायत्रीछन्दसोऽभिभवाय स्वाहुतापिदमस्तु । विष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः
पदैरुत्तरे चत्वारो मन्वा भिद्यन्ते । तेषु संवेशायोपवेशायेत्येतदनुषञ्जनीयम् ।
प्रथममग्ने त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुषज्यते ।

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दाऽसि वा इति । योऽयं संवेशो यश्चोपवेशस्तावभौ छन्दोविषयत्वा-
च्छन्दास्येव तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषान्विधत्ते—

सजनीयमिति । यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनात् इन्द्र
इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्सूक्तं सजनीयम् । निष्केवलपशस इन्द्रस्य
नु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं शंसनीयम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति
सूक्ते विहवशब्दसद्भावात्तद्विहव्यम् । तच्च महावैश्वदेवशस्त्र आ नो भद्रा इत्यस्य
स्थाने शंसनीयम् । कया शुभा सवयस इत्येतत्सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वादगस्त्यस्य
कयाशुभीयं मरुत्वतीयशस्त्रे जनिष्ठा उग्र इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । यद्वा
तत्तच्छासादौ शस्त्रात्पुरा यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तवयं
यावदस्त्येतावदेव सारम् । एतत्पाठे तु परेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विना-
शयति ।

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

यदि प्रातःसवन इति । यदि प्रातःसवनकाले द्रोणकलशो दीर्येत वि-
दीर्णो भवेत्तदानीं स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकात् शिपिविष्टशब्दयुक्तास्वृक्षु
स्तुतिं कुर्युः । यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमतिरिच्यते शास्त्रीयं क्रममुल्लङ्घ्य वर्तते
तदङ्गं शिपिविष्टगुणविशिष्टं विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । पशवः शिपिरिति
श्रुत्यन्तराच्छिपिशब्दः पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन प्रविष्टः शिपिविष्टः । तच्चा-
तिरिक्तमङ्गं शिपिविष्टो विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ
स्त्यामतिरिक्तस्वामिन्येव विष्णावतिरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वा-
मिनैव विष्णुनाऽतिरिक्तमथवाशारूपमङ्गमाप्त्वा शारूप्यं कृत्वा सत्रफलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते—

यदि मध्यंदिन इति । द्वितीयतृतीयसवनयोर्दोणकलशे विदीर्णे सति वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । निधनं साम्नः पञ्चमो भागः । वषट्शब्दो निधनं सामभक्तिविशेषो यस्य साम्नस्तादृशं साम कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्पदान-साधनत्वाद्यज्ञस्य समाप्तिस्थानम् । तद्युक्तसामगानेनैव प्रतिष्ठाभवेन तत्तत्र गमयन्ति अवैकल्पेन समापयन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाऽप्येतदेव । अथ यत्साम तस्यैतदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्ययजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पडहैर्मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति पडहेर्हि मासा-
न्तसंपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमा-
सैर्हि मासान्तसंपश्यन्त्यमावास्थ्यया मामान्तसंपाद्या-
हरुत्सृजन्त्यमावास्थ्यया हि मासान्तसंपश्यन्ति पौ-
र्णमास्या मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या
हि मासान्तसंपश्यन्ति यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा
स सिञ्चति यः पूर्णादृद्वचति (१) प्राणमस्मिन्स
दधाति यत्पौर्णमास्या मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति
संवत्सरायैव तत्प्राणं दधति तदनु मज्जिणः प्रा-
णन्ति यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा हतिरुपेतज्जो विपतत्ये-
व संवत्सरो वि पतेदार्तिमाछेयुर्यत्पौर्णमास्या
मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं
दधति तदनु मज्जिण उत् (२) अवन्ति नाऽऽ-
र्तिमाछन्ति पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत्पौर्ण-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिवानम्)

मास्या मासान्तसंपाद्याहंरुत्सृजन्ति देवानामेव
तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छि-
न्दन्ति यत्पडहसंततः सन्तमथाहंरुत्सृजन्ति प्रा-
जापत्यं पशुमा लेभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता
देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वान्ति यन्ति वा एते सर्व-
नायेऽहः (३) उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एत-
त्सर्वनं यत्मानाद्यं यत्मानाद्यं भवन्ति तेनैव सर्व-
नाञ्च यन्ति समुपहृत्य भक्षयन्त्येतत्सोमपीथा ह्ये-
तर्हि यथायतनं वा एतेषां सवनभाजो देवता
गच्छन्ति येऽहंरुत्सृजन्त्येवमवनं पुरोडाशाच्चिवं प-
न्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता अर्वा रुन्ध-
तेऽष्टाकपालान्प्रातःसवनं एकादशकपालान्मा-
ध्यंदिने सवने द्वादशकपालान्स्तृतीयसवने छ-
न्दास्स्येवाऽऽप्त्वाऽर्वा रुन्धते वैश्वदेवं चरुं तृती-
यसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वा तृतीयसवनं तेनैव
तृतीयसवनाञ्च यन्ति (४) ॥

(उदचत्सुद्येऽहंरुत्सृज्या पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सवविषये मात्सर्यविशेषोऽभिहितः । अथ
षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते—
पडहैमांसानिति । येऽभिष्टवषडहास्तैः पञ्चकृत्व आवृत्तैरेकं मासमनुष्ठाया-
न्तरे मासे प्रथमदिने कर्तव्यं ज्योतिराख्यमहंरुत्सृजेयुः । यदा चतुर्भिरेभिष्ट-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

बैरेकेन पृष्ठधेन च मासं समाप्योत्तरमहर्तुस्तद्व्ययम् । यस्मात्लोकेऽपि पञ्चभिः
षडहैर्काशद्विनानि गणयित्वा सावनमासोऽप्यपि निश्चिन्वन्ति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

अधमासैरिति । पूर्वस्मिन्पक्षे प्रायणीयारम्भणीयावहर्विशेषौ द्वौ परि-
त्यज्य तृतीयदिने षडहस्याऽऽरम्भः । तदाऽऽरम्भ्य त्रिंशदिनात्मके सावनमासे
गते सति तत् ऊर्ध्वमहर्तुस्तद्व्ययम् । इदानीं प्रायणीयादिनमारम्भ्य पञ्चदशदिना-
त्मकाभ्यां द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेकं मासं समाप्य तदनन्तरमाव्यमहर्तुस्तद्व्ययम् ।
लोके हि द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमर्धमासैरेव मासस्वरूपं
निश्चिन्वन्ति । तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ।

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् । तत्रैकं पक्षमाह-

अमावास्येति । चान्द्रमसदर्शिनः केचिदमावास्यया माससमाप्तिं निश्चि-
न्वन्ति । अतोऽत्रापि तथैव मासं समाप्य शुक्लपतिपदि यदहरनुष्ठेयं तत्परि-
त्याज्यम् ।

चान्द्रमसमाश्रित्यैव पक्षान्तरमाह-

पौर्णमास्येति । शुक्लपतिपदमारभ्यामावास्यान्तश्चान्द्रो मास इत्यतीतः
पक्षः । कृष्णपतिपदमारम्भ्य पौर्णमास्यन्त इत्ययं पक्षः । एतस्मिन्पक्षे कृष्णप-
तिपदि यदहः मासं तदुत्सद्व्ययम् ।

एतमेव पक्षं प्रशंसति-

यो वै पूर्णं इति । लोके हि यः कोऽपि पुरुषो घृतक्षीरादिना पूर्णं पात्रे
पुनरप्युपरि तद्द्रव्यमासिञ्चति, स भूषो पातयित्वा तद्द्रव्यं विनाशयति । यस्तु
धीमान्पूर्णात्पात्रादुद्वति स्वल्पमुद्धरति सोऽस्मिन्पात्रे प्राणरूपं वायुं दधाति ।
सति स्रवकाशे वायुः संचरति । एवं सति यदि यजमानास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं
मासं पूरयित्वा कृष्णपतिपदि कर्त्तव्यमहर्तुमजेयः, तदानीं संवत्सरसवरूपपुरु-
षार्थं प्राणवायुं तस्मिन्दिने स्थापयन्ति । तत्संवत्सरप्राणस्थापनमनु सत्रिणो
यजमाना अपि श्वासनिरोगाभावेन जावन्ति ।

अथ व्यतिरेकमुखेनै(नै)तमेव पक्षं प्रशंसति-

यदहरिति । उक्तन्यायेनाहन्यनुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णो द्रविद्वंदं चध्यमानोऽपि
यथा द्वैधीभावेन नश्यति, एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च मरणं
माप्नुयुः । तत्परिहारार्थमहन्युत्सृष्टे सति तेनोत्सर्गेण संवत्सरसवस्याविनाशार्थं

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

प्राणसंचारस्थानीयमुदानं संपादयन्ति । तत्संपादनमनु सत्रिणोऽप्युदयन्ति उ-
च्छ्वसन्ति ततो नाऽऽति गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं पशंसति—

पूर्णमास इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृषौ देवानां संबन्धी सोमोऽभिषुतो
भवति । अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पश्चादहुरुत्सर्गे सति देवानां संब-
न्धिना तेन पूर्वयागेन (ण) संयोजयितुमिदं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहुरुत्सृज्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमन्यद्विधत्ते—

वि वा एतद्यज्ञमिति । षडहैरभिषुतपृष्ठचरूपैः सातत्येन वर्तमानं यज्ञमु-
पेत्य यद्यहुरुत्सृजेयुरेतेन यज्ञं विच्छिन्दत्येव, तत्परिहाराय प्राजापत्यं मशुमाळ-
भेरन् । प्राजापतिश्च सष्टृत्वात्सर्वदेवतात्मकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संततं
कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमाना अहुरुत्सृजन्ति ते सवनादपगच्छन्ति ।
प्रातःसवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुच्यते—यत्सान्नाय्यमस्ति
तत्प्रातःसवनादिभ्यस्त्रिभ्योऽप्यतिरिक्तवतुर्थसवनस्थानीयम् । अतः सान्नाय्येऽ-
नुष्ठिते सवनाच्चापगच्छन्ति ।

तस्य सान्नाय्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं मक्षणं विधत्ते—

समुपहृयेति । उत्सृष्टेऽह्नि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन्काळे यजमाना एतत्सो-
मपीथा एतदेव सान्नाय्यशेषमक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः ।
तस्मात्सोमवत्परस्परमभिज्ञाप्य मक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनमिति । ये यजमाना अहुरुत्सृजन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सव-
नभाजो देवताः सवनाभावाच्चिराद्याः सत्यः स्वस्वस्थानं गच्छन्ति । अतस्त-
न्मा भूदिति तत्तत्सवनस्थाने पुरोडाशान्निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानाच्चास्ता
देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपालानिति । अष्टत्वादिसंख्यासाम्बाद्गायत्र्यादिच्छन्दःप्राप्तिः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

(अहस्तर्गविशेषाभिधानम्)

वैश्वदेवं चरुमिति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र स्पष्टमाग्नातम्—‘यद्व-
सूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनं विधेषां देवानां तृतीयसवनम्’
इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनाच्चापगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते
ब्रह्मवादिनस्तदाहुरुत्सृज्यमेवेत्यमावास्यायां च
पौर्णमास्यां चोत्सृज्यामित्याहुरेते हि यज्ञं बहंत
इति ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं
भेजाते इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्य-
मित्याहुरेष वै मासो विश्वर इति नाऽऽदिष्टम्
(१) उत्सृजेयं वादिष्टमसृजेयं वादिष्टे पुनः
पर्याप्लावे मध्ये पडहस्यं संपद्येत पडहैर्मासान्तसं-
पाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नसृजेयस्तदमये वसु-
मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय
मरुत्वन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-
कपालमभेवै वसुमतः प्रातःसवनं यदमये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भा-
गिनी कुर्वन्ति (२) सवनमष्टाभिरुप यन्ति य-
देन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तद्भागधेयाञ्च कृष्यावय-
न्तीन्द्रस्य वै मरुत्वन्तो माध्यंदिनं सवनं यवि-
न्द्राय मरुत्वन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति

(अहस्तसर्गविशेषाभिधानम्)

देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनमेकादशमि-
रूपं यन्ति विश्वेषां वै देवानामभुमतां तृतीयस-
र्वने यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता-
एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशमिः (३)
उप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
प्राजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव त-
त्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव
हतिः सुवर्गो लोक इन्द्रं कर्तुं न आ भेर पिता
पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा नो अस्मिन्परुहूत यामानि
जीवा ज्योतिरश्मिहीत्यमत आयताः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्राजा ज्यो-
तिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति
(४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्ति द्वादशमिरिति विश्वस्यति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाकेऽहस्तसर्ग उक्तः । सप्तमे तत्रैव विशेषोऽभिधीयते ।

तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयति—

उत्सृज्यामिति । उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदः, अनुत्सर्गपक्षे धातुनिरोध इति
दोषद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुतिर्विचारार्था । तत्रा-
भिज्ञाः प्राजापत्यपश्चादिभिर्विच्छेदस्य समावातुं शक्यत्वाच्छ्रुत्वास्तनिरोधपरिहा-
रायोत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ।

तमेव दिनविशेषं दर्शयति—

अमावास्यामिति । एतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्ध्वज्वाहित्वं प्रसिद्धम् । तथाचान्यत्र स्पष्टमाप्नोते— ‘ते अनूतां वरं नृणावहा आवं देवानां भागधे असाव’ इति । अवस्तयोस्तिथ्योर्ध्वदहर्ध्वदहः प्राप्तं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ।

अथान्येषां पक्षमाह—

ते त्वावेति । ये पौर्णमास्यमावास्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते ते सर्वथैव नोत्सृज्ये । न केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमासकर्मैव निष्पादयतः, किं त्वय-
नादिगतमवान्तरं कर्माणि । तस्मात्सयोर्हस्तर्गो न युक्त इति ।

तर्हि कस्मिन्दिनेऽहरुत्सर्ग इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति—

या प्रथमेति । व्यष्टकाशब्देन लृष्णपतिपदुच्यते, राजसूयप्रकरणे व्युष्टि-
द्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात् । तथा चाऽऽप्नोते—‘पौर्णमास्यां पूर्वमह-
र्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम्’ इति । तस्यां व्यष्टकायां यत्प्राप्तमहस्तदुत्सृज्यम् ।
एव दिनविशेषो विशरो विशीर्णो मासः, पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्त-
त्वात् । अतो मासविच्छेदाभावाच्च युक्तं उत्सर्गः । तस्मास्तु व्यष्टकायाः
प्राथम्यं लृष्णपतिपदादित्वादुपपद्यते ।

कचिदुत्सर्गमपवदति—

नाऽऽदिष्टमिति इति । विष्वान्महामासमिति नामग्रहणपुरःसरं विशेषाका-
रेण यदुच्यते तदादिष्टम् । तन्नोत्सृष्टव्यम् । यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं
तदेवोत्सृष्टव्यम् । यदाऽनुत्सर्गपक्षमेव वै मास इत्यादिना स्वी करोति । योऽप-
मुत्सर्गः स एव विशरो मासो भवति । अहरुत्सर्गं सति माससंपूर्णरमावास्या-
सस्य विशीर्णत्वम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मादा-
दिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरितिपक्षान्तरस्वीकारः । अत एव सूत्र-
कारः पक्षद्वयस्वीकारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार—‘उत्सृज्यां
३ नोत्सृज्या इमित्युक्तं यद्यहान्युत्सृजेयुः प्रथमं पुष्टं संस्थाप्य’ इत्यादिना ।

तन्निमं विशेषं वक्तुमत्राप्युत्सर्गं पाक्षिकं पुनर्विशदयति—

यदादिष्टमिति । यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गपेक्षा तदानीमपि यादृशे
यादृशमहर्ज्योतिरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्तमाने षडहस्य मध्ये संपद्यते, तादृश-
मेवोत्सृजेत् । नतु पतिपदोक्तं विषुवदादिकमित्यध्याहरणीयम् । तस्मादभिप्लव-

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

पृष्ठधारूपैः षडहैमांसं पूरयित्वा पृष्ठचण्डहादूर्ध्वभावि यत्सप्तममहस्तास्मिन्नहनि
पातं ऽधोतिर्षागमुत्सृजेत् ।

इत्यमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयं विशेषं विशदयति—

तदभये वसुमत इति । तत्तस्मिन्नुत्सर्गादने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

अग्नेवां इति । देवतां वसुमन्तमग्निं, कपालगतदशसंख्यया गायत्रीद्वारा
सवनप्राप्तिः ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यदेन्द्रं दधीति । अथ तृतीयं हविः प्रशंसति—

इन्द्रस्येति । यथा वसुमानग्निः पातःसवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानि-
न्द्रो माध्यन्दिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरद्वयादव-
गन्तव्यम्—‘ तश्च स्तुतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत, अग्निः पातःसवनम्, इन्द्रो माध्यं-
दिनः सवनं, विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ’ इत्येका श्रुतिः । ‘ यद्वसुनां पातःस-
वनम् ’ इत्यपरा श्रुतिः । यस्मिन् इन्द्रो माध्यन्दिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् ।
‘ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् ’ इति श्रुत्यन्तरात् । तत्राग्नेर्यथा प्रथमेन
हविषा भागित्वमेवामिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादशसंख्यया
त्रिष्टुब्द्वारा सवनप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति—

विश्वेषां वा इति । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोडाहतम् ।
ऋभुमत्त्वमप्यभूणां तृतीयसवनदेवत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्य भुमतो
विभुमत इत्यादिमन्त्रादवगम्यते । ताश्च देवता अनेन हविषा भागिन्यः ।
कपालगतद्वादशसंख्यया जगतीद्वारा सवनप्राप्तिः ।

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—

प्राजापत्यामिति । यज्ञस्य प्राजापतिसृष्टत्वात्तद्रूपत्वम् । अननुसर्गोऽपरित्या-
गः । उत्सृष्टेऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते—

अभिवर्त इत इति । गवामयनविकृतित्वादस्याप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पक्ष-
सौ । तत्र प्रथमेन पक्षसा स्वर्गप्राप्तिः । द्वितीयेन पक्षसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः ।

(सामविशेषकथनम्)

एवं व्यवस्थायां सत्यामितो भूलोकाभिर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकू-
ल्येन पूर्वं पक्षसि षडपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्ताख्यं ब्रह्मसामं भवेत् ।
तथा सत्यमभिवर्तसान्नो ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मसामरूपेण च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथोत्तरस्मिन्पक्षस्यन्यद्ब्रह्मसाम विधत्ते-

इन्द्रं कर्तुं न इति । अमुतः स्वर्गलोकादायतां भूलोकं प्रत्यागच्छतां
यजमानानामानुकूल्येनोत्तरस्मिन्पक्षसि षडपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमिन्द्रं
कर्तुं न इत्यस्यामृचि यदुत्पन्नं तद्ब्रह्मसामं भवेत् । तस्या ऋचोऽप्यर्थः--हे
इन्द्र नोऽस्मदर्थमिमं कर्तुमाहर । तत्र दृष्टान्तः--यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो माग-
मादित्यं ययच्छति तद्वत् । हे पुरुहूतेन्द्रास्मिन्ननुष्ठीयमाने यामनि कर्तुविशेषरूपे
निधने शिक्षा हितोपदेशं कुरु । वयं त्वत्प्रसादाञ्जीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रका-
शरूपं मनस्यलोकमशीमहि प्राप्नुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिःशब्देन भूलोक-
स्तत्रत्यप्रजाश्चविवक्षिताः । तथा सत्येतदीयसामपयोगेणैवं भूलोकं ज्योतिषा
पश्यन्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चाऽऽगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवानां वा अन्तं जग्मुर्वाभिन्द्रियं वीर्यमपा-
क्रामत्तत्कोशेनावारुन्धत तत्कोशस्य कोशत्वं
यत्कोशेन चात्वालस्यान्तं स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं
गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते सत्रस्यर्घ्याऽऽहवनीय-
स्यान्तं स्तुवन्त्यग्निमेवोषद्रुद्धारं कृत्वर्धिमप यन्ति
प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रेमाण्मे-
वास्य गच्छन्ति श्लोकेन पुरस्तात्सदसः (१)
स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लो-

(सामविशेषकथनम्)

कृभाजो भवन्ति नवभिरध्वर्युरुद्धायति नव त्रै-
 पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति सर्वा
 ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्यप्रतिहता-
 भिरुद्धायति तस्मात्पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीर्णोऽ-
 कानि प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदश* स्थितं
 भवतीन्द्रियमेवायं रुन्धते सप्तदशम् (२) बृहद-
 आद्यस्याविरुद्ध्या अथो प्रव तेन जायन्त एक-
 विशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै पत्न्य उप गाय-
 न्ति मिथुनत्वाय प्रजार्यै प्रजापतिः प्रजा अमृ-
 जत सौऽकामयताऽऽसामह* राज्यं परीयामिति
 तासां* राजनेनेव राज्यं पर्येतद्राजनस्य राजन-
 त्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं
 परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतेः (३)
 आप्त्यै पञ्चाभस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि
 जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जय-
 न्ति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराड्भै विराड्-
 विराजैवाजाद्यमव रुन्धते पञ्चधा विंतिप्रद्य स्तु-
 वन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येकैकयाऽ-
 स्तुतया समारयन्ति दिग्भ्य एवाजाद्य* सं भरन्ति
 तामिरुद्धातोद्धायति दिग्भ्य एवाजाद्यम् (४)
 संमृत्य तेज आत्मन्धते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
 ण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिर-
 उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामु-

समा भवन्त्यासन्दीमुद्राताऽऽरोहति साम्राज्यमेव
 गच्छन्ति प्लेहस्य होता नार्कस्यैव पुष्ट्य रोह-
 न्ति कुर्चावध्वयुं ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येता-
 वन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 यो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वते सुव-
 र्गस्य लोकस्य समष्टयै (५) ॥

(सप्तदशः सप्तदशं प्रजापतेर्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं

पर्येकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उत्सर्गिणापयनं सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् । तावता विकृतिं समाप्याथ
 प्रकृतवेव गवापयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्नेनानुवाकत्रयेण विशेषाः केचिदु-
 च्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ।

प्रथमं तावत्क्रोशाख्यं साम विधत्ते-

देवानां वा अन्तमिति । पुरा कदाचिद्देवानां सत्रसमाप्तिं प्राप्तवतामि-
 न्द्रियं तत्सामर्थ्यं चापक्रान्तम् । तच्च देवाः क्रोशाख्येन साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः ।
 कुश आह्वान इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्रोशशब्द आह्वानसाधनमाचष्टे । तस्माद-
 पगतवीर्यस्याऽऽह्वानसाधनत्वादेतस्य साम्नः क्रोश इति नामवेयम् । तेन क्रो-
 शाख्येन साम्ना चात्वालसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्येन्द्रिय-
 सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति ।

अथ सत्रस्य ऋद्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते-

सत्रस्यर्घ्येति । यत्सत्रस्यर्धिनामकं साम तेनाऽऽहवनीयसमीपे स्तुतिं
 कुर्युः । तथा सत्यमिव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतेरिति । प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित्सांनो नामवेयम् । तेन हवि-

(सामविशेषरुथनम्)

धानस्यान्तः स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य प्रजापतेः प्रीतिं गच्छन्ति ।

अन्यस्तामद्वयं विधत्ते—

श्लोकेन पुरस्तादिति । श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषज्ञापनी । ताभ्यां तदस उभयतः स्तुतिं कुर्युः । तेन च यज्ञमाप्तिं प्राप्य कीर्तिभाजो भवन्ति ।

तवानुश्लोके कंचिद्विशेषं विधत्ते—

नवभिरिति । अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रिया ऋचो नवसंख्याकाः ।

गानकर्ता चाध्वर्युर्न तद्गाता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्तित्वेन प्राणानां नवसंख्याकत्वाच्चान्सर्वान्यजमानेषु स्थापयति ।

तास्वृक्षः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

सर्वा ऐन्द्रिय इति । इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव नवसंख्याकाः सर्वा अपि कार्याः । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयन्ति ।

तास्वृक्षः प्रतिहारभागं निषेधति—

अप्रतिहृताभिरिति । ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारप्रस्ता-
बोद्धीयप्रतिहारनिधनाख्याः । तेषु प्रतिहारभागं वर्जयित्वा तत्रहिताभिरिव
पूर्वोक्तोभिर्नवभिर्गीयेत् । यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जितस्तस्माच्छ्लोकेऽपि पुरुषः शि-
रोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीदृशङ्गानि प्रत्यचापि प्रत्याहृतानि संकुचितानि क-
रोति । शिर एव त्वेकं संकुचितं न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवञ्च
शिरः प्रतिहर्तुं शक्यते । तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य गानस्यामितः स्तोमद्वयविशिष्टं सामद्वयं विधत्ते—

पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्तोमकं रयंतरं सामैकतो गायेयुः । तेन पञ्चदश-
स्येन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रियमाप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं बृहदम्बतो
गायेयुः । सप्तदशस्याजप्रजाहेतुत्वात्तत्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षावेवमे-
तद्गानद्वयं द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—‘पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति ।
सप्तदशोऽन्यः’ इति ।

अथ स्तोमसामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते—

एकविंशं भद्रमिति । एकविंशः स्तोमविशेषः । भद्रशब्दः सामविशे-
षस्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता ऋचो द्विपदाः । तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा
भवति ।

एतस्य भद्रसाम्नः समीपे पत्नीगानं विधत्ते—

पत्नय उपेति । यजमानानां याः पत्नयस्ताः सर्वा भद्रारूपसामयानस्य समीपे स्वयमपि गायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनां च गानेन मिथुनं (नत्वे) पत्न्याः प्रजोत्पत्तिर्भवति ।

अथ सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् । राज्यसामिनेत्या-
सस्य राजनत्वम् । तत्सामपयोगेण यजनानां राज्यं प्राप्नुवन्ति ।

तत्रैव स्तोमविशेषं विधत्ते—

पञ्चविंशमिति । प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमसदृत्वात्तेन तस्यापत्तिः ।

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चभिरिति । पञ्चविंशारूपस्तोमे या आद्याः पञ्च स्तोत्रियास्ताः कृत्वि-
भिरुत्थिताः पठनीयाः । याश्चानन्तरमाविन्य पञ्चसंख्यास्ता आसीनैर्गातव्याः ।
तेन छोरुदयप्राप्तिः । दशसंख्याया विराड्द्वाराऽन्यप्राप्तिः ।

आसीनगाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चधेति । पञ्चभिः प्रकारैः स्थानविशेषेषु विशयः स्तुवन्ति । उर्ध्वया सह
दिशा पञ्चत्वादिषु प्रतिष्ठा ।

तत्रैवान्यं विशेषं विधत्ते—

एकैक्येति । पञ्चसु स्थानेषु प्रवेशनकाले कंचिदुद्गाता प्रथममुपविशति ।
तदानीमितरे सर्वेऽप्यस्त्रुतया स्तोत्रियया समुद्गातारं समागत्योपविशन्ति । एवं
तत्तत्स्थानेषु प्रथममेवोद्गातयुपविष्टे सति तत्तद्वर्षां स्तुतेः प्रागेव सर्वेऽप्युद्गा-
तारमुपगच्छेयुः । तथा सवि सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्नं संपादयन्ति ।

इतरेष्वामृतेषु उद्गातृकृत्यं विधत्ते—

ताभिरुद्गातेति । यां स्तोत्रियां पुरस्कृत्योद्गातारमागच्छन्ति तथा स
उद्गाता गायेत् । तथा सति दिग्भ्यः संपादितमन्नं तेजोरूपं सर्वेऽपि स्थाव-
र्येव स्थापयन्ति । यस्मादत्र सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति तस्माच्च-
रीरमध्येऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्यङ्गानि रक्षति । अपि च यथा कश्चित्पक्षि-
विशेष आकाश उत्पतिष्यन्स्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्गातृगानेन
प्रजानां मध्ये यजमाना उरामा भवन्ति ।

अथ यथाणामृत्विजामाधारविशेषान्विधत्ते—

(सामविशेषकथनम्)

आसन्दीमिति । आसन्दी चतुर्भिः पादैरुन्नतरूपेता खट्वाकारा । उदगा-
तुस्त्वदारोहणेन सर्वं यजमानाः साम्राज्यं देशाविपत्यं गच्छन्ति । प्लेहस्त्वो
दोळा, तां होता समारोहति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । कूर्चौ दर्भविशेषौ;
तावध्वर्यरारोहति । तेन ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य निष्ठपं स्थानं गच्छन्ति । साम्रा-
ज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवल्लोकास्तेष्वनुक्रमेण
प्रवितिष्ठन्ति । अपि च तेनाऽऽरोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याऽऽक्रमणसाधनं सेतुं यज-
मानाः कुर्वते । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थ्यादेः षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

*रत्नीनामुपगानं किमुत्विजां तन्निवर्तयेत् ।

संमुच्चितं वा गानस्य शरीरं त्वाभिर्वर्तनम् ॥

स्वराभिव्यञ्जनं गानं ग्रहवत्तद्विधीयते ।

वादित्रोपचयः साम्यात्संनिध्याच्च समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—‘ पत्नय उपगायन्ति ’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ ऋत्विज
उपगायन्ति ’ इति । तदेतद्वात्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्तयेत् । ननु प्रकृता-
बुद्धानां साम्नि गीयमाने सत्पृत्विजोऽन्ये सामैवोपगायन्ति । इह तु पत्नयो
वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वाच्चास्ति निवृत्तिः । नैवं, गानशब्दस्य शा-
रीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्माद्वात्विजो निवर्त्य पत्नयः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते ब्रूयः—
मानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिव्यञ्जनं, तच्च शरीरेण वादि-
त्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—‘ दारवी गात्रवीणा च द्वे
बीजे गानजातिवु ’ इति । तच्च गानं ग्रहण्यायेनापूर्वक्रियाविधानाच्च प्रकृ-
तिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न ।
वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः, ‘ दिक्षु दन्वुभयो नद-
न्ति ’ इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ‘ काण्डवीणाभिरुपगायन्ति ’
इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरु-
पगानयोः समुच्चयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गवत् ।

देशसाम्प्रदायिको भेदो वैशिष्ट्यात्स्यात्समुच्चयः ॥

* न्यायमालाविस्तरे त्वेतादृश्यानुपूर्वी न मिलति ।

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

महाव्रते श्रूयते—' श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात् ' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथंतरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैतत्सारम् । किमत्र स्तुतिमन्त्र देशसामगुणौ विधीयेते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बोधाभावात्समुच्चयः स्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒र्क्ये॒ण वै स॒हस्रा॒शः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृजत
ताभ्य॒ इत्थ॑न्दे॒नेरा॑ लू॒ताम॑वा॒रुन्ध॒ यद॒र्क्यं॑ भवति
प्र॒जा ए॒व यद्य॑र्ज॒मानाः॑ सृजन्त॒ इलान्दं॑ भवति
प्र॒जाभ्य॑ ए॒व सृ॒ष्टाभ्य॑ इरा॑ लू॒ताम॑व॒ रुन्ध॑ते तस्मा॒-
द्या॑ स॒मा स॒त्र स॒मृद्धं॑ क्षो॒धुका॑स्ता॒ समा॑
प्र॒जा इष॑ स॒ ह्यासा॑मूर्ज॒माद॑दते या॑ स॒मा व्यृ॑द्ध-
मक्षो॒धुका॑स्ता॒ समा॑ प्र॒जाः (१) न ह्यासा॑-
मिष॒मूर्ज॑माद॒दत॑ उ॒त्क्रोदं॑ कुर्वते यथा॑ ब॒न्धान्मु॑मु॒-
चा॒ना उ॒त्क्रोदं॑ कुर्वत॒ एवमे॒व तद्य॑र्ज॒मानादे॒व ब॒न्धा-
न्मु॑मु॒चा॒ना उ॒त्क्रोदं॑ कुर्वत॒ इष॒मूर्ज॑मा॒त्मन् द॒धाना॑
धा॒णः श॒तत॑न्तुर्भवति श॒ताय॑ः पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॒य
आयु॑र्येवेन्द्रि॒ये प्रति॑ तिष्ठन्त्याजि॒ धाव॑न्त्यनेभि-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

जितस्याभिर्जित्यै दुन्दुभीन्तसमाध्नन्ति परमा वा
एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव
रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां वाक्प्रविंश
तामेवाव रुन्धतेऽथौ इमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रं च भन्ध्या-
यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः कोशंति
प्रान्थः शंसति य आकोशंति पुनात्येवैनान्तस
यः प्रशंसति पुतेष्वेवाच्चाद्यं दधात्यर्षिकृतं च
(३) वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मांसैरव रुन्धते
यद्भूतेच्छदाऽसामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै
यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनाञ्च यन्ति (४) ॥

(व्यृद्धमक्षोधुकास्ताः सर्वा प्रजाः परमामेव च विश्वश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अयं सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे कोशसामादीन्युक्तानि । नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावत्सामद्वयं विधत्ते—

अकर्षेण वा इति । अकर्षमिति कस्यचित्ताम्नो नामधेयं तेन प्रजापतिः
पुरा बहुविधाः सहस्रसंघरूपाः प्रजा असृजत । इलान्दमिति सामान्तरस्य नाम-
धेयम् । तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं लूतामिरां पूर्वं विच्छिन्नमजमवारुन्ध पुनर-
प्यविच्छेदेन संपादितवान् । तद्वज्रजमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तद-
धमञ्जं संपादयन्ति । यस्मादस्मिन्सत्रे साम्नाऽन्नं संपाद्यते तस्माद्यां सर्वा सत्रं
समृद्धं यस्मिन्संवत्सरे नैरन्तर्येण सत्रं समृद्धं प्रवृत्तं तां सर्वा प्रजाः क्षोधुकास्त-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

स्मिन्संवत्सरे नैरन्तर्येण क्षुधिताः प्रजाः सत्रिणां समीपे सर्वदिगम्यः समागच्छन्ति । सत्रिणो ह्यसां प्रजानां नानाविधमन्नं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति । यस्मिंस्तु संवत्सरे सत्रं व्युद्धं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे प्रजा अक्षोभुकाः क्षुधिताः काश्चिदपि नाऽऽगच्छन्ति । यस्मादासां प्रजानां ब्रीह्याद्यन्नं क्षीरादिरसं च नैवाऽऽदाय प्रयच्छन्ति तस्मादनागमनम् ।

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते—

उत्क्रोदं कुर्वत इति । हर्षनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिरुत्क्रोदः । सर्वे यजमानाः सत्रसमाप्त्या संतुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शुद्धस्वलाब्जः पुरुषास्तद्विमोक्तं गच्छन्तो हर्षणोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेयसत्ररूपाद्देवबन्धाद्विमोक्तं प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनान्नं रसं च स्वात्मानि संप्रदयन्ति । अत उत्क्रोदं कुर्वते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ औदुम्बरस्य वीणादण्डस्य दशान्तिमथितान्येकैकस्मिन् अतिमथिते दश दश मौञ्जास्तन्तून्प्रवयाति स वाणः शततन्तुः ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

वाणः शततन्तुरिति । दशेन्द्रियाणां दशसंख्याकासु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसंख्या ।

उत्साहोपेतानां यजमानानां काचिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते—

आजिं धावन्तीति । यत्पूर्वमनभिजितमसंपादितं फलं तस्य संपादनायेदं धावनम् ।

उत्साहघोतकमन्यद्विधत्ते—

दुन्दुभीनिति । दिक्षु स्थापिता ये दुन्दुमपस्तान्स्मरगाहन्त्युः । सोऽयं दुन्दुभिध्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमोऽत्युच्चत्वात् । तद्वादनेन सभारञ्जनक्षमां परमां वाचं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अपरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं भूमिदुन्दुभिमवटं खनन्त्यर्धमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि तमार्द्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहत्यात्रैतत्पुच्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति ’ इति । तत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं विधत्ते—

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

भूमिदुन्दुभिमिति । भूमिदुन्दुभ्याधत्तेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसंघटनेन
जन्याः शब्दविशेषाः स्वाधीना भवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युत्कोद्
यमानाः कुर्वन्तेऽपाघाटलिकास्तुम्बुरुवीणाः पिच्छोला इति पत्नयो वादयन्ति
वीणाः शङ्खेवा नाड्यैर्वाहिताः ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

सर्वा वाच इति । अपाघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाधादिश-
ब्दजन्याश्च ये शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ।

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्दे चर्ममिति । तेनाऽऽर्द्रचर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति ।
कलहप्रकारस्तु सूत्रे विस्पष्टमुक्तः—‘ शूद्रार्थो चर्मकर्ते व्यायच्छेते आर्दे भेदे
परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो बहिर्वेदि शूद्र आकोशति शूद्रः प्रशंसति ब्राह्मण
इवेऽरासुरिमे सुभूतमकञ्चित् ब्राह्मण इम उद्वासीकारिण इमे दुर्भूतमकञ्चित्
शूद्रस्त्वं ब्राह्मणः संजित्याऽऽशीध्रे चर्माध्यस्यति ’ इति ।

तथाऽऽकोशं प्रशंसां च क्रमेण विधत्ते—

आऽन्यः कोशतीति । इमे सत्रानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यद्रव्यं कृत्वा
सर्वशून्यकारिणोऽतो दुर्व्यापारमकुर्वन्तित्येवमन्य एकः शूद्र आकोशति निन्देत् ।
इमे यजमानाः समृद्धिं गताः सद्व्यापारमकुर्वन्तित्येवमन्य एको ब्राह्मणः प्रशं-
सेत् । तयोर्मध्ये शूद्र आकोशति स एनान्यजमानाञ्छोभायित्वा निष्पापान्क-
रोति । यो ब्राह्मणः प्रशंसति स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्यं संपादयति ।

अथ काश्चित्सामविशेषान्विधत्ते—

ऋषिकृतं चेति । ऋष्यमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारो यश्च देवः कृत उप-
कारस्तदुभयमप्यस्मान्महाव्रताद्गवामयनगतादुपान्त्यादह्नः पूर्वमनुष्ठितैर्मन्त्रैर्वचना-
नाः प्राप्नुवन्ति । अतो महाव्रतेऽपि तदुभयमाप्स्यथ भूतेच्छन्नामकानामुपीनां
संबन्धीनि तैर्दृष्टानि सामानि गातव्यानि ।

अथ ब्रह्मचारिपुंश्चत्वार्योर्मिथुनीभावं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति ते पिरकाळ-

(दासीनृत्यकथनम्)

ब्रह्मचारिभ्यासान्मिथुनशक्तेरपगच्छन्ति । अतः पुनस्तच्छक्तिपापत्यर्थं वैश्विध्ये
ब्रह्मचारिभुंक्षलीरूपौ मिथुनावयवौ संभवं कुर्यातां, तेन संभवेन यजमाना मिथुं
नशक्तेर्नापगच्छन्ति । अन्तर्वेदिदेशश्च सूत्रकारेण दर्शितः—‘ उत्तरस्यां वेदि-
भोग्यां भुंक्षत्यै मागधाप च परिश्रयन्ति ’ इति । मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारी
मागधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति
माऽपं रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्येवैषां
पाप्मानमव भिन्दन्त्युदकुम्भानाधिनिधाय दास्यो
मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नन्तीरिदमधुं
गायन्त्यो मधुवै देवानां परममन्त्रार्थं परममेवाच्चा-
द्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु
दधति (१) ॥

(चर्मैकाक्षरपञ्चाशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाक उत्कोदादिकमुक्तम् । अथ दशमे दासीनृत्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—

चर्माव भिन्दन्तीति । अत्र मेध्यं चर्म सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्—‘ उत्तरे-
णाऽऽग्नीध्रं कटसंघाते तेजनसंघाते वाऽऽर्द्धं चर्मं वेधनार्थं वितृत्योच्छ्रयन्ति ’

१ क. घ. छ. च. ‘ते-चं’ । २ ख. वेध्यं । ३ क. छ. ‘र्म व्यधं’ । घ. च ‘र्म
व्यधना ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः—‘ विपरिधान्तयेतच्चर्मं क्वचिनस्तेषामे-
कैकं संशास्ति माऽपरात्सीर्माऽतिव्यात्सीरिति तत्ते विद्धा नातिपादयन्ति ’ इति ।
तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं क्वचिष्वध्वर्योः शासनं विधत्ते—

माऽप रात्सीरिति । हे क्वचिश्चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य बाणस्य स्वलनरू-
पमपराधं मा कार्षीः । अस्वलोऽपि चर्म भित्त्वा परतो बाणगमनरूपमतिव्यथनं
मा कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सत्तेषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव
भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानिति । अत्र दासीसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—‘ मार्जालीय-
स्यान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते ’ इति । ता एतास्ताङ्कुम्भाञ्जिरास्ति
धृत्वा मार्जालीयस्य धिष्ण्यस्य परितो नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृशो
दास्यः, पदो निघ्ननीर्दक्षिगान्पादान्भूमौ ताडयन्त्यः । इदं मध्वित्येतं शब्दं
गायन्त्यः । अथवा इदमेव सारधं मध्वित्यादिमन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवाना-
मत्यन्तं प्रियमन्नम् । अतस्तद्गानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं पादघातस्ते-
नैषु यजमानेषु महीयां पूजां संपादयन्ति ॥

इति श्रीभरतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संप्लोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लु-
ताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा
मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै

स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तन-
 यते स्वाहो॒ग्र॒ स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा
 वर्षते स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संव-
 र्षते (१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते
 स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रो-
 पिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहो-
 द्ग्रहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा
 विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लु-
 ताय स्वाहाऽस्तप्स्यते स्वाहाऽस्तपते स्वाहो॒ग्रमा-
 तपते स्वाह॒र्भ्यः स्वाहा यज॒र्भ्यः स्वाहा साम॒-
 र्भ्यः स्वाहाऽङ्घ्रि॒रोम्यः स्वाहा वेदे॒र्भ्यः स्वाहा
 गाथा॒र्भ्यः स्वाहा नारा॒श॒सीर्भ्यः स्वाहा रैभी॒र्भ्यः
 स्वाहा सर्व॑स्मै स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रैभीर्भ्यः स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे दासीनृत्यमुक्तम् । तावता महाव्रतं समाप्तम् । अथोत्तरेष्वनुवाकेष्व-
 श्रीमदाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरन्वहोममन्त्राः ।

तन्मध्ये प्रथमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः । मेवोत्पादनाय धूमोविः-
 तल्लिडमरुतां तंनिपातः संप्रवः । स च त्रिविधः—आगामी वतमानो भूतश्च ।
 अथ एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिन्नत्वात्तत्तद्रूपेण निर्दिश्यते । धूमादितत्त्वबाधूर्ध्वं
 भस्मिष्पद्वर्तमानातीतदशापञ्चा मेवोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिष्वप्यनुगताकारो मेवः ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मेघनिष्पत्तेरूर्ध्वं द्रप्सपतनं नीहारः । द्रप्सानां बाहुल्येनेषदन्धकारापादनं नि-
हाका । तदीयशैत्येनावयवसंकोचः प्राप्तचः । संकोचादूर्ध्वं पलायनं प्रचलाका ।
तत ऊर्ध्वं भविष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्याप्यवस्थात्रयम् ।
वृष्टेरपि तद्वदवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयस्यामवस्थायां चत्वारो मेदाः—वायुवशा-
दाभिर्मुख्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, कजु-
धारात्सवं वर्षणम्, गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति वृष्टिक्लिन्नस्य
पुरुषस्य त्रिविधा शैत्यावस्था शीकायनम् । घर्मकाले संप्रत्यायां भूगौ प्रथम-
वृष्टेरवसाने समुत्थित उर्ध्वा प्रोषः । सोऽपि दशात्रयापन्नाः । वृष्टेरुपरम उद्ग-
मजं, तदपि त्रिविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेशानामपगमनं विप्लवः । सोऽपि त्रि-
विधः । मेघलेशेष्वपगतेषु सूर्यमकाशसंचारं आतपः । सोऽपि त्रिविधः । पाद-
बद्धा मन्त्रा ऋचः । प्रच्छिष्टेषाठितानि यजूंषि । गीत्यात्मकानि सामानि । अ-
ङ्गिर्नोभिर्मुनिभिर्दृष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरसः । विधिभागैः संहितास्ते सर्वे
वेदाः । देवताविषयारूपानपरा मन्त्रा गाथाः । मनुष्याविषयारूपानपरा ऋचो
नाराशंस्यः । रेभः शब्दकृद्भिस्तद्विषया ऋचो रैम्यः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्व-
शब्दः । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रै रात्रावन्नहोमाः कार्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

दत्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने
स्वाहाऽप्राणाय स्वाहा मुखवते स्वाहाऽमुखाय
स्वाहा नासिकवते स्वाहाऽनासिकाय स्वाहाऽक्ष-
ण्वते स्वाहाऽनक्षिकाय स्वाहा कर्णिने स्वाहाऽ-
कर्णकाय स्वाहा शीर्षण्वते स्वाहाऽशीर्षकाय
स्वाहा पद्वते स्वाहाऽपादकाय स्वाहा प्राणते

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहाऽवदते स्वाहा
 पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाऽशृ-
 ण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१) अमनसे
 स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा प्रजा-
 भ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वकाय स्वाहा
 चर्मण्वते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते
 स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांसन्वते स्वाहाऽमा-
 ंसकाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्नावकाय
 स्वाहाऽस्थन्वते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मज्ज-
 न्वते स्वाहाऽमज्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽङ्ग-
 णाय स्वाहाऽऽत्मने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वीहा द्वे च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— दत्त्वा स्वाहाभ्य-
 काय स्वाहेति शरीरहोमाज्जुहोति । इति ।

पाठस्तु—

दत्त्वा स्वाहेति । दत्त्वा अस्य सन्तीति दत्त्वान् । न विद्यन्ते दत्त्वा द-
 स्पासावन्तकः । एवं सर्वत्र निधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि बीजा हि-
 विधाः— उत्तमव्यवपीषतास्तत्तदिकलाश्चेति । अथस्य प्राजापत्यवेत्तः सर्वात्मकता-
 नभिमेत्येतानि विशेषगान्युच्यन्ते । तत्र दन्त्युक्ता जीवाः प्रसिद्धाः । अन्त्यव-
 पाळा वृक्षास्तदहिताः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावराः । पक्षपाणा

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

निषेधास्तत्तदवयववराहित्येन वा सत्यप्यवयवे तदसौकर्येण बोदाहरणीयम् । त्व-
गिच्छिषं, चर्म तदाधारभूतं गोलकम् ।

इति श्रीमत्सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं मरुतं संनत्या अमुष्मै
कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणायं त्वाऽपानायं त्वा
व्यानायं त्वा व्युद्ध्यै त्वा रय्यै त्वा राधसि त्वा
घोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्घोषाय त्वं प्रच्यु-
त्यै त्वा (१) ॥

(कौष्टात्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

असीतधीरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च सहानहोमा ऋक्वाः ।

अथ परिष्मिन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिष्मिन्नुनक्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं
मरुतं संनत्या इति सर्ववानुषजति ’ इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्तीति । हे मध्यमपरिधे कः प्रजापतिस्त्वा युनक्तिं बह्नि-
समीपे बोधयति । हे दक्षिणपरिधे स प्रजापतिस्त्वा युनक्तु । हे उत्तरपरिधे
विष्णुस्त्वा युनक्तु । किमर्थम्, अस्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थम् । तथा मरुतं संनत्यै
नां प्रति सर्वेषां प्राणिनां संनमनाय, अमुष्मै प्रजादिरूपाय कामाय, आयुष

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

आयुर्वृद्धये त्वामहं युनाजिम् । एवं सर्वत्राध्याहारः । प्राणापानव्यानाः मसिद्धाः ।
 भ्रुष्टिः प्रमातम् । रयिर्धनम् । राधोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पोषः पश्चादिपुष्टिः ।
 आराद्घोषो दूरशब्दवाचित्वम् । पच्युतिः सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

अथोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राय॑ त्रि॒वृते॑ रा॒थेतरा॑य वास॒न्ताया॑-
 द्वाक॑पाल॒ इन्द्रा॑य त्रै॒ष्टुभा॑य प॒ञ्चद॑शाय वाह॑ताय
 ग्रै॒ष्माये॑कादशकपालो विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑-
 भ्यः स॒प्तद॑शेभ्यो वैरू॒पेभ्यो॑ वा॒र्षिके॑भ्यो द्वा॒दश॑क-
 पालो मि॒त्रावरु॑णाभ्यामा॒नुष्टु॑भाभ्यामेकविं॒शाभ्यां॑
 वैरा॒जाभ्यां॑ शार॒दाभ्यां॑ पय॒स्या बृ॒हस्प॑तये पा-
 ङ्क्ता॑य त्रि॒णवा॑य शा॒क्राय॑ हैम॒न्तिका॑य च॒रुः
 स॒वित्र॑ आ॒तिच्छ॑न्दसाय त्रयस्त्रिं॒शाय॑ रै॒वता॑य
 शै॒शिरा॑य द्वा॒दश॑कपालोऽदि॒त्यै वि॑ष्णुप॒त्न्यै च॒रु-
 र॒ग्नये॑ वैश्वान॒राय॑ द्वा॒दश॑कपालोऽनु॒मत्यै॑ च॒रुः
 का॒य एक॑कपालः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ गाय॒त्रायादि॑त्या अनु॒मत्यै॑ च॒रुः स॒प्तच॑त्वारिं॒शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— अग्रे गायत्रायेति दशहविषः सर्वपृष्ठां निर्वपति ।
इति, तदिदं विधत्ते—

अग्रे गायत्रायेति । अत्र षट्सु हविःषु छन्दसा स्तोमेन साम्नुना
च देवता विशेष्यते । यस्यसि भवाऽऽधिक्षा यस्यसा ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तपाठके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो वा अ॒ग्ना॒व॒ग्निः प्र॒हि॒यते॒ यश्च॒ सोमो॒ राजा॒
तयो॑रेष आ॒ति॒थ्यं यद॑ग्री॒ष्वा॒मी॒योऽथै॒ष रु॒द्रो यश्ची॒-
यते॒ यत्सं॑चिते॒ऽग्ना॒वे॒तानि॑ ह॒वी॒ऽषि॒ न नि॒र्वपे॑-
देष॒ ए॒व रु॒द्रोऽशान्त॑ उ॒पो॒त्थाय॑ प्र॒जां प॒शून् यज॑-
मान॒स्याभि॑ म॒न्येत॑ यत्सं॑चिते॒ऽग्ना॒वे॒तानि॑ ह॒वी॒ऽषि॒
नि॒र्वप॑ति भा॒ग॒धेने॑नै॒वैनं॑ श॒मय॑ति ना॒स्य रु॒द्रो-
ऽशान्तः॑ (१) उ॒पो॒त्थाय॑ प्र॒जा प॒शून् अभि॑ म॒न्यते॒
दश॑ ह॒वी॒ऽषि॒ भव॑न्ति न॒व वै पु॑रु॒षे प्रा॒णा नाभि॑-
र्द॒शमी॑ प्रा॒णाने॒व यज॑माने द॒धात्य॑थो द॒शाक्ष॑रा
वि॒राड॒र्जं वि॒राड॒विरा॑ज्ये॒वाज्जा॑थे प्र॒ति तिष्ठ॑त्यु॒त-
मि॒र्वा ए॒ष छन्दो॑भिः स्तोमैः प्रु॒ष्ठैश्चे॒तव्य॑ इत्याहु॒यं-
दे॒तानि॑ ह॒वी॒ऽषि॒ नि॒र्वप॑त्यु॒तमि॑रे॒वैनं॑ छन्दो॑भिः
स्तोमैः प्रु॒ष्ठैश्चि॑नुते दि॒शः सृ॒षवा॑णेन (२) अ॒भि-
जि॒त्या इत्या॑हु॒यं दे॒तानि॑ ह॒वी॒ऽषि॒ नि॒र्वप॑ति दि॒-
शा॒मभि॑जि॒त्या ए॒तया॒ वा इन्द्रै॑ दे॒वा अ॒याज॑यन्त-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्मादिन्द्रसव एतया मनू मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो
यथेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति
य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते दिग्वतीः पुरोनुवा-
क्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिर्जित्यै (३) ॥

(अशान्तः सुषुवाणेनैकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

एतेषां हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोगं विधत्ते—

यो वा इति । आधानसिद्धेऽग्नौ योऽन्योऽग्निर्मथित्वा प्रह्रियते, योऽपि
सोनो राजा वल्लीरूपः स्थापितस्तयोरुभयोर्योऽयमग्निषोमीयः पशुरेव एवाऽऽति-
ष्ठम् । तेन सत्कारेण तावुभौ तुष्टौ । अथ योऽयमग्निश्चयनेन निष्पाद्यते स
एव इन्द्रः क्रूरो वर्तते । यदि तस्मिन्संचितेऽग्नावेतानि यथोक्तानि हवींषि न
निर्वेचयन्तीमेव क्रूरोऽतिक्रुद्धः सन्समीपमागत्य यजमानस्य प्रजां पशून्निहन्त्यात् ।
अथिर्वापि तु स्वकीयभागेन तुष्टो न हिनस्ति ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

दश हवींषीति । देवताविशेषणानि प्रशंसति—

ऋतुमिवा एष छन्दोभिरिति । ऋतवो वसन्ताद्याः । छन्दांसि गाय-
त्र्यादीनि । स्तोमास्त्रिवृदादयः । पृष्ठानि रथंतरादीनि । एतेषां देवताविशेषण-
तेनोपासत्वादत्वादिभिरेवाग्निश्चितो भवति ।

अथ हवींषि प्रशंसति—

दिशः सुषुवाणेनेति । सुषुवाणेन सोमं सुषुवाणेन दिशो जेतव्याः । पा-
त्यादीनां चतुर्दिशामाश्रेण्यादीनां चतुर्दिशामूर्ध्वाधोदिशोश्च मिलित्वा दशसं-
ख्योपेतत्वादशभिर्हविर्भिस्तासामभिजयः ।

अथ दशहविःसंघातरूपामेतां सर्ववृष्टेष्टिं प्रशंसति—

एतच्चा वा इति । सूयत ऐश्वर्यं प्राप्स्यते येनासौ सवः । इन्द्रस्यैश्वर्यहेतु

पपा० ५ अनु० १६] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

रिन्द्रतपः । एवं मनुसवोऽप्ययं धृजः । तेन यजमानस्ताभ्यामुभाभ्यां सवो-
श्वस्य भामोति ।

एतेषु दशसु हविषु समिद्धिशामाशया न इत्यनुवाकोक्ता दिक्शब्दमुक्ता
वाक्यानुवाक्या विधत्ते—

दिग्वतीरिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा ज-
गतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै
देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्र-
जापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा
नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महि-
मि प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(यः प्राणतो द्यौरादित्योऽष्टाविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति राजतेन पूर्व-
सौवर्णेनोत्तरम् ’ इति ।

तत्र पूर्वस्य महिमात्पग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति—

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिरेक इस्त्वयमेक एव प्राणतः सौवर्ण-
निमिषतश्चक्षुर्निमेषयुक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा प्रभुः स
प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवादेश्चेशे स्वामी भवति, कस्मै देवाय

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

यस्मै कस्मैचित्पाकृतपाणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापतिरूपाय देवायामेन हविषा परिचरेम । हे प्रजापते तस्य ते तादृशस्य तव द्योर्महिमा द्युलोकमन्त्राणां महिमाख्यग्रहो दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदिपस्त्वदीयं तेजः । हे ग्रह त्वां तस्मै तादृशाय महिम्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा ब्रूहि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्र-
शिषं यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम । उपयानगृहीतोऽसि
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी म-
हिमौधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ॥) ॥

(य आत्मदा यः पृथिव्यग्निरेकान्तत्वारिश्शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरपदः, यश्च तस्मि-
न्शरीरे बलपदः, यस्य प्रजापतेः प्रशिषं प्रकृष्टं शासनं विश्वे सर्वेऽप्युपासते
तेजन्ते, देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, तथा
मानिनां मृत्युरपि यस्य स्वाधीनस्तादृशाय कस्मै केनाप्याविज्ञातस्वरूपाय देवाय
प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे ग्रह त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे प्रजापते तादृशस्य ते तव पृथिवीरूपो महि-
माख्यो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः ।
हे ग्रह त्वां तस्मै महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामण्ड्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
न्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतां
दोग्धरी धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सन्तिः पुरन्ध्रियोषा
जिष्णू रथेष्टाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फ-
लिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः क-
ल्पताम् (१) ॥

(आ ब्रह्मन्नेकं चत्वारिंशत्) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथान्नहोमन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मण इति । ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसं-
पन्नो ब्राह्मण आजायतां सर्वत उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः । एव-
मुत्तरत्रापि । इषव्यो बाणाद्यायुधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वजायतामित्यनु-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वर्तते । सप्तिरथः । आशुः शीघ्रगामी । पुरवासिभिर्ध्यायत इति पुरन्धिः,
रूपवतीत्यर्थः । अस्म्य यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आजायताम् ।
नोऽस्माकं यदा यदाऽपेक्षा तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः
पच्यन्ताम् । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । योगस-
हितः क्षेमो योगक्षेमः । सोऽस्माकं संपद्यताम् । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चसनामकं
होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आऽकांन्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्य-
र्वाऽकांन्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा यां
वाज्याऽक्र॑स्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽर॑भे स्वास्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ र॑भे स्वास्ति मा
सम् (१) पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ
र॑भे स्वास्ति मा सं पारय प्राणधृमांसि प्राणं मे
दृ॒ह व्यानधृमांसि व्यानं मे दृ॒हापानधृमस्यपानं
मे दृ॒ह चक्षुरांसि चक्षुर्मायि धेहि श्रोत्रमसि
श्रोत्रं मायि धे॒ह्यायुरस्यायुर्मायि धेहि (२) ॥

(वायुस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ र॑भे स्वास्ति मा सं
विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आऽक्रान्वाजी कपैरत्यकमी-
द्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते ’ इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजीति । वाजी वेगवानयमश्वः पृथिवीमाक्रानाक्रान्तवान् ।
सोऽवां तस्यां पृथिव्यामग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकृत । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । हे वाजिन्नाग्निस्ते युङ्क्तव योजयिता सहायभूतः । तस्मात्त्वा-
मन्वारभे । त्वं स्वस्ति विनाशराहित्येन मां संपारय सम्यक्कर्षसमाप्तिं प्रापय ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्राणं दृंहति दृढी करोतीति प्राणधृक् । हेऽथ त्वं
सादृशोऽस्यतो मे प्राणं दृढी कुरु । एवमुत्तरत्रापि । हेऽथ त्वं चक्षुरस्यतो
मेयि चक्षुः स्थापय । एवमुत्तरत्रापि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

जाज्ञि बीजं वष्टीं पजंन्यः पक्तां सस्यः सुपि-
प्पला ओषधयः स्वधिचरणेयः सूपसदनोऽग्निः
स्वध्यक्षमन्तारिक्षः सुपावः पवंमानः सूपस्थाना
द्यौः शिवमसौ तपन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनो-
ऽधमासास्त्रिंशिनो मासाः क्लृप्ता ऋतवः
शान्तः सैवत्सरः (१) ॥

(जस्येकत्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

अथान्येऽन्वहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै ’ इति ।

पाठस्तु—

जज्ञि बीजमिति । यदेतद्वीह्यादि बीजं तज्जज्ञि जननस्वभावमस्तु ।
 अग्नित्विति सर्वत्राध्याहारः । पर्जन्यो वर्ष्ठा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्यं पक्का पाकशी-
 लम् । ओषधयश्च सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखे-
 नाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः सूपसदनः सुखेनोपसत्तुं परिचरितुं शक्यः ।
 अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं सुखेनाध्यक्षितव्यं धूमकेत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो
 वायुः सुपावोऽनुपद्रवकारिसंचारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनावस्थातुं शक्या,
 दैविकोपद्रवराहितेत्यर्थः । असावादित्यः शिवमुपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा
 तपन्वर्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवा-
 द्यापि प्रवर्तताम् । अर्धमासा न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा
 मासास्त्रिंशदिनयुक्ताः । ऋतवः क्लृप्तास्तचल्लक्षणोपेताः । संवत्सरः शान्तः
 प्रजापीडारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्मन्त्रैरन्वहोमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लुब्धयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेय्योऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
 कपालः पौष्णश्चरुः रौद्रश्चरुः स्रग्भ्यो वैश्वानराय
 द्वादशकपालो मृगासुरे यदि नाऽऽगच्छेद्भ्योऽ-
 होमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्य-
 भागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

यथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्टय उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मण-
म्—‘ यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ’ इत्यादि ।

इष्टीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । मृगारवरेऽधनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्,
तत्रानागमनमेकं निमित्तम् । निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि । तान्येतानि
नव हवींषि प्रायश्चित्तरूपाणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ऽष्टा॒क॒पा॒ल इन्द्रा॑या॒हो॒मुच॑
एका॒द॒श॒क॒पा॒लो मि॒त्रा॒व॒रु॒णाभ्या॑मा॒गो॒भु॒ग्भ्यां
प॒य॒स्या वा॒योसा॑वि॒त्र आ॒गो॒भु॒ग्भ्यां च॒रुर॑श्वि॒भ्या-
मा॒गो॒भु॒ग्भ्यां धा॒ना म॒रु॒द्भ्य ए॒नो॒भु॒ग्भ्यः स॒प्तक॑-
पा॒लो वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्य॑ ए॒नो॒भु॒ग्भ्यो द्वा॒द॒श॒क॒पा॒-
लोऽनु॑म॒त्यै च॒रुर॑ग्नये॒ वैश्वान॑राय॒ द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लो
द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म॒हो॒मुग्भ्यां॑ द्वि॒क॒पा॒लः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ त्रि॒ंशत्) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टि-
मनुनिर्वपति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

अग्नय इति । अहसो मोचयतीत्यहोमुक् । आगसो मोचयत इत्यागोमुचौ ।
वायुश्च सविता च वायोसावित्रः, वायुसवितृभ्यामित्यर्थः । धाना भृष्टयवाः ।
एनसो मोचयन्तीत्येनोमुचः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः
पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं
नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा
वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा
सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्य-
था चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे
समनमद्यथा सामर्चा ब्रह्मणे समनमत्क्षत्राय
समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद्विशे
समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्भूतेभ्यः
समनमद्यथा प्रजापतिर्भुतैः समनमदेवं मह्यं भद्राः
संनतयः सं नमन्तु (२) ॥

(अद्भ्यः समनमद्यथा मह्यं चत्वारि च) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ संनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये समनमत्पृथिव्यै
समनमदिति संनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नये समिति । सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये समनमत्संनतिं परिचर्यामकरोत् ।
तथा पृथिव्यै समनमत्परिचर्यामकरोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्निर्यथा सम-
नमद्येन प्रकारेण तस्मै यजमानाय संनतिमुपकारमकरोत्, एवमनेन प्रकारेण
मह्यं मदर्थं भद्राः संनतयः कल्याणा उपकारा देवकृताः संनमन्तु प्राप्नुवन्तु ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । समनमदेवं मह्यमित्यादिकं सर्ववानुषज्यते ।
तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैरन्तर्होमेषु संनतिनामका होमाः
कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो वितता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अय पृथिभिः सुगेभी रक्षा
च नो अधि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये पृथिवि-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ ये ते पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युयजमानं वाचयति’ इति ।
पाठस्तु—

ये ते पन्थान इति । हे सवितर्देव ते तव संबन्धिनः पूर्यासः पूर्वसिद्धा
अन्तरिक्षे वितता विस्तृता अरेणवो धूलिरहिता ये मार्गाः सन्ति, सुगेभिः सुष्ठु
गन्तुं शक्यस्तेभिस्तैर्मार्गैराग्न्याद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान् रक्ष । तथा नोऽस्मान्-
धिब्रूहि चाधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ।

कल्पः—‘ नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्येतैश्च यथालिङ्गम् ’ इति । उपतिष्ठत
इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्नये इति । पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्य प्रीणयि-
त्रेऽग्नये नमोऽस्तु । अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि
योज्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षण्वा-
श्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चक्षुर्वार्तिः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा
अवान्तरदिशाः पशवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः
पर्वणि मासाः संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर
आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

अस्थानि नभो मांसान्योषधयो लोमानि वन-
स्पतयो वाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)
समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्यावापृथिवी आण्डौ
ग्रावा शेषः सोमो रेतो यज्जंजभ्यते ताद्वि द्योतते
यद्विधुनुते तत्स्तेनयति यन्मेहंति तद्वर्षति वागे-
वास्य वागहवां अश्वस्य जायमानस्य महिमा
पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत
एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो दे-
वानवहदवांससुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्या-
स्तसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः *
(२) ॥

(व्यात्तमवहद्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

गावो गावः सिंवातन्तीः प्रथमे मासि समान्यो यदि सोमौ षडहै-
हस्तृष्णां देवानामर्क्येण चर्माव पृथिव्यै दत्तवते कस्त्वाऽग्नये यो वै यः प्राणतो
व आत्मदा आ ब्रह्मन्वाऽक्रान्वाजी जज्ञिबीजमाग्रेयोऽष्टाकपालोऽग्नयेऽहोमुचेऽ-
ष्टाकपालोऽग्नये तस्मिन्मद्ये ते पन्थानो यो वा अश्वस्य मेधस्य शिरः पञ्च-
विंशतिः ॥ २५ ॥

मासः समान्यः सर्वनमष्टाभिर्वा एते देवर्कतं चाभिजित्या इत्या-
हुर्वर्कणोऽग्निः ताम्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

* यद्यप्यत्र संहितायां प्रपाठ च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति तथाऽपि भाष्य-
कारसंमतत्वात् ' व्यात्तमवहद्वादश च ' इतिवैदिकसंप्रदायानुरोधिप्रतीकवाक्योक्तद्वादश-
संख्यापूर्णार्थमावश्यकत्वाच्च स्थापितम् ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वः स्तूयते । अथवा विराड्रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्टोपनिषद्द्वौ द्रष्टव्यः । अत एव बाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु—

यो वा अश्वस्येति । यः पुमान्मेध्यस्य यागयोग्यस्याश्वस्य शिरो वेद शिरःप्रभृतीन्वयवान्विराडवयवभूतोषःकालादिरूपेणोपास्ते सोऽयं शीर्षणवानुषः—कालादिरूपैः शिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो मेध्यो यागफलयोग्यो भवति । कृत्वनुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे तमाम्नातम्—‘सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद’ इति । तत्र कस्मिन्नाश्वयवे को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते—मेध्यस्याश्वस्य यच्छिरस्तदुषा उषःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुस्तत्सूर्यः । यस्तदीयः प्राणः सोऽयं बाह्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमाः । ये तदीयाः पादास्ताः प्राच्या दिशः । ये पश्यवः पार्श्वास्थिविशेषास्ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशाः । यस्तदीयो निषेध उन्मेधस्तहितस्ते उमे अहोरात्रे । यानि तदीयहस्तपादगतपर्वाणि ते शुक्ललृष्णपक्षरूपा अर्धमासाः । यानि च पर्वणां संधानानि ते चैत्राद्या मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि स्वराद्यङ्गानि ते वसन्ताद्या ऋतवः । य आत्मा मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशास्ते सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य भास्वरूपं तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि । यान्यनुकान्यस्थानि तानि बृहस्पतिशुक्रश्रुवाद्याः प्रौढतारकाः । यानि तत्र तत्र स्थितानि मांसखण्डानि तदेतन्ममः । यानि क्षुद्रलोमानि ता ओषधयः । ये बालाः पुच्छगता दीर्घकेशास्ते वनस्पतयः । यदेतन्मुखं संपद्यतेऽयं लोकमसिद्योऽग्निः । यद्व्याप्तं मुखाविदारणं सोऽयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुदरं सोऽयं समुद्रः । यः पाशु तदन्तरिक्षम् । यावाण्डौ ते द्यावापृथिव्यौ । यः शेषः

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

सोऽयमभिषवार्थो आवा । यद्वतः स सोमरसः । यज्जंजम्यते गात्राणि विना-
मयति तेयं विद्युत् । यद्विधूनुवं सशब्दं शरारं कम्पयति तदेतद्गर्जनम् । यदेत-
न्महन् तेयं वृष्टिः । अस्य हेवाशब्दरूपा या वाक्तेयं वेदरूपा वागेव । जाय-
मानस्य कर्तो प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः संज्ञपनात्पुरस्तान्महिमारूढो राजतग्रह-
स्तदिदमहरेव । एनं पश्चादतस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो महिमारूढः सौवर्णग्रहः
तेयं रात्रिः । एतावेवोभौ महिमानौ ग्रहावश्वममितः संबभूवतुरश्वस्य संज्ञपना-
त्पूर्वं पश्चाच्च व्यवस्थितौ । ह्याववाज्यथा अवान्तरजातिविशेषास्तत्तद्रूपेण देवा-
दीन्ब्रह्मन्ति । एवाविधस्य विराड्भूतस्याश्वस्य समुद्र एव योनिः कारणम् । तस्य-
गुद्रबटुत्पद्यते जगदस्मादिति समुद्रः परमात्मा । नखन्यस्मादयं विराडुत्पत्तुम-
र्हति । स एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासिता पापक्षयद्वारा
विराड्भूतं प्राप्नोति । ' तं यथा यथोपासते तथैव भवति ' इति श्रुत्यन्तरात् ।
विराट्प्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतुः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराजा सह मुख्य-
मानत्वात् । तथा च स्मृतः—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ’ इति ॥

एतच्च भगवान्व्यासः ‘ कार्यात्यये तदध्यक्षेणातः परमभिधानात् ’ इत्यस्मि-
न्नाधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याऽऽद्ये गवामयनसत्रकम् ।

तद्द्वैविध्यं द्वितीये स्यात्तृतीये पृष्ठनिर्णयः ॥

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्यान्त्यस्य पक्षसि ।

पञ्चमे संसवः षष्ठे भवेदुत्सर्गसत्रकम् ॥

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम् ।

सामानि नवमे प्रोक्ता वीणाद्या दशमे पुनः ॥

दासीनृत्यं ततस्तूर्ध्वं मन्त्राश्चैवाश्वमेधगाः ।

पृथग्(थव्य)जहोमाः पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिताः ॥

दत्तते परिधीनां तु कस्त्वामन्त्रवयं भवेत् ।

अग्नये सर्वपृष्ठेष्टिः प्रयोगोऽनन्तरे श्रुतः ॥

यः प्राणतो य आत्मेति तावुभौ महिमग्रहौ ।
 आ ब्रह्मन्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चसहोमकः ॥
 आऽक्रान्तं मन्त्रयेत् जज्ञीति (पञ्च) दशभिर्हुतिः ।
 आग्ने नैमित्तिका यागा मूर्गारेष्टिरथाग्नये ॥
 अग्न संनविहोमाः स्युर्दश ये स्वामिवाचनम् ।
 [* नमस्त्रिभिरुपस्थानं यो वै विधिरूपासने ॥
 क्रतुराङ्गश्वमेधोऽयं विराङ्गध्यानमुपास्तिराद्] ।
 ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञानं कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
 केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-
 भाष्ये सप्तमः काण्डः ॥ ७ ॥

* धनुर्बिह्नान्तर्गतस्याने क. पुस्तके ' यो वा अश्वोपास्तिरिति कर्मविधौ प्रप्रक्षिते '
 इत्यर्थमेव विद्यते ।

मूलक्रमेण सप्तमाष्टके-प्र० ५ अ० ९७

भाष्यक्रमेण सप्तमाष्टके-प्र० ५ अ० ९७

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-अष्ट० ७ प्र० ४४ अ० ६३१

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-का० ७ प्र० ४४ अ० ३२६

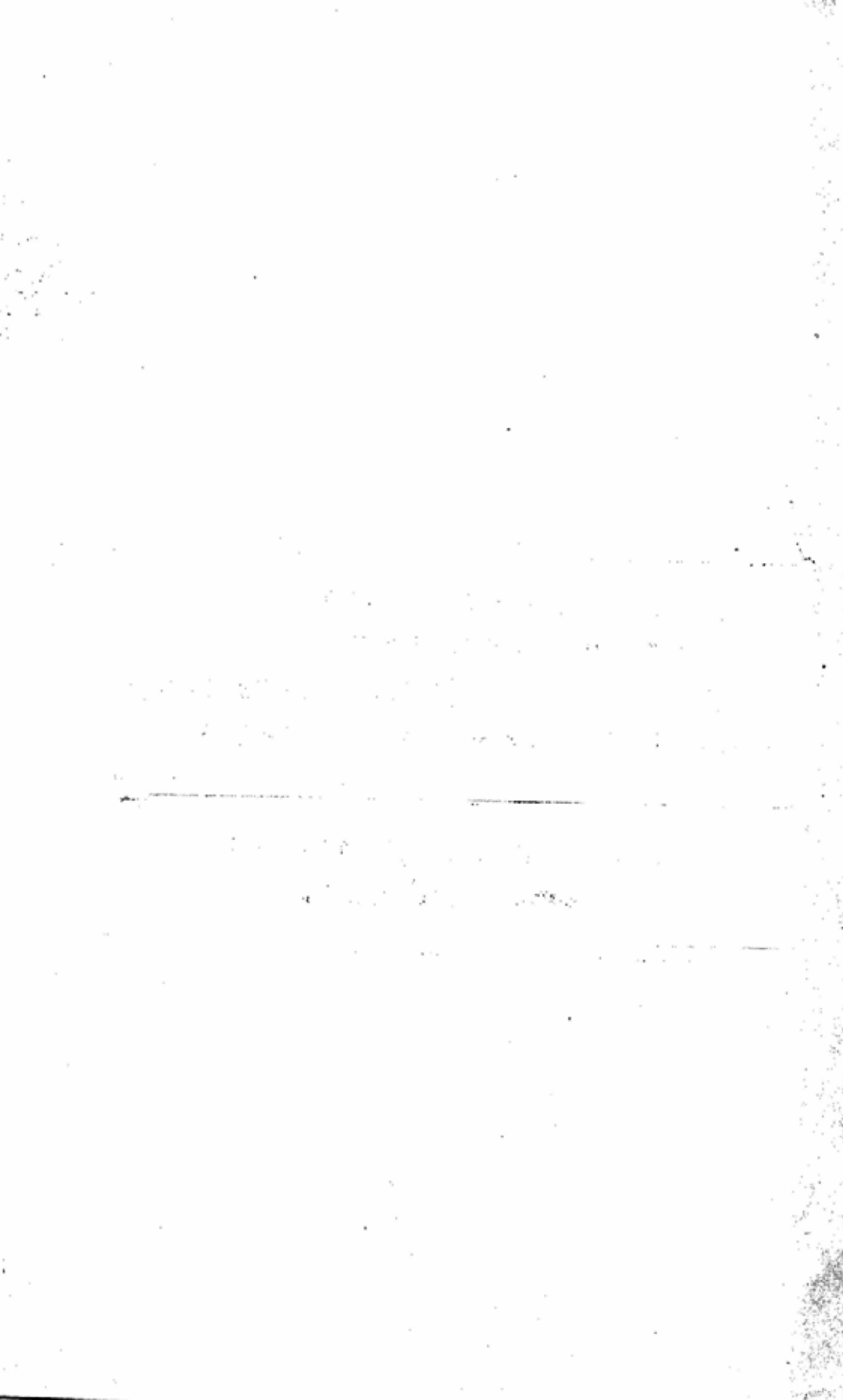

समाप्तेयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1900

Call No. Sa2V22
Tai/Agashe

Author— Taittiriya Samhita,
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita .
Part. VIII.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.